

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ЎЗБЕКИСТОН ДАВЛАТ ЖАҲОН ТИЛЛАРИ
УНИВЕРСИТЕТИ**

М. ТОЖИБОВ, Ш. ЮСУПОВА, Э. БЎРИЕВА

**АДАБИЙ ГЕРМЕНЕВТИКА ВА
МУМТОЗ БАДИИЙ ТИЛ**

**ТОШКЕНТ
“УНИВЕРСИТЕТ”
2013**

Мазкур ўқув қўлланма Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети Илмий кенгаши Қарори билан нашрга тавсия қилинган.

УДК: 398 (075)

ББК 83.3 (5Ў) 1

Адабиётшунослик

Ўқув қўлланмаси жаҳон адабиётшунослигининг сўнгги ютуқлари асносида бадиий асар матнини герменевтик ўрганиш бўйича олиб борилган тадқиқотлар таҳлили орқали ўзбек мумтоз адабиёти намуналарини поэтик истифода қилиш, лирик асарларда матн архитектураси ҳамда бадиий матнлар фалсафий-поэтик ва семантик-стилистик имкониятларини кенгайтиришнинг назарий асосларини яратишга қаратилган.

Қўлланмада хорижий тилни ўрганишнинг муҳим қирраси бўлмиш бадиий матн таҳлили асосида ётувчи бадиий тилнинг лингвопоэтик хусусиятларини тадқиқ қилиш борасида янги қарашлар илгари сурилган.

83.3 (5Ў)1

Т – 89

Тожибоев, Мусо ва бош. Адабий герменевтика ва мумтоз бадиий тил // Ўқув қўлланма.

ББК 83.3 (5Ў) 1

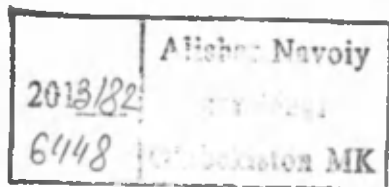
Масъул муҳаррир: ф.и.ф.д. проф. Б. Мамедов

Тақризчилар: ф.и.ф.д. проф. Н. Раҳмонов
ф.и.ф.н. доц. Б. Эрматов

ISBN 978-9943-398-35-1

ТОШКЕНТ
“УНИВЕРСИТЕТ”

2013



Ю 41352
283

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг қатор асарларида ёшларда миллий руҳ ва менталитетни ошириш борасида ўтмиш ва замонавий маданият ёдгорликлари, буюк шахслар ҳаёти ва ижодини кенг тарғиб қилиш ҳамда уларнинг руҳий-маънавий имкониятларини тўлақонли очиб бериш зарурлиги таъкидланган. Унинг «Юксак маънавият-енгилмас куч» асарида «Ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, маънавий мерос, маданий бойликлар, кўҳна тарихий ёдгорликлар, осори-атиқалар энг муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади»- деб ёзилган эди¹.

Бадий адабиёт намуналарида акс этган миллий, индивидуал оҳанг ёки руҳни аниқлаш турли тадқиқот усуллари орқали амалга ошади. Бу борада герменевтика фани ҳар бир ижодкор ёки асарнинг ўзига хос овозини, оҳангини аниқлаш ва тушунишга хизмат қилади.

Герменевтика (юнонча *hermeneutikos* - тавсифловчи, баён қилувчи) термини «таржима санъати», «тавсифлаш санъати» (Гермес юнон мифологиясида худоларнинг хоҳиш-истагини одамларга тавсифлаб берувчи, ўзаро фикр етказувчи ҳисобланган) маъноларини англатади². У тил ҳақидаги классик фаннинг ўзига хос методи сифатида тан олинган бўлиб, қадимги адабий ёдгорликларни талқин қилишнинг назарияси ва умумий қоидаларини бирлаштирган ҳолда дастлаб Александрия мактабида Библия матнлари учун қўлланган.

Герменевтика ҳозирда тил шакллари ва конструкцияларни англаб етиш билан шуғулланувчи фан соҳасидаги ҳолатидан фарқли равишда умуман бегона инсон ички дунёсига кириб бориш, унинг индивидуал руҳий дунёсини, психологиясини очиб бериш учун қўлланмоқда. Адабиётшуносликда герменевтика бадий матнларнинг турли талқини орқали бадий тафаккур қирраларини очиб бериш ва умуман бадий асар матнини, бинобарин, матнда акс этган бегона инсон ички дунёси, унинг қалб манзараларини, жамиятдан фарқли ўларок ўзига хос дунёсини турли шаклларда

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч.-Т.: Маънавият 2008. 29-30-бетлар.

² Философия: Энциклопедический словарь/под ред. А.А.Ивина. – М.: Гардарики. 2004 стр. 107.

тушуниб етиш усули ҳисобланади. Қолаверса, маълум бир бадий матн орқали ўқувчининг ўзида шаклланадиган индивидуал менталитет, руҳий-психологик жараёнлар ҳам герменевтик тадқиқотлар доирасига киради.

Бадий асар таҳлили кўп қиррали жараён. Муаллифнинг асар матнига киритган ғояси унинг матн имкониятлари, матнда қўлланган бадий-тасвирий воситалар ёки бошқа поэтик усуллар орқали ўқувчига етиб боради. Адабий герменевтика матн архитектуроникаси тавсифи, талқини парадигмаларини тушуниш, асар замирига сингдирилган маъно-моҳият, инсон ички дунёси орқали акс этган бадий-фалсафий ғоя, эмоционал-эстетик таъсирнинг ранг ва даражаларини ҳам аниқлайди.

Жаҳон адабиётида шеърият энг кўҳна жанрлардан ҳисобланади. Ҳар бир миллий адабиёт бевосита шеърий асарлар воситасида ибтидо олади. Шеъриятда бадий тил, ғоя ва эстетик ифода тили ҳам қадим замонлардан бўён тадқиқотлар марказида турган. Бу борада қўлимиздаги энг эски материаллар юнон адабиёти борасида антик олимларнинг илмий рисоалари ҳисобланади.

Жаҳон шеърияти ва унинг матн, бадий тил хусусиятларини ўрганиш борасида тадқиқотларнинг қанчалик қадимий ва кенг бўлишига қарамасдан бу мавзу ҳамиша навқирон ва долзарб. Ваҳоланки, шеърият инсониятнинг ажралмас орзулар уммони каби муттасил ва ажралмас ҳамроҳ. Кўкдаги юлдузлар инсониятнинг илк ҳаёт кунларидан бошлаб қандай порлаган ва чорлаган бўлса, уларнинг ўрни ва тафти ҳамда тортиш қуввати ҳали-ҳануз сўнмаган ва аксинча ортмоқда.

Бу фикрлар жаҳон шеърияти фалсафаси, мантиқи, маъно-моҳияти, энг муҳими ҳозирда бадий матнни унинг архитектуроник имкониятлари орқали англаб етишнинг янги тамойилларидан ҳисобланган герменевтиканинг, бинобарин, бадий асар ғоясини англаб етишнинг янги усул ва услублари учун мунтазам ва муттасил йўл очиб бориш заруриятини такозо қилади. Асар моҳияти, унинг бадий – эстетик хусусиятларини очиб беришнинг усулларидан бири бу – асар матни, тили ва тил бирликлари, ассоциацияси, бадий матн архитектуроникаси орқали акс этган ижодкор ғояси, «сўзи» ва индивидуализмни шарҳлаш, яъни асар матни, унинг ғояси орқали бадий тафаккурнинг янги жиоларини англаб етишдир. Бу ўринда айтиб ўтиш лозим бўлган

хусусиятлардан яна бири бу – бадий матнда нафақат ижодкор айтмоқчи бўлган ғояни аниқлаш, балки у айтолмаган ва ҳатто унинг ўзи фаҳмлай олмаган ғояни ҳам кашф қилиш масаласидир.

Бадий асар матн хусусиятларини ўрганиш асар поэтикасининг лингвистик имкониятлари билан чамбарчас боғлиқ. «Маълумки, тилнинг эркин ва мунтазам истикомат макони бадий адабиётдир»³. Бадий асар тили, унинг лингвопоэтик хусусиятлари бадий матннинг ифода имкониятларини кенгайтиради. Зеро биз англаб етган ҳар қандай воқеа-ҳодиса инсон лисоний идроки имкониятлари доирасида ётади. Ҳозирга қадар ўтказилган тадқиқотлар бадий тилнинг умумхалқ тилига, унинг луғавий ёки грамматик тараққиёт йўлига муносабати юзасидан олиб борилди. Эндиликда бадий тилнинг асар моҳиятини, ғоясини, унда акс этган бегона инсон психологияси ҳамда бу орқали миллий менталитетни очиб бериш борасидаги янги имкониятларини аниқлаш зарурияти туғилди.

Герменевтика вужуд ички вулқонлари натижасида тошга чиқаётган қудрат силсиласининг бадий матн орқали акс этган ҳолатлари, қирраларига ном бериш демакдир. Мусика – инсон руҳий, ботиний дунёси ҳолатлари, ҳаракатларининг овози, саси. Овоз, сас ноталарини номлаш шеърят, поэтиканинг вазифасидир. Герменевтика ном олган элементларнинг маъно қирраларини очиш воситасида иккинчи тўлқин - ички бўҳронлар партиясига йўл очади. Кейингиси яна кейингисига йўл беради. Бу руҳий кашфиётлар тизими чексиз давом этаверади. Бирок ҳар бир партия руҳий тўлқинлар инсон тасаввур дунёсини, олами руҳий ўзлаштириш имкониятларини янги босқичга олиб чиқади. Бинобарин, инсон олдида дунёнинг янги ранглари кашф қилади.

XIX аср адабиётида бош планга кўтарилган ҳол бу – инсон ички дунёсининг поэтик тасвири эди. Инсон ички дунёсининг индивидуал қирраларини топиш, унинг янги штрихларини кашф қилиш, бинобарин, ижтимоий психологиянинг янги-янги тамойилларини шакллантириш бадий адабиёт, бадий тафаккурнинг фақатгина фалсафий – эстетик ҳодиса сифатидаги ҳолатини истисно қилди.

XX асрнинг 90-йилларида инсоният иккита буюк инқилобни бошдан кечирди. Булардан биринчиси сиёсатда, иккинчиси технологияда амалга оширилди. Сиёсий инқилоб социалистик

³ Махмудов Н. Бадий суз масъулияти // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2010 йил 23 апрель. 17-сон.

лагерни барбод қилди, чегараларни очиб юборди ёки интизомни бўшаштирди. Одамларнинг дунё бўйлаб эркин айланиб юришлари учун шароит яратди. Илм-фан натижаларининг инсон фактори ёки оммавий нашр, китоб воситасида халқаро истилоҳга кириши тезлашди. Коммуникациянинг кучайиши янги бадий асарлар билан бирга, янги адабий қарашларнинг ҳам ўзлаштирилишида ҳудудий тўсиқларни олиб ташлади. Шу ўринда иккинчи – технология соҳасидаги инқилобнинг ҳам ўрни ва аҳамияти буюк. Одамлар интернет, мобил алоқа воситалари орқали қисқа муддатларда борлиқнинг турли чеккаларида юз берган, бераётган ва ҳаттоки юз бериши мумкин бўлган янгиликдан хабардор бўлиш имкониятига эга бўлиб қолдилар.

Имкониятларнинг кенгайиши инсон онги, тафаккури, бадий-эстетик қарашида улкан ўзгаришлар ясади. Натижада одамлар борлиққа, ҳаётга, жамиятга тамомила янги кўз, янги нигоҳ билан қарай бошладилар. Авваллари инсон менталитетида иктисодий, сиёсий, ижтимоий фактор бош роль ўйнаган бўлса, эндиликда инсон ички дунёси, индивидуал психология, унинг қалб манзараларини ўрганиш, шу орқали борлиқнинг, жамиятнинг янги рангларини кашф қилиш муҳимроқ бўлиб қолди. Бадий асарнинг ҳам санъат намунаси, ҳам ижтимоий – эстетик онг намунаси сифатидаги имкониятидан фойдаланган ҳолда жамият психологиясининг янги рангларини топиш, яратиш ва шакллантириш борасидаги имкониятлари герменевтиканинг аҳамиятини ошириб юборди. Бадий матн таҳлили орқали инсон асарда акс этган ҳаёт манзарасини ўз имконияти даражасида ўз менталитетига мувофиқ шаклда қабул қилиши мумкин эди.

Қўлланма жаҳон адабиётшунослигининг сўнгги ютуқлари бинобарига лирик асарлар герменевтик таҳлилини ўзбек мумтоз адабиёти намуналарида амалга оширишга мўлжалланган. Унда энг муҳим тамойил – асар архитектоник бадийати ва унинг замирида ётадиган бадий тил хусусиятларини герменевтик таҳлил воситасида шеърятнинг мазмун-моҳиятини, эстетик дунёси, маърифий-маънавий парадигматик товланишларини, бинобарин, унинг бадий тафаккур тараққиётида тутган ўрни ва аҳамиятининг назарий қирраларини ишлаб чиқишдан иборат.

“Ижод бу – соғлиқ, бу – ҳар қандай хасталикка қарши кураш, бу-янгилиниш ва руҳан покланиш, катарсис” демакдир⁴.

⁴ Аряудов М. Психология литературного творчества –М.: 1970, стр. 49

Ижодкорнинг бадиий фантазияси унинг миллий ва шахсий металитетига мувофиқ равишда лисоний имкониятлари, халк тилидан қанчалар баҳраманд экани ва ўзи эгаллаб турган тил хусусиятларини бадиий матнда қанчалар маҳорат билан қўллай олишидан иборат. Бирок ёлғиз билиш ва қўллашнинг ўзи муаллифнинг чекланган имконияти холос, у шунинг учун ҳам ижодкорки, тилнинг янги бадиий имкониятларини ҳосил қилиши, яратиши лозим. Худди мана шу ўринда ижодкор окказионал ҳолатлар вужудга келтиради, бадиий фантазия яратади, бадиий тафаккурнинг янги қирраларини шакллантиради. Бинобарин, инсоният ижодкорлиги имкониятларини кенгайтиради. Тилнинг лексик-семантик имконияти, ўқувчи-китобхон менталитети ва унинг ижодий тайёргарлиги мана шундай шароитда бадиий матн ифода имкониятлари тараққиёти асосида ётади.

Ўзбек миллий адабиёти ўзининг кўп минг йиллик тарихи давомида қатор халқлар адабиёти билан турли даражада алоқаларга эга бўлди. Мусулмон Шарқи адабиётининг таркибий қисми сифатида араб, форс адабиётлари, қадимгироқ даврда хитой, ҳинд каби шарқнинг кўҳна адабиётлари намуналари унинг тараққиётига маълум даражада таъсир кўрсатган. Замонавий адабиётда бевосита рус тили ва адабиёти орқали шаклланган адабий муҳит имкониятларини алоҳида қайд қилиш зарур.

Инсониятнинг янги – техника тараққиётига асосланган даврида Европа халқлари адабиёти тизимли назариялари дунё халқлари бадиий тафаккурининг янги уфқларини кашф этди. Бинобарин, Европа адабиётининг жуда кўп хусусиятлари бутун дунё халқлари учун умумий бўлиб қолди. Шу йўналишда Европа адабиётининг ўзи ҳам қатор адабий муҳитлар, мактабларнинг илғор томонларини ўзида мужассамлаштириб такомиллаштирди. Европа адабиётининг дунёвий адабиётга айланишида айнан шу ҳолат ҳал қилувчи роль ўйнади. Араб ва ҳинд адабиётларидаги гуманизм, сентиментализм, хитой, япон адабиётларидаги хос дидактизм, Америка халқлари фольклорига хос аболиционизм ва трансцендентализм хусусиятлари умумжаҳон адабиёт хазинасининг мулкига айланди.

Ҳар қандай миллий тил ўзининг барча хусусиятларини бадиий адабиётда намоён қилади. Ҳозирги замон бадиий адабиёти инсониятнинг фақатгина эстетик эҳтиёжларини қондиришга қаратилган маданият ҳодисаси сифатидаги функциясидан

аллакачон чиқиб бўлган. Глобаллашув жараёни адабиётнинг ижтимоий функциясини кенгайтириб юборди. Адабиётнинг жамият ва умуман инсоният олдидаги вазифалари бекиёс даражада юксалди. Ҳозирда жуда кўп глобал умуминсоний муаммолар бадий асарларда образли тил воситасида ўзига хос услубда инъикос топмоқда.

Айнан шу ҳол бевосита жамиятни, тилни, миллий психологияни ўрганишда биринчи манба сифатида бадий адабиёт намунасини илгари суради. Бас шундай экан, хорижий тилни ўрганаётган ҳар бир инсон она тилидаги миллий адабиётни мукамал ўргангани ҳолда ўша позициядан туриб хорижий тилдаги адабиёт ва адабиётшуносликни ўрганиши ҳамда таҳлил қилиши зарур. Бу зарурият унинг ўша халқ тили, дунёкараши ва миллий психологиясини чуқур ўрганишга хизмат қилади, халқнинг ичига кириб боришига йўл очади.

Жаҳонда илғор маданият мактаблари яратган халқлар адабиёти бевосита уларнинг инсоний гўзалликларни бадий тафаккур воситасида таҳлил қила олиш имкониятини ҳам таъминлаган. Тилнинг барча маънавий, фалсафий ва эстетик ранг-баранглиги ўз навбатида адабиётнинг камолотини таъминлайди. Инглиз филологияси таҳсилида Шекспир, Байрон, Диккенс, француз филологиясида Гюго, Камю, Стендаль, немис филологиясида Гёте, Гейне ва испан филологиясида Сервантес кабиларнинг ижодий дунёси, луғавий бойлиги таҳлилисиз ёш инсонга тилни мукамал ўргатиш асло мумкин эмас.

Бадий адабиёт намунасини ўқиб-ўрганиш ва таҳлил қилиш адабиётшунослик фанининг асосини ташкил қилади. Демак, адабиётшунослик фани шахс эстетик тарбиясининг энг муҳим мезони сифатида бадий адабиётнинг бадий-ғоявий аҳамиятини инсон томонидан ўзлаштирилишида синтезатор вазифасини ўтайди. Янги авлод тарбияси кадрлар тайёрлаш Миллий дастурининг бош омили бўлиб турган пайтда бу муҳим вазифа алоҳида аҳамият касб этади. Хорижий тилларни эгаллаётган ёшларга адабиёт тарихи таълими жараёнида миллий адабиётнинг ривожланиш босқичлари ва бу ўринда адабий сиймолар ижодий меросининг аҳамиятини мукамал ўргатиш учун адабиётшунослик фанларида бадий адабиёт намуналарини тил ва бадийлик нуқтаи назардан таҳлил қилиш зарур.

Хорижий адабиёт таълимида энг аввало унинг қатор кирраларини ўз миллий адабиётимизга киёслаб ўрганишимиз тил ўрганишнинг самарали воситаси ҳисобланади. Хусусан, инглиз адабиётида роман жанрининг тараққиёти уни кейинчалик йирик сиёсий воқеаларнинг сўз орқали бадий панорамасини қайта тиклаш жараёнига асос солди. Қолаверса, француз адабиётида Жюль Верн асарлари инсоният тарихида техник тараққиётга хизмат қилган бўлса, Бальзак ўз асарларида жамият психологиясининг нозик кирраларини кашф этди. Буларнинг ҳаммаси адабиётнинг жамият тараққиётидаги ўрнини белгилашда янги босқичга асос солди, деб айтишимиз мумкин.

Инсоният романтикаси, ўй-фикр, ҳаёлот, орзусиз яшаши мумкин эмас. Зотан, уларсиз ҳаёт инсонни маҳдудликка кишанлаб қўяди. Ваҳоланки, романтика энг аввало китоб мутолааси, бадий асар таҳлили орқали амалга ошади. Қолаверса, романтика, мутолаа инсон маънавиятини сайқаллаштиради. “Ҳар бир инсон ақл-заковатини ўткирлаштирмоқ учун, маданий савиясини юксалтирмоқ учун бутун умри давомида бир дақиқа ҳам тиним билмай курашмоғи, меҳнат қилмоғи керак. Бундай меҳнат шу бугундан бошланмоғи зарур. Одам учун ақлни пешламоққа, маънавий дунёни бойитмоққа илкон берадиган воситалар кўп. Шулардан энг самарадори, энг қулайи, энг беминнати ва энг камчикими китобдир”⁵.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда хорижий Европа ва Шарқ тилларининг таҳсили жараёнида адабиёт тарихини босқичма-босқич ўргатиш, ҳозирги адабий жараёни эса алоҳида муҳим босқич сифатида ўқитиш зарурати туғилади. Бадий материалдаги архитектуроник матний-лисоний имкониятлар китобхон сўз бойлигини, у ўрганаётган тилнинг грамматик қурилиши, морфологик тизимини ўрганишида энг муҳим ва ягона ёзма манба ролини ўтайди. Бадий адабиётни бевосита ўрганилаётган тилда ўқиш ва таҳлил қилиш тил ўрганишнинг энг муҳим тамойилидир. Хорижий тилларни ўрганаётган инсонга тил ва адабиёт уйғунлигида сабоқ бериш уларнинг етук кадр сифатида жамиятга хизмат қилишларида безавол манбадир.

Қўлланмада бадий матн архитектуроникасини тушунишнинг энг муҳим қуроли сифатида поэтик тил таҳлили жараёнида назарда тутилиши лозим бўлган бадий тилнинг янги таҳлили мезонлари

⁵ Шарофуддинев О. Маънавий камолот йўлларида -Т.: 2001. 85-бет.

ўртага ташланган. Бинобарин, буларнинг барчаси бадий асарни ўзлаштириш жараёнида ижодкор билан китобхоннинг бадий тафаккур имкониятлари, бадий таъби доирасидаги фарқларни бартараф қилишга қаратилган.

Бундай ҳолларда асарда реципиент (қабул қилувчи) ва прокурент (яратувчи) ўртасидаги ахборот алмашувининг дискурсив, рационал, эмоционал (сентиментал), психологик жараёнларининг даражасини белгилаш усулларини аниқлаш зарур. Улар жумласига 1) бадий адабиёт, энг аввало лирик асарларда бадий тафаккурнинг лирик – эмоционал – ҳиссиётли қирраларини шакллантириш орқали асар таъсирчанлигининг мезонларини аниқлаш; 2) бадий асар муваффақиятини таъминлайдиган декоратив, гоё ва шакл қирралари орқали матнда бадий гоё товланиши имкониятларини белгилаш; 3) ижодкор салоҳиятини белгиловчи омилларни қайд этиш; 4) лирик асар намуналарини поэтик тил нуктаи назаридан мукаммал бўлиши бинобарига ортикча такрор, мужмал жумлалардан қочиш, асар тилини ўткир, жозибали, аниқ, раван ва таъсирчан қилиш усулларини аниқлаш; 5) лирик асарларда бадий фантазия самарадорлигини таъминлайдиган матн архитекtonикасининг оптимал трансформация шакллари тавсия қилиш; 6) бадий асар таъсирчанлигининг самарадорлигини ошириш жараёнида ижодкор томонидан воқеа-ҳодиса ва гоёлари аниқ, лўнда мисраларда ифода қилиш усулларини белгилаш; 7) китобхонга, оммага ижодкор айтмоқчи бўлган гоё, сўз, гапни пайқаш, сўз ёки аниқроғи поэтик воситалар орқали асар гоёсини фаҳмлаб бориш усулларини кўрсатиб бериш; 8) шоир (ижодкор) нинг бадий матн архитекtonикаси воситасида индивидуал эстетик дунёсига мувофиқ руҳий – фалсафий ҳолат яратишнинг трансформация усулларини таклиф қилиш ёки яратилган бадий асар воситасида ҳар бир инсон ички дунёси, руҳий оламининг ҳали илганмаган қирраларини аниқлашга ёрдам бериш, руҳий-фалсафий фикрлаш орқали инсонга ўз имкониятлари воситасида бадий асар таҳлилини тўғри амалга ошириш усулларини кўрсатиб беришдан иборат.

Амалга оширилган тадқиқот ўзбек мумтоз шеърини намуналарининг герменевтик таҳлили орқали бадий асар ижодкори билан унинг ўқувчиси фикрлаш доирасидаги фарқларни бартараф қилиш, бадий асар моҳияти, гоёси, бадий-эстетик

кирраларини китобхонга яққолроқ очиб бериш бинобарига борликни янги поэтик рангларда ҳис қилиш, асар бадиияти орқали акс этган ўзига хос дунёнинг ижтимоий талқинини белгилаш, бу ўринда миллий, индивидуал менталитетнинг аҳамиятини аниқлашга интилиш ҳамда индивидуал бадиий ижоднинг янги уфқларини белгилашга қаратилганлиги билан характерланади.

Тадқиқотнинг амалий аспекти ўзбек мумтоз адабиётида асрлар давомида яратилган сара асарлар намуналари воситасида юзага чиқарилди. Хусусан, Лутфий, Навоий, Бобур, Машраб, Огаҳий, Нодира, Муқимий каби адибларнинг турли жанр ва мавзуларда яратилган асарлари тадқиқотнинг амалиёт манбасини ташкил қилади. Шунингдек, ўзбек мумтоз адабиёти тарихи, мумтоз адабиётшунослик ва адабиёт назарияси тизимида кам ўрганилган саҳифа ҳисобланмиш шоҳ ва шоир Муҳаммад Шабоний ҳаёти ва ижодий дунёси алоҳида ёритилади. Шоир асарлари мисолида мумтоз адабиёт лирикасида акс этган герменевтик жараёнлар таҳлил қилинади.

I БОБ. АДАБИЙ ГЕРМЕНЕВТИКА ВА БАДИЙ АСАР АРХИТЕКТОНИКАСИ

1. Бадий асар матнини тушуниш адабий герменевтиканинг асосий омили сифатида

Инсон борлиқни ақл ва қалб билан қабул қиларкан, фаросат, заковат, фаҳм, идрок каби рационал категориялардан фаркли равишда оламни руҳий-психологик, ҳиссий – эмоционал тушуниб етиши, ҳис қилинган дунё рангларини изоҳлаш герменевтика фанининг асосий омили ҳисобланади.

Герменевтика руҳий-психологик, ҳиссий-эмоционал ўзлаштирилган дунёнинг турли манзараларини изоҳлайди, индивидуал ўзига хослик категорияларини тавсифлайди.

Адабий герменевтика XX асрда дастлаб Ғарб мамлакатларида шаклланган йўналиш ва методлар бирлиги бўлиб, бадий матнларни турли усулларда талқин (интерпретация) қилиш орқали ҳар хил маъноларини аниқлашга қаратилган эди. Бундай тадқиқот усулларининг тарихи Александрия филология мактаби (эраизмнинг бошларида) фаолияти билан бошланиб, унда Библиянинг илоҳий маъноларини талқин қилишга интилган эдилар. Шунингдек, XVIII – XX асрларда У. Шекспир асарлари матн хусусиятларини ўрганишга бағишланган герменевтик тадқиқотлар яратилди.

Адабий герменевтика Ф.Д.Э. Шлейермахер, В.Дилтей, Х.Г.Гадамер кабилар томонидан илгари сурилган фалсафий герменевтика таъсирида шаклланди. Уларнинг айрим тадқиқотларида бадий матн таҳлили ҳам кузатилади. Бундай тадқиқот намуналарини итальян «герменевтик танқид» мактаби намояндалари К.Бо, О. Макри ва бошқаларнинг ишларида ҳамда Англия-Америка «янги танқид» мактаби намояндалари Т.С. Элиот, Д.К.Рэнсом, Р.П. Уэллек, О.Уорренлар асарларида ҳам кузатиш мумкин.

Янги давр лингвистик герменевтикасининг тамойиллари америкалик олим Э.Д.Хирш тадқиқотларида белгилаб берилди («Интерпретацияда ҳаққонийлик» 1967, «Герменевтиканинг уч ўлчами» 1972, «Интерпретация мақсадлари» 1972). Хирш ўз асарларида интерпретациянинг уч – дискрептив, меъёрий, метафизик ўлчамини илгари сурди. Буларнинг биринчиси – дискрептив усул матнининг турли маъноларини очиб беради (худди

белгилар системаси каби). Бу маънолар ўзаро тенг ҳисобланиб, уларнинг бири бошқасидан устун қўйилмайди. Иккинчи-меъёрий ўлчам тадқиқотчининг этик танлови натижаси ҳисобланади. Бунда бирор-бир матн устунлиги тан олинади. Учинчи – метафизик ўлчам матн объектив тарихий тадқиқининг натижаси сифатида қабул қилиниб, унда матннинг бошланғич маъноси очиб берилади. Хиршнинг фикрига кўра герменевтиканинг мақсад ва мазмуни – матннинг дастлабки маъносини (семиотикада денотат) унинг барча коннотатив қирраларини тенглаштирган ҳолда улардан энг муҳимини ажратиб олиш орқали аниқлашдан иборат.

Адабий герменевтиканинг йирик намояндалари сифатида Д.Б.Медисон, Г.Силверман, Й.Грондин ва Э.Тисельтонларни санаш мумкин. Улар ўз ишларида Гадамер ғояларини тараққий топтириб, асосан постмодернизм намуналарининг матн хусусиятларини ўрганганлар. Бу борадаги тадқиқотлар Россияда М.М. Бахтин, Д.С.Лихачев ва В.В.Виноградовларнинг бадиий матнга оид ишларида кузатилади. Ўзбек адабиётшунослигида Ҳ.Болтабоев, Б.Каримов, А.Эркинов кабилар герменевтик тадқиқотлар доирасини тўлдиришга интилганлар.

Адабий герменевтика бадиий матнни тушуниш жараёнини унинг архитектурик имкониятлари доирасида ўрганадиган фандир. «Архитектоника» термини юнунча *arhitektonike* – «қурилиш санъати» маъносидаги сўз бўлиб, илмий доираларда: 1) архитек. қурилиш объектлари фасади, архитектура тузилишлари конструкция тизимининг бадиий ғоясини акс эттириш; 2) адаб. бадиий асар қурилишининг умумий эстетик режаси, қисмлари ўзаро муносабатларининг тамойилларини аниқлаш; 3) геол. геологик қурилишларнинг умумий картинаси маъноларида қўлланади⁶. Биз бу ўринда архитектуранинг иккинчи-бадиий асар қурилишига оид маъносидан фойдаланган ҳолда бадиий матн шакл қирраларининг фалсафий-эстетик, семантик-стилистик томонларини очиб бериш, умуман бадиий матннинг эстетик модели орқали ғоя яратиш имкониятларини аниқлаш учун қўллаймиз.

Матнни тушуниш дегани инсон менталитети, сиёсий-ижтимоий, руҳий-психологик, илмий-иждоий тажрибасини матнга, унинг мазмуни, маъно-моҳиятини эгаллаш учун йўналтирилиши демакдир. Матн мазмуни ва мазмун орқали шаклланган ғояни

⁶ Словарь иностранных слов – Москва: 1983. стр 55.

эгаллаш учун йўналтирилган тажриба бир вақтнинг ўзида индивидуал (хусусий) ёки ижтимоий бўлиши мумкин: бир одамнинг тушуниш имкониятлари иккинчи одамнинг фаолиятида тараққий топса, иккинчи одамнинг муваффақиятлари эса, биринчи одамнинг имкониятларини кенгайтиришига хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан тушуниш ёки маъноларни англаб етиш жараёнининг интерсубъективлиги ҳақида гапириш ўринлидир.

Филология фанида матнни тушуниш моҳияти ҳақидаги масала энг муҳим, долзарб ва мураккаб муаммолардан биридир. Шу сабабли тушуниш жараёнини бирор бир ягона йўналиш асосида ўрганиш мумкин эмас. Тушуниш жараёнига диалектик муносабат унинг йўналишлари кенгайтирилишини ҳамда тушуниш ташкил топишини ҳам диахроник аснода ўрганишни талаб қилади.

Тушунишнинг таърифи нисбатан қисқа, яъни у фаннинг бошқа соҳалардан – онг, тафаккур, билим кабилардан фарқини аниқлашга қаратилган. Юқорида айтилганлар асосида тушунишнинг аниқ йўналишлари белгиланган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

Тушуниш – матн архитектурасининг ички алоқаларини англаб етиш жараёни; Тушуниш – матннинг мантиқини англаб етиш жараёни; Тушуниш – матнда шаклланган бегона инсоннинг ички ҳис-туйғулари, фикри ва қарорини уқиб етиш; Тушуниш – билимга интилиш, билимни ишлаб чиқиш; Тушуниш – матнда муаллифнинг онг, руҳий-психологик, эмоционал ҳаракатлари манзараларини қайта тиклаш.

Бу таърифларнинг бирортаси ҳам сўнгги ва аниқ ҳисобланмайди, улар фақат адабий герменевтика мавзулар доирасининг ранг-баранг эканлигини кўрсатиб беради, холос. Матнни англаб етишнинг барча жараёнларини ўрганишга интилган инсон шароитнинг моҳиятини тушуниб етгач, яна бошқа таърифларга эҳтиёж сезиши табиий ҳамда уларни кенгайтиришга ҳаракат қилиши аниқ. Масалан, «тушуниш – бу бутунликка қўшилиш» таърифини ўқиб чиққан одам англаб етадики, «бутунлик» турли одамларда ҳамда турли даврларда ҳар хил кенглик ва горизонтларга эга. Шунда у таъкидлайдики, бу горизонт тушунишга интилиш жараёнида чексиз кенгайиб бораверади. Ўз вақтида мана шундай кузатувлар асносида қуйидагича таъриф қабул қилинган эди: «тўлақонли тушуниб етиш бу – янги горизонтларга олиб чиқадиган горизонт». Бу каби таърифларнинг

миқдори яна шу ҳол билан характерланадики, матнни тушуниб етиш шакллари турли типларга бўлинади. Аксар ҳолларда бу типлар шунчалик фарқланадики, уларни «тушуниш» термини остига бирлаштиришнинг ўзи улардаги турли-туманлик туфайли кўп ўринларда карама қаршиликка олиб боради ҳамда ҳақиқатни тўсиб ҳам қўяди. Худди шундай фикрни тадқиқот предмети типологияси бўла оладиган «тушунадиган одам», «матн», «мазмун», «архитектоника» каби истилоҳлар ҳақида ҳам айтиш мумкин. Аксар ҳолларда «аниқ таъриф» тушунчаси эмас, балки ҳар бир элементларнинг борлиғидаги фарқ ва карама-қаршиликларни аниқлаштириш матнларнинг моҳиятини англаб етишга хизмат қилиши мумкин.

Асарда ҳаёт ҳақиқатини ақс эттириш ўзининг объективлигини ҳар қандай улкан жараёнларнинг воситачилиги ҳолатида ҳам сақлаб қолади. Тушуниш – ёлғиз инсониятга хос фаолият, чунки унда фикр ва ҳодисалар типологиясининг асосида фақат инсонга хос бўлган белги тизими сифатида тилдан фойдаланиш имконияти ётади. Энг мураккаб, энг юқори усулларда матнни тушуниш типларининг келиб чиқиши (тўпланиши эмас) оддий – сўзлашув тили белгиларининг кодини очиш, яъни маъно-моҳиятини тавсиф қилиш, шарҳлашга асосланган, чунки матн ҳаёт ҳақиқатидаги инсон муносабатларини тил шаклларида, яъни уни инсон томонидан эгалланган шаклларда ёритиб беради. Тушуниш бинобарида матн мазмунини эгаллашга бўлган интилиш жараёни амалга оширилади. Мухими шундаки, бу эгаллаш инсон томонидан ҳаёт ҳақиқатини эгаллашнинг фақат бир томони, бир кўринишини эгаллаш ҳолос, чунки дунёни англаб етишнинг усуллари фарқи (предметли-амалий, илмий, бадий ва бошқалар) матнни англаб етишнинг типологик фарқларида бир-бирининг ўрнини босиши мумкин. Худди ҳаёт ҳақиқатини эгаллаш жараёнидаги каби матн мазмунини эгаллашда (тушунишда) ҳам инсоният ҳақиқатни англаб етишга интиладики, бу фаолият субъективликнинг асосларидан бири, яъни уни объективликдан фарқларини бартараф қилишга қаратилади. Шу сабабли тушуниш инсониятнинг барча фаолиятига белгилар воситасида кириб келади.

Маълумки, субъективлик нафақат матн реципиенти(кабул қилувчиси)да, шунингдек, унинг прокуденти (яратувчиси) да ҳам мавжуд. Матн фақатгина субъектга сингдирилган тайёр объектдан

иборатгина эмас. Тушуниш бу-субъектнинг объектга моддий-амалий, индивидуал-психологик муносабати ҳамдир. Шу боис матни тушуниш инсонга уни ўзлаштириш жараёнида муаллиф миясидан ўқувчи миясига маълумотларни ойнадаги акси каби ўтказиб юбориш эмас. Бу ерда прокудент ва реципиентлар мувофиқлашган ҳаракатларининг мураккаб субъективлиги ўрин тутадик, бу ҳол ижтимоий-тарихий сабаблар билан шартлашган бўлади. Бундай жараён конгенитлик асосида амалга оширилади.

Матни тушуниш, унинг мазмунини ўзлаштириш бу “менинг бутун тажрибам”ни матнга айлантириш, бинобарин, унинг мазмунини шундай шакллантириш лозимки, у кейинчалик “менинг субъектив дунёим”нинг бир қисмига айланиши демакдир. Кейин унинг мазмунида “менинг тажрибам” асосида “бегона тажриба”ни ажратиб ташлаш, бу бўлинишдан “ўз фаолиятим” учун зарур бўлган қисмини ажратиб олиш лозим. Бир вақтнинг ўзида “мен ўз субъективлигим асосида ҳаракат қилишим ва объектив информацияга эга бўлишим” керак, токи мазмун ўзлаштириш воқеликнинг объектив акс этиши билан бирлашади.

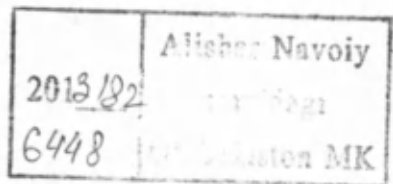
Тушуниш жараёнида мен қисман ўзгарган ҳолда ўз ҳолимча қолишим мени тушуниш жараёнининг ҳақиқий бўлишига интилишимни камайтирмайди. Худди шу ҳол доимо мени куйидаги тартибда тузиладиган саволларга жавоб излашга мажбур қилади: «Мен нимани тушундим, мен тушундимми ўзи?, Агар мен ҳаммасини тушунмаган бўлсам, қандай қилсам ҳаммасини тушунаман?», ёки «Нима учун мен анови танишимдай тушунмадим?», ёки «Қандай қилиб ҳаммасини тушунишим мумкин?» ва бошқалар. Кўриниб турганидек, биз учун бу ерда муҳими тушунишни тушуниш, яъни тушуниш рефлексияси (бундан ташқари: билим ҳақида билим, хотира ҳақида хотира в.б.) дан иборат.

Рефлексия тушунишга қариндош бўлган тушунча, тушуниш эса рефлексиянинг уюшган ҳолати бўлиб, бу ҳол адабий герменевтиканинг муҳим ҳолатларидан бири: тўлақонли тушунишга эришиш учун инсон рефлексияга ҳам ўрганиши керак. Китобхондан кафолатли тушунишни талаб қилиш учун режа асосида уни рефлексияга ўргатиш керак.

Маълум бўлганидек, агарда тушуниш рефлексия билан бир хил ҳодиса эмас экан, у ҳолда рефлексия фикрлаш фаолиятининг тизими сифатида, воқеликни ўзлаштириш ҳодисаси сифатида

тушунишнинг якин қариндоши бўлиб чиқади. Ўзлаштириш жараёни ўз ичига тушунишдан ташқари билим, фикрлаш-тафаккур қилиш қабиларни ҳам киритади. Ўзлаштириш бу – кенг маънода озод энергия, шундай энергияки, унда аввалда кучга киритилган информация тамомила янги тизимда акс этади. Бу ҳол фалсафий нуқтаи назардан «Мен ва объектнинг идентификацияси», - деган иборавий шаклда қайд қилинади. Кейинчалик бундай афсонавий фикрлар ўзлаштиришнинг муҳим ҳодисасини шакллантириш билан мукамаллашди. Тушунишнинг охириги бугини бу – предмет(нарс)ани ёки воқеликни сифат нуқтаи назаридан англаб етишдан иборат бўлиб, унинг ичига нарс ёки воқеликнинг барча мазмун хусусиятлари киради. Матннинг мазмун хусусиятлари ичига объектив воқеликнинг муаллиф томонидан субъектив акс эттирилган барча ҳодисалари киради: интерсубъективлик, мазмун ва хабар берилаётган ҳолатнинг ижтимоий моҳияти қабилар ҳам унда мужассам бўлади. Объектни ўзлаштиришнинг барча ҳолатларида бўлганидек, тушуниш субъекти объектга нисбатан фаол муносабатда мазкур ҳолатда эса, матн мазмуни билан ўзаро ҳамкорликда ишлаш жараёнида бўлади. Шу сабабли матнларнинг мазмуний хусусиятлари тарихий ўзгаришларга мойил, матннинг тушунилиш қирралари эса, доимо диалогик муносабатлар замирида ётади.

Шундай қилиб тушуниш воқеликни акс эттириш ва уни ўзлаштириш моментларидан бири. Фаолият тури сифатида тушунишнинг ўзи ҳам қатор моментларни мужассам қилади. «Тушуниш» сўзи тушуниш жараёнини ҳам, (масалан: «У муталаа жараёнида Ойбек ифодалаган фикрларни чуқурроқ тушуниб борар эди») тушунишга интилиш жараёнини ҳам, бинобарин тушунишнинг натижасини ҳам акс эттиради: («Унинг тушунчаси бошқаларникидан фарқ қилар эди»), шунингдек, тушуниш жараёнига нисбатан қобилят ва тайёргарликни ҳам («Унинг қабулига дадил кириб бордим, у одамни яхши тушунади») акс эттиради. Бу моментлар кўпинча тушунишни муҳокама қилиш жараёнида аралаштирилиб юбориладики, бу хатодир. Буларнинг ичида тушуниш жараёни етакчилик қилади, тушуниш жараёнисиз тушунишнинг ўзи ҳақида гап бўлиши ҳам мумкин эмас. Бу талабга ҳар доим ҳам амал қилинавермайди. Оғзаки нутқда «мен биламан» гапи комил ишонч билан тушунишга ишора қилади, «тушуниш»



деб бу ўринда ўзини комил ишонч билан ҳақ деб билишга ишора қилади.

Тушуниш жараёни муҳофазаси ҳақида гапириш ўринли бўлиб, унда тушунишнинг айланма ҳолати юзага келади: бу шаклда мавжуд ҳолатнинг келиб чиқиши ва моҳияти ниқобланган ҳолатда бўлади. Тушунишнинг меъёрий жараёни меъёрдаги шакл билан мувофиқ давом этади: «мен ҳар бир матн парчасида маълум фикрни назарда тутаман, ўқийман (эшитаман) давом этиб, яна маълум фикрни назарда тутаман».

Назарда тутиш жараёнининг иккинчи босқичи ёки иккинчи фикрни биринчисига қўшиш ёки биринчи фикрнинг иккинчиси билан ўзаро алоқадорлигини исботлаш, яъни ўзгартирилган (ёки рад қилинган) эканлигини исботлашдан иборат бўлиб, бу ҳол фикрларнинг ҳар қандай ҳолатдаги тараққиёти натижаси сифатида юзага чиқади. Яхлит матн кўплаб митти матнлардан иборат бўлади, шу боис фикрлар тараққиёти бир матннинг иккинчиси билан сўнгги нуктасига қадар бўлган тўқнашувлари жараёнида амалга ошади. Бу жараён бошдан оёқ рефлексив, шунингдек, унинг охири-натижаси ҳам рефлексив бўлиб, унинг сўнгида рефлексия билимга айланади. Сўнгги рефлексив ҳолат инсонни «Мен нимани тушундим?» саволига тўқнаштиради ҳамда унга ижобий жавоб бериш учун инсон шахсий кузатишлари натижасини ҳис қила олиши керак. Бошқача айтганда инсоннинг сўнгги рефлексияси, яъни бадий асар ўқиб яқунланганидан сўнг ўзлаштириш—тушуниш, фикрий талқин, фикрни ривожлантира олиш жараёнларининг катта тажрибасига асосланиши керак. Бинобарин, бу тажриба кўплаб изчил ва мантиқан ўзаро боғлиқ митти матнлар мазмунларининг ички ҳаракати натижасида пайдо бўлади.

Тушуниш жараёнини назарга илмаслик оқибатида инсон тамомила ўзгача натижага эга бўлиш мумкин. Бунда тушуниш рефлексиянинг барча амалий фаолияти натижаси олинганидан сўнг ҳаракатга тушади. (Бу ўринда рефлексия бу аклнинг ўз фаолияти ва унинг намоён бўлиш усуллари устидан ўрнатган назорати демакдир. Шундай жараёнлардан бири эпифеноменал тушуниш бўлиб, бу ҳол тушунишнинг ўзгарган, бузилган шаклларида бири. Эпифеномен эса, ҳақиқий моҳиятга ёндош, бошқа ҳодисалар билан боғлиқ қўшимча моҳият, маъно демакдир).

Бундай ҳолатларда муносабат масаласи тубдан ўзгаради, меъёр бузилади. Инсон митти матнларни бирин-кетин ўқиши

жараёнида мазмун ташувчи белгиларнинг кодини очиб боради. Масалан, А.Каҳҳор асарларидаги фраза – ибораларда тушунарли мазмун шакллантириш учун унинг моҳиятини англаш лозим. «Оғриқ тишлар» асарида Оқида Хуморхонга қараб, «Қайси ит кўчада ётган суякни ғажимайди» дейди. Матнга мувофиқ эпифеномал тушунишда ўқувчи англаб етадики, Оқида Заргаровни «ит», Хуморхонни эса, «суяк» деб ҳисоблади. Агар ўқувчида рефлексия шаклланмаса, у матн мазмунини англай олмайди. «Ит» ким ёки нима, «суяк» ким ёки нима, буларни ҳазм қилиш учун ўқувчида маълум лисоний муҳитда шаклланган тажрибага асосланган рефлексия бўлиши керак.

Ҳамма белгилар расман коди очиб бўлинган бўлса-да, бу ўринда митти матннинг мазмун шакли эътибордан четда қолади. Унинг ўзига хос синтактик тизими, мураккаблаштирилган нутқий автоматизацияси ва бошқа хилма хил белгилари ҳисобга олинмайди, чунки бу белгилар мазмун тараққиётини таъминламайди. Бадий асарда қаҳрамонларнинг ҳаммаси ҳам бундай мураккаб автоматизацияга эга бўлган тилда сўзлашмайди. Улар фақат айрим моментларнинг қисқа ва ёрқин характеристикаси учунгина қўлланади, холос. Қачонки, асар ўқиб бўлинганидан сўнг, китобхон матннинг аввалидан бошлаб охирига қадар бўлиб ўтган воқеалар тизимини таҳлил қилар экан шундай рефлексив саволлар билан тўкнашади: асар нима ҳақида? Асарда нима айтилган? Қаҳрамонларнинг қайси бири муаллиф сиймосини акс эттира олади? Бошқача айтганда, асардан ғоя излаш бошланади, бироқ бу жараён матн қабул қилиш (рецепция) жараёнисиз мумкин эмас, зеро ғоя ва объект орасидаги фарқ бартараф қилиниши, яъни матнни мавҳумлаштириш зарур. Шу сабабли тушуниш асар мазмунини ўзлаштирилишини таъминламайди, фақатгина эпифеномал мазмун яратади, холос. Бундай тушуниш натижанинг ўткинчи шакли сифатида қаралади. Асар мазмунини хато тушуниш бундай ҳолларда оддий ҳолат: эпифеномал тушуниш асар ғоясининг ўзгарган (ёки бузилган) шаклини яратади ҳамда мазмун ҳақидаги ҳар қандай декларация учун туртки беради. Масалан, Ҳамзанинг “Бой ила хизматчи” драмасида Гофур шариат ва ҳокимият пешволарига қарата “Ҳой бўрилар, бу ниятингдан қайт!”, деб ҳайқиради экан, бу билан у фақат ўз манфаати, Жамилани хотинликда олиб қолиш учунгина курашмайди ва бу жумлани ўртага ташламайди ҳам, балки ўша

давр жамияти тизими қонун-қоида ҳимоячиларининг башарасини очиш орқали улкан ижтимоий-сиёсий хунрезликни фош қилади. Ғофур тақдири ўша замоннинг минглаб инсонлари тақдирида ўз аксини топганлиги учун ҳам бу жумла асар муваффақиятини таъминлаган. «Қутлуг қон» романида Йўлчининг Мирзакаримбойга қарата «Бундан кўра гўнг титтанинг яхши эмасми, қари товук», -деган хитобида ҳам мана шундай улкан ижтимоий адолатсизлиkning илдизини англаб етиш мумкин.

Китобхон эпифеномал тушуниш асосида матн интерпретациясини ишлаб чиқар экан, асарнинг асосий ғоясидан чалғийди, у фақат образли ифода қурбонига айланиб қолади, ҳолос. Унинг учун «бўри», «ит» ва «товук» кабилар иборавий образ бўлиб, уларни ёзувчи фақат асар тилини таъсирчан ёки ранг-баранг бўлиши учунгина қўлаган, ҳолос.

Асар матнидан ўзлаштирилиши лозим бўлган ғоя унинг эстетик фасади соясида қолиб кетади. Шу зайлда биз адабий герменевтиканинг энг муҳим муаммоси қаршисида турамыз, бу муаммо – тўлақонли тушуниш ёки асар ғоясини тўғри тушуниб етиш, аниқроғи, умуман асарни тушуниб етиш муаммоси. Матннинг архитектуроник имкониятларини тушунмаслик герменевтик жараёнда шароитни ўзлаштира олмаслик, бинобарин матн трансформациясини шакллантира олмаслик натижасида пайдо бўлади.

Герменевтик шароит, бу – матнни тушуниш мумкин, ёки тушуниш мумкин эмас, дегани. Шунга мувофиқ герменевтик фаолиятнинг ижтимоий аҳамияти қатор ҳолатларда тубдан фарқланади. Биринчи ҳолатда адабий герменевтика таъкидлайдики, тушуниш мумкин бўлмаган матннинг ўзи йўқ, фақатгина айрим одамлар тушуниб ета олмаган матнлар бор, ҳолос. Иккинчи ҳолатда матнни тушунмаслик мумкинлиги эътироф этилади ва бу табиий ҳисобланади. Учинчи ҳолатда трансформация орқали шаклланадиган бадий фантазия асар матни архитектуроникасига мувофиқ китобхоннинг ўзида рухий – психологик кашфиётларга йўл очиши тан олинади.

Кўришиб турганидек, юқоридаги иккинчи ҳолат китобхоннинг бадий онги тарбиясига салбий таъсир кўрсатади. Аслан олиб қаралганда тушунишнинг боп ва ўзгарган (бузилган) шакллари ҳам билвоситаликка асосланади. Эпифеномал тушуниш айнан мана шу билвоситалиkning натижасидирки, ички таърифларида ўзининг

пайдо бўлиш жараёнини топа олмайди. Ҳақиқий тушуниш эса, аксари тавсифга асосланади. Қисман, бадиий адабиёт мутолааси давомида бадиийлик шаклининг қатор элементлари майда матнларни изчил тушунишни, мантикий такомиллаштириш жараёнини ташкиллаштиради. Эпифеномал тушунишда бадиий-тасвирий воситалар ортиқча ҳолат бўлиб кўринади. Бу нотўғри, аслида асарнинг архитектуроник ҳолати мазмунда рефлекс уйғотади ёки шакл ранг-баранглиги ғоялар ранг-баранглигига олиб келади. Шу сабабли тушуниш жараёнида биз бадиий-тасвирий воситалар ҳамда уларда акс этган предметлаштирилган маъно фикрларини мунтазам корреляция қилиб боришимиз керакки, улар матн мазмунини рефлексив ўзлаштириш жараёнида очиб борилади.

Юқорида келтирилган жараён ва натижани фарқлашга оид маълумотлар тушунилган ҳар хил услубдаги тавсифларни аралаштириб юборишга қарши зарурий эҳтиёткорлик сифатида қаралиши зарур. Категорияларни фарқлаш зарурати айрим муаммоларни туғдиради, чунки матнни тушуниш жараёни вақт жараёни ва фикрлаш жараёни ҳамда тизимли билимнинг шаклланиш жараёни билан боғлиқ. Бу ҳолатда бизнинг тушунчаларимиз “мазмун”га айланади, қачонки, биз ҳаракатга келганимизда улар бизнинг фаолиятимиз амалиётига айланади¹. Бундан ташқари тушуниш, фикрлаш, билим таълими билан бир қаторда тушунаётган субъектнинг ҳолати ҳам муҳим ўрин тутди ва бу ҳол “кечинма”, “қувонч” ёки “қайғу” шаклида субъект томонидан англаб етилган ёки англаб етилмаган ҳолатда рўй беради. Бу моментларнинг бир вақтда юз бериши уларнинг ўхшашлигини билдирмайди ҳамда уларга тушунаётган инсон фаолияти таҳлили давомида тегишли тушунча ва терминлар “ўзаро ёпиштирилмаслиги” керак.

Тушуниш жараёни масаланинг моҳиятини тўла англаб етишга олиб келади, ваҳоланки, бу моҳият тушуниш орқали амалга ошади. Шунинг билан бир қаторда тушунчаларни эгаллаш ҳам, уларни турли шаклларда ишлаб чиқиш ҳам тушуниш жараёнининг ўзига тенг эмас. Мантиқан олиб қаралганда “х (икс) га тенг бўлмаган х га олиб келади ҳамда х га айланмайдиган х ни ташкил қилади” - типдаги тушунча қурилиши моҳиятини тасвирлашда энг муҳим ҳолат ҳисобланади.

¹ Щедровицкий Г. П. Смысл и значение. - В кн.: Проблемы семантики. - М.: 1974. стр. 90.

Бу ҳол матнни тушунишни тавсифлашда ҳар доим ҳам ҳисобга олинавермайди. Биринчидан, баъзи ҳолларда тушуниш жараёнини инкор қилган ҳолда тушуниб етишга интиладилар, зотан айрим муаллифларнинг фикрига кўра тушуниш субъектда унинг тушуниб етилганидек келиб чиқмайди, аксинча, ҳиссиётдан тушунишгача босқичма-босқич рефлексдан онгли хулосага кадар ўз-ўзидан йиғилиб боради. Иккинчидан, тушуниш жараёнининг тадқиқида матн интерпретациясининг ўрнини алоҳида таъкидлаш лозимки, кўпинча уни тушуниш билан алмаштириб юборадилар. Ваҳоланки, интерпретация рефлексиянинг онгли ташкиллашуви сифатида муҳим бўлса-да, матнни интерпретация қилишга тайёр бўлмаган одам уни тушунмайди, дейишга бизда асос йўқ. Бундан ташқари, кўпчилик ҳолларда одамлар ўзлари тушунмайдиган матнларни интерпретация қилишга интилаётганликларини кузатиш ҳам мумкин.

Бошқа бир ҳолат “суҳбат”, “хабар”, “коммуникация”, “тушуниш” каби тушунчаларни аралаштириб юборишда кузатилади. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, “коммуникация” “тушуниш” тушунчасига нисбатан жуда ҳам кенг, уни фақатгина ахборот алмашув ёки ахборотлар етказилишига тенглаштириш умуман нотўғри ҳол. Инсон фикрлаш тизимининг алоқа коммуникациясида акс этмаган моменти йўқ. Коммуникация шакллари чексиз: икки инсоннинг жонли диалогидан тортиб, ўқувчининг аллақачон ҳаётдан кўз юмган ёзувчи билан асар орқали суҳбати ҳам шу туркумга киради. Буларнинг ҳаммасида тушуниш муҳим ўрин тутати, зеро коммуникациядаги мавжуд ёки эҳтимолдаги узилишлар у орқали бартараф қилинади.

Бу ҳолатни ҳисобга олмаслик герменевтик шароитларни ажрата олмасликка олиб келади, яъни шундок ҳам тушунарли шаклда тушунишни (ўзидан ва бошқалардан) талаб қилиш орқали юзага чиқади. Матнни интерпретация қилиш жараёнида ўзининг ва бошқаларнинг имкониятларини режалаштириш ҳамда герменевтик шароитдаги ниҳоятда кўп ҳолатлар айнан мана шу ажратишнинг жиддий тавсифи учун материални режалаштириш орқали келиб чиқади. Умуман ҳар қандай ҳолатда ҳам шуни назарда тутиш лозимки, инсон болаликдан коммуникация дарёсида чўмилар экан, кўп нарсани тушунади ва кўп ҳолатда бундай тушуниш ўз-ўзидан табиий ҳолатда рўй беради (худди рефлексив ҳодисалар каби), шунинг учун тушуниш табиий бир ҳолат

сифатида қабул қилинади. Шу сабабли коммуникациядаги узилиш жойларини аниқлай билиш зарур. Улар тушунишнинг табиий жараёнида герменевтик кучланиш, яъни фикрлаш фаолиятининг алоҳида шакли сифатида амалга оширилиши зарур.

Тушуниш ҳолатининг табиийлигини таъкидлаган ҳолда бу жараёндаги яна бир нуқтани унутмаслик лозим. Бу – индивиднинг ижтимоий имкониятлари ёки менталитетини ҳисобга олиш, яъни тушунишни индивиднинг ижтимоий ҳолати сифатида қабул қилиш. Айрим ҳолларда индивиднинг калласида қандайдир “тушуниш механизми” бор ва у талантили одамларда мукамал ишлайди, деб тасаввур қилинади.

Мия фикрлаш жараёнининг субстрати эканлигига шубҳа йўқ, бироқ ҳар қандай ҳолатда ҳам тушуниш ёлғиз психологик имкониятлар билан чекланмайди, унинг ижтимоий имкониятлари ҳам муҳим. Яъни, индивид тушуниш жараёнини унинг жамиятдаги имкониятлари доирасида эгаллай олади.

“Мен тушунишни хоҳлайман” психофизиологик мотивация мўлжалли рефлексдан келиб чиқади. Бироқ ҳаётда ўз ўрнини топишга уринган инсон учун бу “мен тушунишни хоҳлайман” шаклидаги қарор ижтимоий заруриятга айланади, чунки “мен одамлар орасида инсон бўлиб яшашни хоҳлайман” шаклида талқин қилинади. Тушуниш бу-иккита “мен” нинг контакти эмас. Жамиятда ижтимоий шароитларгагина боғланган “мен”нинг ўзи йўқ: “инсон дунёдан алоҳида яшайдиган мавжудот эмас”. Инсон бу-инсоният дунёси, бу-жамият, давлат. Шу вақтга қадар шундай муаллифлар бўлганки, улар бадиий матнларни тушунишнинг умумий қобилиятларини “қўзғатиш жараёнининг кучи” ёки олий нерв фаолиятини типлаштиришнинг инсонга хос усуллари таъсири остида тавсифлашга интилганлар. Бу ҳол матнда индивидуал қалбни эмас, балки жамоа қалбининг намоён бўлиши билан изоҳланган.

Тушуниш жараёнининг мураккаб диалектик ҳолати шундан иборатки, жамоа тажрибаси матнга мурожаатда матн мазмунини ўзлаштиришнинг индивидуал шаклдаги кучини ўзлаштириш демакдир. Индивидуал шаклдаги ўзлаштириш ҳам ўзига хос ижтимоий аҳамиятга эга, бироқ тушуниш техникасининг самарали усуллари (герменевтик усуллар тартиби) ҳар бир инсон томонидан алоҳида танлаб олинади. Шахсий рефлексив ҳаракат орқали индивид тушуниш қирраларини қайд этади – матн мазмунининг

шундай томонларини топадики, уларнинг айримлари шахсий ва ижтимоий герменевтик ҳолат учун алоҳида аҳамиятга эга бўлади (муаллиф нима демокчи эди; ёки тушуниланган матндан мен ўз фаолиятимга нима олиб киришим мумкин; каби қирраларни англаб етиш).

Индивидуал шахс ва ижтимоий ҳолат ўртасидаги диалектикани тушуниб етмаслик герменевтик ҳолатга нафакат зарар келтиради, балки адабий герменевтиканинг ўзини фан сифатида мавжудлигини ҳам инкор қилади. Диалектикасиз герменевтик тушуниш ҳақидаги гаплар оддий кўчанинг гапига айланиб қолади. Бундай кўча гапларининг асосида “ҳар ким ўз билганича тушунади”, деган фикр ётган бўлиб, бу ҳол матннинг объектив мазмуни билан боғланмайди, бинобарин, тушунувчи субъект ижтимоий аҳволи тараққиётининг серқирра (ҳар томонлама) эканлигини инкор қилади. Шу ўринда психологик натурализм устунлик қилади: “Одамлар табиатан турлича, шу сабабли улар қанча бўлса, тушуниш ҳам шунча” шаклида фикр юритилади.

Ваҳоланки, матнни илмий тушуниб етиш ёки тушуна олиш, бу доноликка эришиш демакдирки, бу фикр икки минг йилдан буён ўз долзарблигини йўқотган эмас. Ёки, тушуна олиш бу – шахс даражасига кўтарила олиш демакдир, яъни жамиятда шахслар - ўзаро бир-бирини тушунадиган одамлар яшайди.

Матн орқали инсоният коммуникациясини такомиллаштириш - жамият аъзоларининг физик ва интеллектуал имкониятларини бирлаштириш – жамиятнинг энг муҳим вазифасидир.

Юқорида келтирилганларнинг барчаси нафакат мавзунинг моҳиятига муносабатда тушунишни аниқлашга ёрдам беради, балки адабий герменевтиканинг статусини аниқлашга ҳам хизмат қилади. Адабий герменевтика - бадий матнни тушуниш фани демакдир. Бинобарин, тушуниш фаолияти ҳам демакдир.

Айнан шу ўринда таъкидлаш лозимки, борлиқнинг ишончли тавсифини шакллантириш ва уни ёритилишида тушунушнинг фикрий фаолиятида тушуниш қатор жараёнлар ва фаолиятнинг бошқа категориялари билан аралашиб кетади. Биз бу ўринда тушунушнинг ўзини нима ва қандай ҳодиса эканлигини фарқлаб, уни ақлий фаолият тизимининг бошқа жараёнларидан ажратиб олишимиз керак.

2. Бадий матни тушуниш ва аклий фаолият тизими жараёнлари

Тушуниш жараёни натижасида билим шаклланишини ҳисобга олган ҳолда яна таъкидлаш лозимки, **тушуниш билим эмас**. Тушуниш ва билим икки алоҳида ҳолат эмас, балки бир бутунликдан иборат. Асосан бу борадаги хатолар уларни ўзаро қийслаш орқали пайдо бўлади, шундан келиб чиққан ҳолда “Санъат асари билиш объекти” типдаги мавзуларга алоҳида эътибор пайдо бўлади. Бундай мавзулар, умуман, герменевтикадан айри ҳолда ётади, чунки уларни шакллантиришда кўп ҳолларда герменевтик кириш ёзишни унутадилар. Бундай кириш шунинг учун зарурки, билиш, айниқса, бадий билиш, тушунишнинг даражаси ва тушуниш жараёнининг характеридан келиб чиқади. Билиш билан тушуниш ўзаро худди эгаллаш билан ўзлаштириш ўзаро фарклангандай фаркланади, бундан ташқари билиш хотирада сақлашга асосланади. Билим мня фаолияти орқали ҳаракатни қисқартирган ҳолда ҳаракатдаги нарсани акс эттиради, тушуниш эса, аксинча, ҳаракатдаги объектнинг барча томонларини қамраб олади. Шунинг билан бир қаторда хотирада сақланаётган билим тушунишга таъсир ўтказиши, унинг горизонтларини кенгайтиради.

Тушуниш фикрлаш эмас. Қаердаки тушуниш билан чегараланиш имконияти бўлса, у ерда фикрлаш шарт эмас. Матн билан ишлашда инсон учун герменевтик шароитлар беҳисоб, бироқ фикрлаш (қаердаки идеал объект акслантириш воситаси бўлганда) кам. Агарда коммуникацияда узилиш юз бермаса тушуниш енгил кўчади, бироқ фикрлаш бу-азобли ижодиётдир (айниқса, матн билан “суҳбат” жараёнида). Шунинг учун индивидуал инсон матн реципиенти сифатида назарий жиҳатдан кам фикрлайди, кўпроқ тушунади.

Фикрлаш худди билим каби тушунишдан келиб чиқади, кейин ўзаро фаолиятга киришади. Инсон фикрлаш фаолиятининг ҳар қандай шакли учун тушуниш фундаментал жараён ҳисобланади. Кўпчилик ҳолатларда одамлар фикри тушуниш орқали пайдо бўлади, айрим ҳолларда тушуниш фикрлаш орқали инъикосини топади. Шу сабабли тушунишган матнни интерпретация қилиш имконияти мавжуд ва кенгрок, шунингдек, интерпретация орқали тушунмасликни бартараф қилиш мумкин: инсон тушунишдан интерпретацияга қараб келади, ундан эса, янада яхширок тушунишга қараб боради. Кейинги жараёнлар интерпретацияни

такомиллаштиришга хизмат килади, кейин янада мукаммал тушунишга ва ҳоказо. Бир нарсанинг моҳияти бошқа нарсанинг моҳиятига айланадики, бу ҳол матнни тушунишда қўлланганда тушуниш даражасини чуқурлаштиради.

Тушуниш ва фикрлаш бирлиги бу-тушуниш ва шаклий хулосалар бирлиги эмас. Тушуниш нафақат рационал жараён, балки у ҳиссий-эмоционал жараён ҳам ҳисобланади. Ихтиёр, истак сенсор соҳа, унинг тезлашуви эмоция — кечинмалар фаолиятининг кайди бўлиб, бу компонентлар кайдисиз ҳеч қандай тушуниш юз бермайди. Ваҳоланки, тушуниш тушунчаларни ҳосил қилиш имконияти, ҳолос. Аслида эса, тушунмаслик борлиқни ўзлаштиришнинг ноназарий шакли демакдир. Интуицияда тушунишнинг кўплаб босқичлари парадоксал ҳолатлар яратади. Уларни бартараф қилиш мақсадида алоҳида олд билим (ёлқин, русча предрассудка, идеалистик феномология) ёки интуитив талантга урғу берилади⁸.

Тушуниш онг эмас. Онг тушунишдан фарқли равишда борлиқни акс эттириш, тахмин қилиш, бошқариш ва муносабатларни шакллантириш билан фаркланади. Онг бу-англаб етилган борлиқ, яъни “мен”нинг “мен эмас”га муносабати. Бошқа тил билан айтганда объектив борлиқнинг субъектив образи, яъни психик акснинг олий шакли сифатидаги идеал. Онгни тушуниб етишнинг ўзи уни онг билан бир хил ҳодиса эмаслигини кўрсатади. Бинобарин, матнда акс этган мазмуннинг ўзлаштирилиши онгни ўзлаштириш шаклида акс этади. Тушуниш бу онг эмас экан, яъни онгнинг бир шаклдан иккинчисига ўтиши эмас экан, халқ тилидаги “мен тушундим”, “мен англадим” шаклидаги бирликларнинг тенг маънода ишлатилиши илмий терминологияда бир эквивалент сифатида қўлланмайди.

Аслан олиб қаралганда герменевтик шароит бозордаги баҳо талашиш билан қиёсланиши мумкин: савдогарлар ва харидорлар баҳолаш механизмини англаб етмайди, бироқ ҳаммаси шароитни тушунади. Тушуниш англаб етилган ҳолат эканлиги аниқ, зотан рефлексия танланган интерпретациянинг характерини эгаллаб олади. Бироқ бу рефлексия ва тушуниш ўзаро муносабатларининг бир шакли, ҳолос. Кўплаб ҳолатларда эса, тушуниш нафақат онгга тенг бўла олмайди, балки унга муҳтож ҳам бўлади. Бизнинг

⁸ Молчанова А. С. Эстетическая интуиция и развитие понятия о непосредственном знании - В кн.: Принципы развития. - Саратов, 1972, стр. 238

онгимиз ҳажми шу даражада торки, у хатто бир дона узун гапни ҳам яхши камраб ололмайди⁹. Ваҳоланки, шу нарсани тушуниш эса, анча осон кечади. Тушуниб етиш жараёнида маънони такомиллаштириш шу тартибда кечадики, айтишлик китобхон учун 41-бетдаги воқеалар мундарижаси 1-40 – бетлардаги матн мундарижасидан хабардор бўлганлиги учун тушунарли хисобланади. Бироқ, бу дегани, асарнинг шу қисмдаги барча маъноси англаб етилди, дегани эмас.

3. Адабий герменевтиканинг бошқа фанлар орасидаги ўрни

Адабий герменевтиканинг предмети аниқ бўлганидан кейин у бошқа ҳодисалардан ажратиб олинади ва унинг илмий фан сифатида ўрни ва аҳамияти аниқланади. Бу фаннинг аҳамияти муҳим: унинг предмети – матнни тушуниб етиш - ижтимоий ҳаётда, шахсий ҳаётда, таълимни ташкил қилиш жараёнида муҳим роль ўйнайди. Матнни тушуниш жараёни кенг шаклланган, бироқ кам ўрганилган, чунки ҳаммага маълум ҳодиса сифатида бу фаннинг илмий кирралари ишланмаган, ўзлаштирилмаганки, унинг тегишли муаммолари айримлар томонидан эътиборга олинмайди ёки бошқалари унга бутунлай ўзга муаммоларни тикиштиришга интиладилар ва учинчи гуруҳдагилар эса, бундай муаммоларни йўққа чиқаришга ҳаракат қилади. Шунинг билан бир қаторда матнни тушуниш – герменевтиканинг предмети сифатида борлиқни матн орқали ўзлаштиришни ҳам ташкиллаштиради, бу ҳол ҳулоса чиқариш, дунёқарашларни шакллантириш, шароитни баҳолаш, инсонга ўз ҳаракатларини тавсифлаш, билим ва муносабатларни ишлаб чиқиш, коммуникациянинг барча турлари – бола билан мулоқотдан тортиб то маданият воситаларини нашр орқали етказиб беришгача бўлган жараёнларни камраб олади ҳамда улар орқали акс этади.

Герменевтика предмети XX асрнинг 80-йилларида алоҳида аҳамият касб эта бошлади, зеро илмий-техника тараққиёти инсон субъекти ролининг ортишига олиб келди. Бунинг натижасида оммавий ахборот воситаларида етказилаётган маъруза матнларида акс этган ғоявий курашнинг минглаб инсонлар томонидан тушуниш ёки тушунмаслик орқали ижтимоий-сиёсий ҳаётга таъсири бу ҳолатга омил бўлди. Илмий-техника инқилоби даврида тушунмаслик муаммоси кенг аҳамият касб этди: тушуниш керак

⁹ Чхарташвили Ш. И. Проблема бессознательного в современной психологии. -Тбилиси. 1966 стр.39.

бўлган материал ҳажми ортди, бинобарин матннинг тушуниш зарур бўлган қирралари кўпайди. Бундай шароитнинг номаълум, қоронғи томонлари ҳам очила борди: кўплаб одамлар ўзлари учун керак бўлган тушуниш йўллари тута бошладилар, яъни тушунишда ижтимоий гармония, толерантлик тамойилларини бузиш ҳоллари кучайди. Энг оддий мисол сифатида: “сен маданий матни бундай тушунасан, мен эса йўқ, аммо мен ўз ишимни зўр биламан” типдаги мулоҳазаларни қайд қилиш ҳолатлари кучайди. Маълумки, маданият асарларини тушуна билмаслик ҳар қандай одамнинг ўз ишида салбий таъсир кўрсатади, аввало техника, савдо, маиший хизмат соҳаларида. Чунки бу соҳалар вакилларининг кўплаб одамлар билан коммуникацияга киришуви уларда касб талаби. Коммуникатив фаолиятда шароит рефлексияси, овозли ва ёзма нутқнинг турли туман шаклларда акс этган асар намуналарини билиш бундай касб эгаларининг имкониятларини оширади.

Шу боис адабий герменевтиканинг бош мақсади инсониятга турли герменевтик шароитда коммуникацияга ёрдам бериш – “тил топишув” йўллари йўргатишдан иборат. Бу жумлага нутқий ёки бошқа типдаги маданият ёдгорликларини рецепциясида “қалб манзараларини ўқиш” ва бошқа одамларнинг коммуникатив фаолиятини тушуниш ҳамда инсонни инсон томонидан тушуна олмасликни бартараф қилишдан иборат коммуникатив қирраларни мужассам қилсак, унинг аҳамияти беназир эканлиги маълум бўлади.

Герменевтик фаолиятнинг педагогик қирралари инсонни коммуникатив рефлексияга ўргатишга қаратилади, яъни герменевтик шароитнинг объектив томонларини англаб етиш (“У нимани етказмоқчи”), шунингдек, шароитнинг субъектив томонига ҳам муносабатни шакллантириши зарурлигини таъкидлайди (“Мен буни биламанми, агар билсам, қай даражада биламан”).

Бундай ҳолат натижасида герменевтик тадқиқотда рефлексия қандай кечади, қандай қилиб тушуниш матни тўғри, объектив талқин қилишга олиб келади, қандай қилиб етказилган хабарнинг объектив ва субъектив (масалан, “Аҳмад зўр” деган гапнинг ўз ва кўчма маъноси ёки гапирувчининг унга муносабати) қирраларини бирлаштириш имкониятлари кўриб чиқилади. Матни тушуниб етишда томонларни бирлаштира олиш – чегараларни бирлаштира олиш, тушуниш оптимумларининг вариантлари зарурий

намуналарини яратиш керак бўлади. Адабий герменевтиканинг асосий мақсади мана шу шароитни ҳаммага ўргатишдан иборат.

Бу талабнинг аҳамиятини баҳолаш мушкул: чунки “инсон ҳар қандай ҳолатда ҳам матн билан бевосита иш олиб боради, бинобарин, реал объект унга оддий ёки тор ихтисосликда берилган”¹⁰. Инсон фаолиятининг энг кўзга кўринган томонларидан бири матнни тушуна олиш ва матнни яратиш имкониятлари бўлиб, бу матн ўзга инсон ички дунёсини очишга қаратилган бўлади. Шу сабабли матн нафақат борлиқнинг акси, балки унинг қисми ҳамдирки, бу, айниқса, ижтимоий долзарблиги билан фаркланади. Қачонки, тил ҳаракатдаги онг сифатида талқин қилинганда *langue* эмас (яъни тил муносабатлари системаси сифатида), балки *langage* – бутун нутқ фаолияти, бошқа тил билан айтганда, нутқни ишлаб чиқариш ва уни асарда қўллаш фаолияти назарда тутилади. Яъни вербал (танлаб олинган) матнлар: акс ҳолати тил системасига (*langue*), ёки товушлар, сўзларнинг қўшилиши актларига (*parole*) эмас, балки бу тизим қоидаларига мувофиқ, фақат нутқ ишлаб чиқаришга-инсон фаолиятининг коммуникацияга йўналтирилган мақсадли ва онгли фаолиятига айтилади.

Айнан матнда, тил системасида эмас, инсон субъекти моддийлашади. Қачонки, “тил – субъективликнинг объективатори”¹¹ деб айтганларида ҳамда буни этимологик жиҳатдан исботлашга уринганларида унинг исботини доимо қадимги матнларга олиб бориб тақайдилар. *Langue* ва *langage* орасидаги фарқни ажрата билмаслик турли нотўғри назарияларни пайдо бўлишига олиб келади. Хусусан, инсон борлиқни объектив акс эттира олмайди, чунки онг-тил системаси. Шу сабабли, матнларни объектив тушуниш имконияти йўқ.

Бу ўринда матн тушунчасининг ўзини кенг ва тор маъноларини ҳисобга олган ҳолда шакллантириб олиш зарурати туғилади. Ҳар қандай матн адабий герменевтика учун аҳамиятли, ваҳоланки, адабий герменевтика фан сифатида фақат ажратиб олинган матнлар билан шуғулланади. “Матн” сўзининг энг кенг тафсили шундан келиб чиқадики, матн моддий предмет бўлиб, унинг генезисида инсон субъектин фаолияти иштирок этган ҳолат,

¹⁰ Дряле Т.М. Уровень семиотической подготовки и функционирование массовой информации в обществе – Вопросы философии, 1976 № 11, стр. 121.

¹¹ Cassirer E. Philosophie der symbolischen Formen. B. I. Die Sprache – Berlin, 1923, стр. 208.

инсон мақсадли фаолиятининг маҳсулоти сифатида қабул қилинади. Тор маънода эса, матн-ишлаб чиқарилган нутқ.

Кенг маънода матн яратиш жараёни ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотда қотиб қолган субъект сифатида олиб қаралади. Унинг ғоявий, аниқроғи бадий маҳсулотга айланишида юқоридаги нарсалик белгилари руҳан талқин қилинади. Шундай қилиб, бадий матн субъективликнинг руҳий нарсаликка ўтиши сифатида баҳоланади. Бу тизимда онгнинг реал нарсаликка айланиши инсон субъектив фаолиятининг маҳсулоти сифатидаги ҳолат тарзида кузатилади. Матн талқинининг бундай усуллари уни тушуниш жараёнида маданият намуналарини бутунча тушуниш, эгаллаш, ўзлаштиришга олиб келади. Ёки унинг хилма хил намуналарини (хусусан, мусаввирлик, меъморлик, бадий матнни) айрича ҳолда тушунишни алоҳида-алоҳида қабул қилиш ҳолатини кўзда тутати. Бу ҳол адабий герменевтикани маданий герменевтиканинг бир кўринишига айлантириб қўяди.

Иккинчи хил муносабатда нарсалик рефлексиянинг натижаси сифатида қаралади. Бундай ҳолатда барча герменевтик фаолият онгнинг бирламчилигига асосланади. Бадий матннинг ҳақиқий мазмуни ёки моҳияти субъектив реаллик инъикоси эканлиги ҳақидаги таъриф бундай ҳолатда бутун борликка нисбатан қўлланади. Герменевтик тадқиқотнинг бундай усули фалсафада Эдмунд Гуссерл (1859-1938) ғояларига асосланади. Бундай қарашнинг энг муҳим хатоси айрим шахснинг ҳаёт ҳақиқати ҳақидаги кузатишларини универсаллаштиришдан иборат. Бу ҳол бир хусусий хулосани омманики қилиб кўрсатишда намоён бўлади.

Гуссерлнинг ўзи таъкидлаганидек, бундай кузатишларда инсон ички дунёси тасвирланган бадий матнда руҳий кечинмалар моддийлаштирилган бўлади. Кейинчалик бу метод Гуссерлни “дунё-инсон ҳиссиётларининг моддийлашган шакли” деган фикрга олиб келди. Гуссерлнинг кейинги издошлари бу методикани ривожлантириб, шундай хулосага келдиларки, маданият ёдгорликлари, хусусан, бадий матнларни фақатгина идеалистик нуқтаи назардан ўрганиш мумкин. Шундай қилиб бадий матн яратилиши ва ўрганилишида зеҳн, уқув, фаросатнинг “мутлоқ устунлиги” ўрнатилди. Дунёни англашнинг рефлексив асослари инкор қилинди.

Герменевтик фаолиятда матн феномонологияси алоҳида метод сифатида фақат идеалистик нуқтаи назардангина қўлланиши

мумкин. Бинобарин, матн феноменологияси реал шароитни инкор қилади. Гуссерл ва унинг тарафдорлари фикрига кўра ҳиссиёт ёки онг таракқиёти реал шароитдан айри ҳолда юз бериши мумкин. Бу ҳол тарихда маълум муҳитдан истисноли ҳолатда буюк талантларнинг пайдо бўлиши билан ҳам изоҳланади.

Шунинг билан бир қаторда маълум ҳолатларда бадий асарнинг матн имкониятлари индивид яшаб турган реал муҳитга ҳам боғлиқ. Ҳаттоки, улар ўша муҳитга нисбатан рефлексия тарзида ҳам шаклланиб, маълум бир матн материалини корреляция қилишга қаратилган бўлади. Умуман олганда матн феноменологияси метод сифатида муаллиф онгида матн яратилишининг бир усули сифатида олиб қаралмоғи лозим.

Адабий герменевтикада матн тугалланган (ниҳоясига етган) материал сифатида олиб қаралади. Ва айнан шу хусусияти уни адабиётшунослик, адабий танқиддан ажратиб ўрганилиши учун асос бўлади. Адабий танқид маълум бир асарнинг миллий маданият таракқиётида тутган ўрнини ўрганади. Шунинг учун адабий герменевтикада, матнни тушуниш жараёнига асосланган ҳолатда матндаги узилишларни ўрганиш ёки тўлдириш зарурати туғилади. Ҳар бир узилиш муаллиф нияти, мақсадининг бирлигини таъминлайди, шунинг билан бир қаторда асар ғоявий мазмунини кўтаришда ёрдам берадиган фрагмент ҳисобланади. Маълумки, адабиётшунослик ҳам, адабий герменевтика ҳам, лингвистика ҳам тушуниш жараёнининг турли томонларини ўрганиш билан шуғулланади.

Адабиётшунослик тушунишнинг эпифеноменларини ижтимоий ҳолат сифатида олиб қарайди. Герменевтика эса, тушуниш жараёни ва уни оптималлаштириш ҳолатларини таҳлил қилса, лингвистика матнни тушунишни ташкил қиладиган фрагментларнинг шакл хусусиятларини ўрганади. Шу сабабли адабиётшуносликнинг тадқиқот методи матн “парча”сини ўрганишни талаб қилади. Бундай парча роман жанридаги асардан кичик бўлмаслиги керак. Лингвистика методикаси эса, мана “парча”даги бадий-тасвирий воситаларнинг табиатини очиб беришга қаратилган бўлади.

Герменевтика билан шуғулланувчи филолог учун адабиётшунослик ва лингвистика имкониятлари номаълум эмас. Бирок у бутун бошли матн билан эмас, балки унинг парчаси билан ишлайди, унинг ғоявий-мазмуний бирлигини ташкил қиладиган

ларча, эпизодлари билан шуғулланади. Бунда маъно компонентларининг алоқаси ва инсоннинг ўртача мнемик (хотира) имкониятларига мувофиқ олинган парчадаги воқеалар тизими ўқиладиган материалда бошдан охирига қадар воқеалар тизимини ёдда сақлашга мўлжалланган бўладики, инсон мана шу ёдда сақланган парча орқали маълум герменевтик талқинга эриша олиши даркор.

Филологик фанлар орасида герменевтика адабиётшунослик ва лингвистика орасидаги жойни эгаллайди. Аслида бу уч фан бўйича тадқиқот ишларида алоҳида шуғулланиш мумкин бўлса ҳам, бироқ назарий тадқиқотларда муваффақиятга эришиш, тушунишнинг амалий, педагогик ёйилишини таъминлаш борасида фақатгина бу уч фан бўйича илмий-амалий дунёқарашни бирлаштиргандагина натижага эришиш мумкин бўлади. Бу уч филологик фан бўлиmlари ўзига хос ахборот жараёнларини яратадики, уларда субъектив реаллик матн воситалари билан етказилади, бироқ унинг турли қирраларини очиб бериш орқали амалга оширилади.

Хусусан, герменевтика ёки лингвистика эмас, балки айнан адабий танқид матн доирасида бадиий тўқиманинг даражасини аниқлаб беради. Бироқ улардаги фикр – ғоянинг корреляцияси аниқ, реал инсон ўй-фикрлари, руҳий кечинмалари билан берилади. Лингвистика бундай воситаларни тил инвентари сифатида қабул қилади. Лингвистик тадқиқотда эпизодда бадиий тасвирий воситаларнинг асар ғоясини очиб берувчи қурол сифатидаги аҳамияти уни қизиқтирмайди. Хусусан, лингвист ёзадики, “Навоий” романида Ойбек руҳий ҳолат инъикосини очиб бериш учун ҳолат феъллари, равиш, равишдош, отларнинг турли келишикларда қўлланган шакллари, сифат, ҳол ҳамда ўхшатиш юкламалари ва ҳоказолардан фойдаланади”.

Бундай аниқ, равшан маълумот ўқувчига конкрет матн мазмунини тушунишга ёрдам бермайди. Ваҳоланки, адабиётшуносликнинг “Алишер Навоий ижодий мероси - XV аср энциклопедияси” деган фикри каби тушунарсиз бўлиб қолади. Чунки ўқувчи бу фразадаги мазмунни тушуна олиши учун Навоий асарларининг матн мазмунини эгаллаган бўлиши даркор.

Бадиий асар матни, матнда акс этган ғоянинг миллий-маънавий қирраларини ўрганиш жараёнида биз энг аввало бадиий ғоя ижоди, бадиий кашфиёт қирраларини аниқлаш масаласига дуч келамиз.

Бадий кашфиёт бу ижод демакдир, материалистлар фикрига кўра ижод кўп йиллик меҳнат ва тажрибалар ҳосили. Унинг замирида инсоннинг асрлар оша йиғилган ақлий меҳнати самараси ётади. Бу ҳол худди узокдаги улкан ва ёруғ сайёранинг мавжудлиги ва ёруғлигини биз фақат унинг сочиб турган нурлари миқдорини аниқлаш орқали эришамиз, дегандек. Бинобарин, янги кашфиёт ёхуд янги гоё ҳам мана шу минглаб ассоциацияларнинг сўнги нуктаси бўлиб яралади.

Идеалистлар аксинча, ўша нур сочаётган юлдуз нурларга нисбатан бирламчи эканлигини исботлашга интиладилар. Шу ҳолатга муносабат ижоднинг самараси ва жараён ўртасидаги фарқи яратади. Самара муҳимлиги унинг оммавийлиги, жараённинг эса хусусийлиги билан боғлиқ.

Идеалист, аниқроғи, романтикни ёруғ юлдузга элтувчи йўл кизиктирмайди. У балки юлдузга етиб боришни ҳам ўйламас. Уни фақат ўша юлдузнинг мавжудлиги кизиктиради, холос. Ва айнан шу мавжудликка қизиқиш унинг ҳаёти мазмунига айланади.

Инсонни тушуниш жараёнида кизиктирадиган нарса эса, фақатгина шу юлдузнинг мавжудлигигина эмас, балки унинг мавжудлиги ҳақидаги тасаввур. Унинг, яъни юлдузнинг қандайлиги материалист, реалист инсонни кизиктиради. Идеалист романтикни эса бурч, жозиба қандайдир буюкликка, сирлиликка интилиш нуктаи назаридан кизиктиради. Айрим одамлар бир умр сирли ҳолатлар излайдилар. Уни ҳаётининг мазмунига айлантирадилар. Мана шу изланиш, унга интилиш жараёнида ўзлари ҳам руҳан покланиб, зеҳни сайқалланиб борадилар. Бундай ёруғ идеал юлдуз уларга инсон шаклида намоён бўлиши ҳам мумкин. Бунга ҳаётида бир марта учрашган инсоннинг кимлигини билмай туриб севиб қоладиган инсон мисолига ёшларни ёки Ў. Умарбековнинг «Қиёмат қарз» асаридаги чол образини намуна қилиб келтириш мумкин.

Юқоридаги ҳолатлар бадий кашфиёт йўлидаги изланишларнинг турли кирралари ҳар хиллигини кўрсатар экан, манзилнинг, мақсаднинг эса битталигини тасдиқлайди. Бироқ бу манзилга энг яқин ва тўғри йўлни ижодий ёлқин эгасигина топа олади.

4. Герменевтик таҳлил ва бадний асар ёлкини

Бадний асар герменевтикаси, бадний катарсис, асар тили ва умуман бадний адабиёт поэтикаси таҳлили ҳамда асарда герменевтик шароитни шакллантириш жараёнида тадқиқотчи томонидан унутиладиган энг муҳим ҳодиса бу – ёлкин. Ёлкин матн мазмунини тушунуб етиш, тушунилган мазмун орқали бадний тафаккур воситасида матн трансформацияси орқали шуъллантириладиган тушунчалар инъикосдирки, айнан у туфайли инсоният жамиятининг эришган барча ютуклари онгда ниҳоятда қисқа сонияларда бир нуктада йиғилади ҳамда янги кашфиёт, янги тафаккур долғаларини яратади.

Ёлкин асар моддий қобиғи – сўзларнинг бош ёки бирламчи маъносига бўйсунмаган, ижод намунасининг умумий мазмунини турли шаклларда трансформация қилиш орқали эришиладиган герменевтик ҳодиса. Асар мазмуни ёлкини турлича қарашлар натижаси бўлгани боис кўп ҳолларда у адабий - фалсафий оқимлар билан бирлашади. Яъни, ёлкин адабий - фалсафий оқим қуроли сифатида ижодий метод, ижодкор услуби орқали асарнинг умумий мантик маъноси, ғояси замирига сингдирилади. Реалистлар аниқ, кундалик ҳаёт муаммолари ҳақида гапирса, романтиклар орзу, ҳаёл, тасаввур билан тушунтиради реал манзараларни. Улар реаллиқни бадний тафаккурда тасаввурга кўчириб, уни қайта ишловдан ўтказиб ўқувчига тақдим қилади.

Асар тили ҳар икки ҳолатда ҳам умумий луғавий қатлам доирасида қолиши мумкин. Бирок шоир, ижодкор бир хил лисоний материалдан шундай матн яратадики, унда сўзлар ўз маъноларида келганда ҳам уларнинг маъно кирралари бутунлай бошқа - бошқа ғоя парадигмаларини ташкил қилади. Бу ҳол ички, ботиний тил, ҳиссиёт билан сенсор шаклда тушуниб етилади. Инсоннинг миллий, индивидуал, илмий менталитети шу вақтда бош ўринга кўтарилади, асар ғоясини тўғри тушунишда етакчи роль ўйнайди.

Айнан шу ҳол бадний адабиёт намунасининг турли талқинлариға сабаб бўлади. Индивидуал ижод намунаси индивидуал муносабатни ҳам талаб қилади. Герменевтика, яъни бадний асар матниға индивидуал муносабат бадний асар намунасини тушунишнинг вариантлилиги, кўп поғоналилиги демакдир, бирок ҳар қандай ҳолатда ҳам ҳақиқатнинг объективлигини сақлаб қолинади. Демак, бу ҳол, яъни вариантлилиқ асар ғоясини тушуниш, ҳис қилиш, англаш,

ўзлаштириш асосида ётган ёлқинни ҳам вариантли бўлишини талаб қилади. Ёлқиннинг шаклланишида бадий кашфиёт, ижодийлик муҳим роль ўйнайди.

Ёлқин бу-улкан масофадаги шуъла сочиб турган ёруғ кашфиётни бир забт билан қамраб олувчи илоҳий нур. Ёлқин этапма-этап йўл босмайди, аксинча, бир вақтда барча этапларни босиб ўтади. Ўша узокдаги ёруғ юлдуз мавжудлигини тушуниш ва унга элтувчи масофа лаҳзалик операциялар натижасига айланади. Унинг замирида олам жараёнларининг моддийлиги, тажриба ва кўникмалар натижаси эканлиги, яна миллионлаб материалистик ғояларни исботловчи психологик жараёнлар сонияларнинг жуда майда улушларида содир бўлади. Айнан шу жараёнлар тезлиги ҳамма инсонларда ҳам бир хил кечмайди. Шу ҳол инсонларни асосан икки катта лагерга – талантли ва одми инсонларга ажратади. Талантли одамлар мана шундай илоҳий тезлик жараёни соҳиблари ҳисобланади. Бундай одамларни интрагенлар гуруҳига ҳам киритиш мумкин. Интрагенлар ички ҳис-туйғулар билан маънавият дунёсида яшайдиган одамлар. Мақсад ва ҳис-туйғуларини ички монолог орқали билдиради, ўз орзуларини яширади. Уларнинг онгидаги тезлик агарда тажриба натижаси бўлганда бу ҳол аниқ материализм, реализм ҳисобланган бўлур эди. Ваҳоланки, талант кўпинча ёш авлод, ёш инсон фаолиятида намоён бўлади, уларда тажриба, укув, билим, зеҳн, идрок, кўникма иккинчи даражага тушиб қолади.

Биринчи ўринга кўтарилган натижа - ёруғ юлдуз – кашфиёт тасодикий ҳолат, тасодикий руҳ самараси ўлароқ пайдо бўлади. Демак, кашфиёт – руҳий янгилик тажриба, билим, ақл – онгнинг натижаси бўлмаслиги ҳам мумкин. Демак, кашфиётни яратувчи инсон олис ёруғ руҳни бевосита ҳис қилиши ҳам мумкин. Биз учун энг муҳим ҳолат шу кашфиётни ҳис қилиш, идрок этиш. Бу ҳолатни юзага чиқарадиган, яратадиган ҳолат ёлқиндир. Ёлқин ўша улкан ғоя – бизни юлдуздек чорлаётган ҳодисанинг мавжудлигини кўрсатувчи нурдир, унга етакловчи из эса, ғоя изидир.

Герменевтик тараққиётда герменевтик шароит яратиш учун оммавий менталитет муҳим роль ўйнайди. Хусусан, ўрта асрлар сўнгида Европада аввал фан тараққиёти учун амалий зарурият туғилди. Ёки аниқроғи амалий эҳтиёжлар, амалий техник воситалар, техник тараққиёт (пар машиналар, поезд, автомобил, велосипед, ва бошқалар) қайсидир маънода инсоният дунёкараши

ва фикрлаш дунёсини бутунлай янги изга солди. Бинобарин, улар ўз навбатида қайсидир маънода тамомила тасаввурга сиғмайдиган илмий кашфиётларга йўл очди. Худди шу зарурият натижасида янги даврда табиий фанлар тараққиёти, аниқ фанлар, аниқ ҳисоб-китобга асосланган фанларнинг хусусий томонларини мукаммал ўрганиш эҳтиёжи туғилди ҳамда уларнинг амалиёти санъатда, бадий адабиётда ҳам ўз аксини топди.

Бадий асар намунасининг табиати, яъни унинг адабий тур, жанр, услуб (метод), мавзу, мотив, характер, йўналиш каби қатор ташки ва ички факторлари асарнинг маълум ғоявий ҳолат тапиши учун йўналиш белгилайди. Бадий асарнинг ташиётган ғояси унинг юкоридаги хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқ. Бирок уларни тўғри тушуниб олиш, масаланинг моҳиятини тўғри белгилаш учун нафакат ижодкор, балки бевосита ўқувчи ҳам бадий ёлқиннинг айнан шу меъёрлардан, яъни бадий ижоднинг герменевтик имкониятлари билан боғлиқ хусусиятларидан хабардор бўлиши зарур.

Англия адабиётининг энг гўзал намуналаридан бири бўлмиш “Гамлет” трагедияси Уйғониш даври адабиёти ғояларига мувофиқ чуқур инсонпарварликни, оптимизмни тарғиб қилиши лозим: бироқ асар сюжетига асос қилиб олинган воқеа ривож курбонликни талаб қилади. Гамлет отаси қотилини аниқлаганидан кейин ўч олиши керак. Душманлар аёвсиз йўқ қилиниши даркор. Асарнинг жанр хусусиятлари курбонлик талаб қилади.

Жангга ҳар икки томон: қотил Клавдий ўз хос аҳли билан, Гамлет адолат қуроли билан тайёргарлик кўради. Гамлет дунёда ҳукм сураётган жаҳолатни енга олмаслигини тушунади. У ўзи тан олганидек, атрофидаги одамлардан эзгулик кутмайди. Шунга қарамадан инсоният ҳақида улуг фикрлар изҳор қилади: “Инсон қандай буюк зот! У ўзининг имкониятлари, ўй-фикрлари ва яратувчилигида нақадар чексиз! Унинг ғаройибот ва мўъжизалари аниқ! Ўзининг мураккаб фаҳми билан фариштани эслатади! У худди Худо каби борликни ўзгартира олади! Борлиқнинг энг гўзал мавжудоти! Борлиқ мавжудотининг энг аълоси!” мана шу улуг фикрларни Гамлет ўз отаси ва дўсти Горациога нисбатан қўллайди.

Асарда асосий ғоя ўз даврининг тарихий коллизиясини – рицарлик қаҳрамонлари ва жинойткор қироллик ҳукумати орасидаги курашни очиб беришга қаратилган. Ваҳоланки, бу

коллизия факат муаллиф билан ўқувчининг махсус ички ёлқини воситасида яратилиши мумкин.

Бадий асар ёлқини тил луғавий қатлами семантикасидан ташқарида бўлиши ҳам мумкин. Бу борада луғавий қатламдаги сўзларнинг истеъмол имкониятлари, семантик майдонда ташиётган маъноларига мувофик икки категорияга бўлинишини ҳисобга олмоқ лозим.

Биринчи категорияни камбағал сўзлар гуруҳи ташкил қилади, яъни мунтазам ҳаракатдаги сўзлар. Бундай сўзлар кўп ҳолларда мунтазам шакл ва маънога эга бўлмайди, бу ҳолатлар уларда ўзгарувчан бўлади. Худди жамиятдаги нафақат ташқи дунёси, балки ички дунёси ҳам камбағал одамлар сингари. Камбағал одамлар турмуш тарзини тез-тез ўзгартириб туради, қатъий фикр, вафодорлик, садоқатдан бирмунча йироқ турадилар: турмуш тарзининг камбағаллиги уларнинг ҳаёт шаклларини ҳам ўзгартириб туришга мажбур қилади. Бинобарин, уларнинг йўқотадиган нарсалари йўқ. Шу боис доимий ҳаракатда бўладилар. Юки енгил одам ҳаракатчан ва ўзгарувчан бўлади. Айнан шу ҳолат маълум бир жараёнда пайдо бўлган, шаклланган сўзларга ҳам хос.

Ҳали жамиятда, тилда ўрнини топиб улгурмаган сўз шакл ва маъносини тез-тез ўзгартириб туриши мумкин. Ўзгарувчан сўзларнинг маъно кирралари ҳам камбағал бўлади. Мана шундай сўзларни камбағал сўзлар деб атаймиз.

Иккинчи категорияни бой сўзлар ташкил қилади. Айрим сўзларнинг маъноси маълум бир давр мобайнида кенг даражада шаклланади. Айнан шу ҳолатда сўзнинг маъно бойлиги юзага келади. Бундай сўзлар бой маъноли сўзлар ҳисобланади. Даврлар мобайнида уларнинг маъно имкониятлари кенгайиши мумкин, асло камаймайди, шакли ҳам жузъий фонетик ўзгаришларни ҳисобга олмаган ҳолда дастлабки вариантини сақлаб қолади. Туркий тиллардаги «бобо», «момо» сўзлари бунга яққол мисол бўла олади. Бобонинг русча папа, инглизча фазе, форсча падар ҳамда бошқа тиллардаги шунга яқин вариантлари ёки момонинг русча мама, инглизча мазе, форсча модар вариантлари ва ҳаттоки, бобо-момонинг ўзини ҳам бир сўзнинг фонетик варианты эканлиги ҳамда шу сўздан ясалган яна қатор лексик-семантик воситаларнинг семантик-стилистик парадигмалари фикримизни тасдиқлайди. “Ҳаёт”, “китоб”, “ватан” каби сўзларни ҳам шу жумлага киритиш мумкин.

Дистрибутив заруриятни инкор қилган ҳолда маъно тугаллигини таъминлаш бой сўзларнинг кейинчалик символ - рамз даражасига кўтарилишига олиб келади. Рамзга айланган сўзлар бой сўзларнинг айнан ўзидир. Бу қаторга ҳатто киши исмлари, ҳайвон лақабларини ҳам киритиш мумкин. Хусусан, Прометей номи ва образи Европа адабиёти, юнон мифологияси ва ёзма адабиёти орқали озодлик, инсонларварлик, ҳаётга ва эзгуликка муҳаббат, қалб ҳаракатлари тасвирчиси тимсоли сифатида шаклланиб келди. XIX аср Англия адабиётида Байрон, Шелли каби шоирлар унинг номини озодлик, эрк тимсоли, инсон руҳиятининг рамзи сифатида улуглаб, унга одалар битган. Шу боис Прометей номини тилга олишнинг ўзиёқ инсон онгида бахт, озодлик, инсонийлик ёлқинини уйғотади. Тақдир худоси Фортуна, муҳаббат худоси Афродиталар ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин. Пушкиннинг қатор шеърларида илҳом париси сифатида оқ канотли Пегас оти рамз даражасида иштирок этади.

Ўзбек адабиётида Фарход, Мажнун, Ширин ва Лайли образлари инсоний баркамоллик, садоқат, эзгулик, ва бошқа инсоний фазилатлар, шунингдек, Аҳриман эса ёвузлик тимсоли сифатида тимсоли сифатида асрлар оша халқ тили ва дилидан тушмай келади. Бу номларнинг тилга олиниши, зикр этилишининг ўзиёқ инсон дилида авлоддан авлодга етиб келаётган юқоридаги хислатлар ёлқинини уйғотади. Бу эса ўз навбатида такрорни истисно қилиш воситасида асар матни ва тилини мукаммаллаштиради, ўткирлаштиради, ўқувчи онги, зеҳнида симпатия яратади, кўп сўзли, қайтариқли изоҳни истисно қилади. Мана шу ҳолатнинг ўзи матн герменевтикаси шаклланиши учун асос вазифасини ўтайди.

Ёлқиннинг бир кирраси бой сўзлар - символларнинг мавжудлик - қайд тарзи бўлиб, бу унинг кўринишларидан биридир. Ёлқиннинг энг муҳим, энг улкан имконияти, вазифаси, яшаш тарзи бадий асарда ижодкор айтган ёки айтолмаган, бироқ айтмоқчи бўлган гапини бутун асарнинг йўналиши, моддий қобиғи — сўзларнинг маъно имкониятлари орқали ёритишни ташкиллаштириш иборат. Бадий асар методи, ижодий йўналиши, у ташиётган ғояни шакллантириш ҳам ёлқиннинг вазифа турларидан бири. Инсон онги (бу ўринда бутун башарият назарда тутилади) хотирасида сақланиб келаётган материаллар ёлқин воситасида бир вақтнинг ўзида ягона ғояга уюшади. Бунинг учун

илк (олд)тушунча (предрассудка) муҳим аҳамиятга эга. Чунки айнан шу илк (олд) тушунчалар йиғиндиси инсон хотира ёлқини учун материал вазифасини ўтайди.

Иктидорли инсонларда илк (олд) тушунча бўлмаслиги ҳам мумкин. Улар илоҳий нур орқали воқеа-ходисаларнинг тараққиёти ва низоёси ёлқинига эга бўла оладилар. Қолган ҳамма ҳолатларда ёлқин образли қилиб айтганда инсон тафаккур компьютерининг хотирасидек иш юритади. Ёлқин категорияси хотирага нисбатан кенг тушунча, чунки хотира фақатгина ўзига киритилган нарсаларни беради, шунда ҳам ўз ҳолича, ҳеч қандай ишловсиз. Ёлқин эса вазият талаби билан ўзидаги маълумотларни сониянинг ниҳоятда қисқа оралиқларида анализ ва синтездан ўтказди, янги, унинг эгаси талабига мувофиқ шаклга келтиради. Бу шакл замирида онг, ақл имкониятларидан ташқари ҳиссиёт, сенсор фаолият ҳам муҳим ўрин тутди. Техник компьютерда информация шаклида ётган аргументлар буйруқ билан қақирилса, инсон компьютерида ёлқин илоҳий йўл билан яратилади.

Бадий асарнинг ижодий методи муаммосини ҳал қилишда ёлқиннинг ўрни беқийс. Асарнинг кундалик моддий ташвишларга боғлиқ муаммоси ёки умидвор, ҳаёлпараст инсон ўй-фикрларининг ҳосиласи асар матнида кўзга чалинмайди. Бунини махсус тайёргарликка эга шахс фаросати тажрибаси ёки ёлқин орқасида гавдалантириши мумкин.

Романтизм инсонни юксакликка чорлайди. Уни ҳаёллар оғушига, инсониятга бўлган чексиз муҳаббат қаърига гарк қилади. Унда сен, туғилиш билан ўлим ўртасидаги масофани аниқ кўрасан. Сенда бойлик, дунё ташвишлари, иқир – чикирларга нисбатан муносабат йўқолади. Сен энди ижодий, самовий туйғулар домига гирифтор бўласан:

Ўтар қанча йиллар тўзони,

Юлдузлар - кўз ёши самони,

Ўтар инсон яхши – ёмони,

Меҳр қолур, муҳаббат қолур.

Қорачуғда порлаган ўша,

Икболига чорлаган ўша.

Дунёни тор айлаган ўша,

Меҳр қолур, муҳаббат қолур.

Не деюрсан эй ғайир инсон?

Ғийбатларинг қилди мени қон,

Сен ҳам бир кун ўтурсан, инон,
Меҳр колур, муҳаббат колур. (Муҳаммад Юсуф)

Шеърда шоир дунё ўткинчилиги воситасида умуминсоний туйғулар юксаклиги, унинг кундалик ташвишлардан устунлиги ҳақидаги индивидуал ғоясини шеърят воситасида глобал меҳр, муҳаббатга чорлаш билан ифодаламакда. Глобал муҳаббат бир ёки икки инсон ўртасида эмас, балки бутун борлиқнинг, инсониятнинг муаммосидир. Глобал муҳаббат бор жойда уруш, конфликт муаммоси бўлмайди. Уруш муаммоси йўқ жойда етишмовчилик, келишмовчилик йўқ. Демак, ҳар қандай инсоннинг бахти учун етарли шарт – шароит мужассам. Ваҳоланки, бадий адабиётнинг энг муҳим вазифаси инсониятга мукамал бахт йўлларини кўрсатишдан иборат. Бу йўлчи юлдуз ғоя бадий асар замирида бадий ёлқин билан очилади.

Аристотель томонидан кашф қилинган катарсис – инсон руҳиятининг покланиши эса мана шундай йўлчи юлдуз ғоянинг ёлқин воситасида инсониятда мавжудлиги билан боғлиқ.

Юкоридагилардан маълум бўладики, бадий асар ёлқини унинг ғоясини жамиятга етказишнинг воситасидир. Бу восита асар матний имкониятларининг герменевтик интерпретацияси орқали намоён бўлади.

5. Бадий матни ўзлаштириш жараёнида ижодий ёлқин имкониятлари

Ижодий ёлқин эгаси бўлган “шоир ўзининг тасаввурга асосланган дунёсида яшайди. Унинг учун ҳаёт ҳақиқати ва тасаввур ўртасидаги чегара йўқолади. Биз қатор шоирлар ҳаётини ўрганиш орқали биламизки, улар ўз образлари дунёсида яшайди, ўз шеърларини худди тушда кўриб тургандек яратадилар ҳамда уларнинг асарлари экстаз илҳом ҳолатида ёзадиларки, бу ҳолат уларни тамоман ташки дунёдан, жамиятдан ажратиб кўяди. Рўёдаги ҳаёт улар учун туш, туш эса, рўё кабидир”¹².

Бадий асар намунасининг табиати, яъни унинг адабий тур, жанр, услуб (метод), мавзу, мотив, характер, йўналиш каби қатор ташки ва ички факторлари асарнинг маълум ғоявий ҳолат ташиши учун йўналиш белгилайди. Бадий асарнинг ташиётган ғояси унинг юкоридаги хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқ. Бирок

¹² Арнаудов М. Психология литературного творчества. – М.: 1970. стр. 43.

уларни тўғри тушуниб олиш учун, масаланинг моҳиятини тўғри белгилаш учун нафақат ижодкор, балки бевосита ўқувчи ҳам бадий тилнинг айнан шу меъёрларидан, яъни асар мавзуси билан боғлиқ хусусиятлардан хабардор бўлиши зарур. Бу борада Г.О.Винокурнинг фикрлари муҳим ўрин тутди: «Адабий асар нафақат бадий тилнинг ифодаси, балки тилда акс этган ўй-фикр ва ҳиссиётнинг ҳам ифодасидир».¹³

Бадий адабиёт ҳаётни образли акс эттиришдан иборат: образлилик - бадий адабиёт яшаш тарзининг энг муҳим шарти. Бинобарин, образлилик, бадийлик – бадий адабиётда ҳаётни билиш ва акс эттиришнинг ўзига хос усули, воситаси, шаклидир. Бу ҳолатлар бадий асарда характерлар тасвири орқали рўёбга чиқади: бадий адабиёт характерлар яратиш санъати ҳамдир. Характерлар эса, маълум бир жанрда ёзилган конкрет бадий асарда тил, сюжет, конфликт, композиция, пейзаж орқали шаклланади.

Бадий асарда бош мазмун муаллиф ифодаламоқчи ва ўқувчига етказмоқчи бўлган ғояни шакллантиради. Адабий асарнинг жанр, тил хусусиятлари ҳамда характерлар, сюжет, конфликт, композиция, пейзаж ва ҳоказолар эса шу ғояга нисбатан шакл ролини ўйнайдилар. Юқори савиядаги бадий асар яратиш санъати бу – ғояни, янги ғояни ёрқин ифода эта оладиган ва унинг ўқувчи зеҳнида енгиллик билан туғилишига сабаб бўладиган шаклини топа билиш демакдир. Ифода этилмоқчи бўлган нарс(ғоя) бадий асарнинг мазмуни орқали ифодаланар экан, барча ифода воситалари (тил, характерлар, сюжет, конфликт, композиция, пейзаж) унга нисбатан шаклдир¹⁴.

Бадий асар талқини жараёнида ғоя ва шакл муносабати хусусида айтилган Иззат Султон фикри ҳозирда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган аксинча, кейинги вақтларда герменевтика соҳасининг тараққиёти билан унинг аҳамияти янада ортди, десак адашмаган бўламиз. Ижодкор ўзи ифодаламоқчи бўлган ғояни бадий асарда характерлар ёрдамида яратади. Бу ерда характерлар мазмуннинг шакли сифатида таърифланади. Энди характерларнинг бадий асар тилига нисбатан ўрнини тайин этиб кўрсак, маълум бўладики, бадий асарда характерлар мазмуннинг ташқи ифодаси бўлиш билан бир қаторда бадий асарнинг

¹³ Винокур Г.О. О языке художественной литературы. -М.: Высшая школа. 1991. стр. 51

¹⁴ Иззат Султон. Адабиёт назарияси. –Т.: Ўқитувчи. 1986. 159-бет.

(тўғрироғи, бадий ифоданинг) шаклидан унинг мазмунига айланадилар, чунки характерлар (уларнинг хулқи, ўйлари ва ҳаракатлари) адабий асарда фақат тил орқали тасвирланиши мумкин. Демак, характерлар энди мазмун ролини, тил эса характерларга нисбатан шакл ролини ўйнайди, яъни мавҳум ҳолатлар характер орқали реаллашади.

Шундай фикрни бадий асарнинг ҳар бир компоненти ҳақида ҳам айтиш мумкин. Масалан, сюжет ҳам бадий асарда ҳаётни акс эттириш воситаси, яъни шаклидир. Аммо сюжет ҳам сўзда реаллашади. Демак, бу ерда ҳам тил – шакл (сюжетни ташқи ифода этувчи восита) сифатида майдонга келади. Айни чоқда тил ўша сюжетнинг моҳиятини ифода эта олиши зарур¹⁵.

Адабий герменевтиканинг бадий тил билан боғлиқ қирралари тадқиқи доирасида унинг бадий тафаккур шаклланишидаги имкониятларини таҳлил қилар эканмиз шуни унутмаслик лозимки, герменевтика бадий тафаккурда асар матни синтези орқали ижодкор етказмоқчи бўлган гоёнинг поэтик тасаввури демақдир. Қуйида биз аниқ бир мавзуда яратилган асарлар мисолида айнан шу герменевтик тамойилни амалий таҳлилдан ўтказамиз.

¹⁵ Шу жойда: 163-бет

II БОБ. ГЕРМЕНЕВТИК ТАҲЛИЛ, БАДИИЙ ҒОЯ ВА БАДИИЙ ТИЛ.

1. Лирик асарларда ғоянинг герменевтик тавсифи

Бадиий матннинг турли талкинлари орқали бадиий тафаккур қирраларини очиб бериш ва бу борада эътиборга олиниши лозим бўлган матннинг лингвопоэтик қирралари адабий герменевтикани шакллантиришда муҳим ўрин тутати.

Халқ тилидаги оддий сўзлар бадиий тилда мавзу ва моҳият, шунингдек, услуб ва ғоя йўналишида мотивлашади. Бадиий асарнинг муваффақиятини таъминлашда мотив матннинг оригинал архитектоникасига асосланади. Мотивлашмоқ шундан иборатки, сўз мавзу, моҳият, ғоя ва услуб талаби натижасида янги, баъзи ўринларда ўзининг бирламчи маъносига мос келмайдиган кўчма маънолар касб этиши ёки бадиий талаби билан шакл ўзгаришига учраши демакдир. Мотив французча сўз бўлиб, «мелодия», «хиргойи» маъноларини англатган. Бадиий асар сюжети, мазмуни ва ғоясини англаб етишга хизмат қиладиган майда деталлар мотив вазифасини ўтаган.¹⁶ Ҳозирда бу термин бадиий асар яратилиши учун асос бўлган ғоя ёки воқеа-ҳодисаларнинг умумий номи сифатида ҳам қўлланади.

Лирик асарда сўзнинг мотивлашуви унинг энг муҳим поэтик хусусияти ҳисобланади. Мотивлашув ғоя талаби билан сўзнинг шаклида ҳам ўз аксини топиши мумкин. Хусусан, айрим ижтимоий гуруҳлар айрим сўзларни турли шакл ва маънода, ўз табиатига мос равишда қўллайдилар. Масалан, рус тилида денгизчилар «мичман»нинг кўплигини «мичманы» деб эмас (адабий шаклига мувофиқ равишда), балки «мичмана» дейишади ва бу шакл фақат денгизчилар тилидагина учрайди. Шунингдек, мумтоз адабиётда ва ҳозирги замон шеъриятининг аруз вазнларидаги намуналарида «кўз» ўрнида «чашм», «кўз ёши» ўрнида «ашк», «соч» ўрнида «зулф» ва бошқаларнинг қўлланиши ҳам поэтик талаб билан бадиий мотивлашиш натижасидир.

Сўзлардаги мотивлашув унинг техник ва жонли маънолари ўртасида ҳам пайдо бўлади. Бошқа тил билан айтилганда бадиий тилда сўзлар доимо мотивлашган бўлади. Яъни, матн мазмунидан келиб чиққан ҳолда ҳар бир сўз янги, оригинал маъно, оригинал шакл касб этади; матннинг архитектоник шакл парадигмалари ҳам

¹⁶ Словарь литературоведческих терминов. – М. 1974. стр.226-227.

маънонинг кенгайишига ёрдам беради. Сўз шакли доимо мотивлашиш учун манба бўла олади. Масалан «келдингизми» сўзини «келдингизму» шаклида талаффуз қилиш унга поэтик-эмоционал бўёқ бахш этади.

Мотивлашиш бу – сўзнинг бошқа бир сўзга тобе бўлиши демакдир. Бадий асарда инсон (у қайси миллат вакили ёки қандай вазифа эгаси, умуман ким бўлишидан қатъий назар) руҳий оламининг парадигмалари очиб берилади. Албатта, бу ўринда ижодкор «мен»и образларга сингиб кетади, асарда. Шу боис кўп ҳолларда образлар руҳий ҳолати муаллиф руҳий ҳолати билан тенглаштирилади. Бирок бу ҳол бадий асарнинг индивидуаллашган рационал муносабатининг натижасидир. Ижодкор қатор образлар воситасида асар яратар экан, уларга прототипларнинг хусусиятларини киритмасдан иложи йўқ. Шу боис шоир «мен»и чегараланади, у умумий, кўпчилик оломон нутқининг кузатувчисига айланар экан, уларнинг турли-туман қалб манзараларини очиб бериши лозим бўлади.

Ижодкор образли, тасвирий тил қўллаш жараёнида ўз фикрларини ўхшатишлар, образлар билан ифодалайди, бу борада янги, қандайдир никобли тил яратади, яъни ўзининг «мен»ида туғилган фикрларни тамомила бошқа-бошқа воқеа-ҳодиса ифодасида шакллантиради. Асарнинг бадийлигини таъминловчи восита ҳам ўша никобли тилдир. Унинг замирига ўхшатиш, қиёслаш, муболага ва шунингдек, иборавийлик ҳам кириб кетади.

Асарда герменевтик шароитнинг поэтик шаклланишида яна муҳим ҳолатлардан бири образлилик, яъни бадий образнинг тил ва бадийлик билан боғлиқ томони. Масалан, «баҳор йиғлаяпти», «кўнгил йиғлаяпти», «булут йиғлаяпти», «танбур йиғлаяпти» каби сўз бирикмаларида «йиғламок» сўзининг маъноси образларга мос равишда тубдан ўзгариб боради. Шунингдек, «шаффоф сув» билан «шаффоф кўз ёши», «шаффоф манзаралар» бирикмаларида ҳам «шаффоф» сўзи турли маъноларни англатади.

Бадий тил уйғунликни талаб қилади, аниқроғи уйғунликни тасвирлайди. Дунёдаги воқеа-ҳодисаларнинг тенглиги сув юзасининг тенглиги билан ўлчанади. Чунки сув юзаси ҳеч қачон паст ёки баланд бўлиши мумкин эмас. Айнан шу ҳол борлиқдаги нарсаларнинг тенглигини таъминлайди. Бинобарин, инсон ва унинг онгидаги бирлик ва тенгликни ҳам шунга қиёслаш мумкин. Куруқликдаги тоғлар, адирлар ва ўрмонлар нисбий ҳолатда

тенгликни бузадилар. Яна маълум муддат ўтганидан кейин кутбларда музлар эрийди, сувга айланади. Борлиқ, ер устидаги барча нарсалар яна сув остида тенглашади. Бадий фалсафа яратилиши учун мотивлардан бири шу ерда очилади. Жамиятда иркий ёки ижтимоий дискриминацияни инкор қилиш учун асос-мотив мана шу тенглик ғояси замирида ётади.

Ғояни амалга оширишга сўз бирламчи сабаб бўлади. Ғоя сўзда ўз шаклига киради, алоқа воситаси сифатида моддийлашади. Ғоя кўп ўринда хусусийлигича қолади.

Асарда ғояни юзага чиқарувчи тил шакллари ни излаш ва топиш ҳам муҳим вазифа ҳисобланади. Хусусан, инсонпарварлик, ватанпарварлик, дунёнинг фанийлиги, табиатга муҳаббат каби катор ғоялар асарда ғоя тилининг шакллари ҳисобланади. Шоир (ижодкор) ғояни шаклга мувофиқ танлаш жараёнида мазмун ва шакл мувофиқлигига интилади. Аммо асарнинг муваффақияти ғоя тилининг қай даражада шаклланиши билан боғлиқ. Айнан шу ҳол ғоя тилининг муваффақиятини таъминлайди.

Бу ўринда ҳисобга олиниши керак бўлган яна бир ҳолат бу — асар мазмунининг ғоя тилига муносабати. Айнан асар мазмуни ғоя тилини аниқлаш, белгилашга хизмат қилади. Аниқроғи, ғоя тили асар мазмунидан келиб чиқади. Бадий асар ўзининг қай шаклда яратилган бўлишидан қатъий назар маълум мазмунга эга бўлади, бинобарин, ғоя ташийди. Бадий асарда тил дуғавий қатламидаги сўзлар, уларнинг мавжуд маъно ва шакллари иштирок этади. Шоир тилда йўқ сўз, воқеа-ҳодисани ёки маънони четдан келтириб тилга киритмайди. У ўша мавжуд рухий-психологик, лисоний воқеликдан фойдаланади. Бироқ, бу воқелик шоир (ижодкор), унинг асари тилида ўзига хос оҳанг, ритм ва шакл билан янграйди, герменевтик шароит яратади.

Асарни тушуниш инъикоси жараёнида энг муҳим ҳолатлардан бири, шоирнинг ўзи айтмоқчи бўлган ғоя учун маълум лирик — лисоний муҳит, яъни герменевтик шароит ярата олиш имкониятидир. Мана шундай муҳит доирасида яратилган асарда ўқувчи етарли даражада тушуниш ҳосил қилади ёки аниқроғи ўша тушунишнинг синтези орқали ғоя яратади. Мусо Жалилда шундай мисралар бор:

Мимо окон моих
едва светает,
Льется шумный поток

Работниц – девчат,
Веселые песни
они распевают,
Будят меня,
окошко стучат¹⁷.

Парчада «қизлар айтган қўшиқ деразамни чертмоқда» (қизларнинг ўзи эмас, уларнинг қувноқ қўшиғи) деган мазмунни ва шу мазмун остида ётган ғояни тушуниш учун энг аввало шеър матнида меҳнаткаш қизларнинг ўз фаровон ҳаётидан рози эканлиги, ижтимоий меҳнат натижасида улар ўз ҳаётини қувноқ ўтказаетганликлари ва айнан мана шу уларнинг қувноқ ҳаёт қўшиғи шоирнинг қалбидаги қувноқ ва бахтли ҳаёт эшигини очганлигини тушуниш керак. Бу бир томондан, иккинчи томондан эса қизларнинг қувноқ қўшиғи унинг қалбига муҳаббат ва эзгулик уруғини сочмоқда.

Бу борада Эдгар Понинг бадий ижод ҳақидаги фикрлари муҳим ўрин тутди: «Бадий ижод учун энг муҳим икки ҳолатни қайд қилмоқ лозим: буларнинг биринчиси бу – мураккаб ассоциация ва комбинацияларнинг маълум бир салмоғи, иккинчиси эса, сингдира олиш маҳорати, яъни кўзга кўринмас ва ноаниқ ҳолатларни онгнинг ички ҳаракати орқали атрофдагиларга сингдира олиш маҳорати».¹⁸

Бадий асарда тасвирий воситалар, сўзларнинг кўчма маъноли қўлланиши ёзувчининг мақсадини, асарга олиб кирмоқчи бўлган ғоясини ўқувчига етказиб беришга хизмат қилади.

Ана шундай сўзлар воситасида ёзувчи асарнинг маъноси, ғоясини ўқувчига етказиб беради, унда тасвирланаётган воқеа-ҳодисага ўқувчининг муносабатини уйғотади. Бусиз умуман адабий асар ғояси ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Адабий асарда ишлатилаётган сўзларнинг бир хили бетараф ҳолатда бўлса, иккинчи бир хиллари нутққа экспрессивлик, эмоция бериш учун хизмат қилади. Албатта, нейтрал қимматга эга бўлган сўзлар ҳам контекст, махсус интонация ёрдамида нутққа экспрессивлик киритиши мумкин, чунки “тил (сўз) – ҳар қандай фактнинг, ҳар қандай фикрнинг либосидир”.¹⁹

¹⁷ Муса Джалил. Избранные произведения. – Казань: 1969. стр. 45.

¹⁸ Каранг. Арнаулов М. Психология литературного творчества. – М.: 1970. стр. 408.

¹⁹ Абрамович Г.А. Введение в литературоведение. – Т.: 1953. стр. 97.

Бадий асар тилида қўлланган иборалар, фикрлар, ғоялар қабул қилинган ахборотларни фикр таҳлили орқали ўрганиш, синтез қилиш билан рўёбга чиқар экан, худди шу ҳолат ўқувчини борлиқнинг янги рангларини, ғояларини, маъно-моҳиятини англашга чорлайди. Шу орқали ўқувчи – инсон борлиқдан, борлик ҳақидаги тушунчасидан янги ҳолат, янги белги топади, бинобарин, дунёкарашини - олам, дунё, ҳаёт, борлик мавжудлиги ҳақидаги тушунчаларини кенгайтиради.

Ҳаёт – инсон учун синов майдони. Ҳар бир киши ўз ҳаёти давомида турли шароитларга тушади, бинобарин, турли синовларни бошидан кечиради. «Китобдан яхшироқ дўст йўқ жаҳонда», - деган экан буюк мутафаккир Абдураҳмон Жомий. Китоб – ҳаёт мактаби. Китоб мутолааси инсонни унга таниш-нотаниш сирли олам домига тортади. Мутолаа жараёнида киши ўзига таниш-нотаниш одамлар ўтмиши, тарихи, ҳаёти, қувончи, шодлиги, бахти ва албатта, фожиаси, ғам-алам, қайғули тақдири билан танишади.

Китоб мутолааси, мутолаадан олинган таассурот таҳлили мураккаб жараён. Бадий асар таҳлили жараёнида, аниқроғи унинг ўзлаштирилиши мобайнида асар таҳлилининг энг муҳим бўғини асар мўлжалланган китобхоннинг интеллектуал тайёргарлиги. Яъни, китобхон томонидан бадий асарни камраб олиш имкониятлари.

Бу ўринда унинг илмий-ижодий менталитети, масъулияти, ижодий салоҳияти, ҳаётий тажрибаси, бадий асар ёзилган тил хусусиятларидан хабардорлик даражаси, бадий асар ёзилган тилни эгаллаб турган миллат менталитети, миллий кадриятлардан хабардорлиги, умуминсоний кадриятлар, фалсафий тафаккур қоида ва ғояларини ижодий қабул қила олиши каби мураккаб хусусиятлар муҳим роль ўйнайди.

Тоғнинг улуғворлиги масофадан намён бўлади. Бадий асарнинг қиммати ва аҳамияти ҳам миллий ҳудудни ёриб чиққанида аниқланади. Жаҳон адабиёти дурдоналари шунинг учун ҳам буюкки, улар деярли барча халқлар томонидан бирдай қабул қилинган. Шу боис Рудакий, Фирдавсий, Навоий, Шекспир, Сервантес, Пушкин, Гёте, Р.Тагор, Диккенс, Байрон каби даҳо ижодкорлар асарлари нафақат географик масофа, балки вақт масофаси ортидан ҳам ўзига хос улуғворлик касб этган.

Бадий тил бадий ижод маҳсули сифатида инсон онгининг ҳали илганмаган қирраларини, маъно ва моҳиятларини аниқлашга хизмат қилади. Шоир ижоднинг бадий фантазиясига мувофиқ равишда янги фикр, янги ҳолатни, умумий қилиб айтганда янги ғояни яратади. Янги ғоя инсон бадий тафаккури тараққиёти орқали бадий адабиётдан жамиятга ўтади, инсон рухий малакасини ҳосил қилади. Руҳий малака маълум шаклларда кўникмага айланади. Кўникма эса инсоннинг дунёга, жамиятга муносабатини тубдан ўзгартиради, уни янги, тарбияланган инсонга айлантиради. Бу ўринда энг муҳим восита бадий асар мутолааси, унинг бадий интерпретацияси ҳисобланади. Бадий интерпретация эса герменевтиканинг бадий тилга мувофиқ мезонлари асосида ётади.

2. Бадий тил таҳлилининг герменевтик мезонлари

Ҳазрат Навоий бадий асарни, унинг маъно-моҳиятини тушунишни шеършунослик, деб атаган экан¹. Биз ҳам шунга мувофиқ равишда шеършуносликни асар тилини тушуниш, унинг ғоясини англаб етиш, бинобарин асар матни таҳлили орқали ёлқин билан амалга ошириладиган герменевтик шароит деб ҳисоблаймиз. Берилган матннинг бадийлиги, эмоционалиги, таъсирчанлиги, тасвирийлиги ортида ижодкорнинг, у тегишли бўлган халқ ва умуман инсониятнинг ғасоҳати, англаб етилган ёки англаб етилмаган ғасоҳати замирида, минглаб авлодларнинг орзу-умидлари, тилаклари, эстетик дунёси, қалб манзаралари тасвири мужассам бўлади. Мана шуларнинг ҳаммаси герменевтиканинг бадий тилга асосланган матн имкониятлари замирида ўрин топади.

Бадий тил ва уни ўрганиш усуллари кўпдан бери мунозараларга сабаб бўлмоқда. Шу боис бадий тилни ўрганиш турлари ва усулларини ишлаб чиқиш кундалик долзарб муаммоларидан биридир. Ҳозирга қадар бадий асар тилини ўрганишнинг турли усуллари илгари сурилган. Уларга мувофиқ асар тилини айримлар тилшунослик, бошқалар адабиётшунослик нуқтаи назаридан ўрганишни таклиф қиладилар. Академик В.В.Виноградов бошчилигида бир гуруҳ олимлар бадий асар тилини ўрганиш масаласига алоҳида бир соҳа сифатида қарашни таклиф қилганлар. Бирок бу борада ҳали бирон бир қатъий фикрга

¹ Қирғиз: Зайнулдин Маҳмуд Висфий. Бадийе ул-ва соъеъ. -Т. . 1979. 126-бет.

келинган эмас. Ҳозирга қадар бадиий тилни ўрганишнинг ягона критерийлари ишлаб чиқилган эмас.

Бадиий тил инсоният алоқа тизимининг, эстетик дунёқарашининг алоҳида кўриниши сифатида алоҳида, айрича ўрганилиши мумкин. Бу борада янги давр тилшунослигида тил ва нутқ ҳодисаларини фарқлаш ҳақидаги назарияларини ҳам эътиборга олиш лозим. Унга кўра тил бевосита кузатишда берилмаган. У жамият аъзоларининг онгида мавжуд бўлиб, уларнинг барчаси учун тайёр, умумий, мажбурий бўлган, фикрни шакллантириш ва уни ифодалашга хизмат қиладиган бирликлар ва уларнинг ўзаро муносабатлари ҳақидаги тасаввурлар йиғиндисидир.

Нутқ эса, тилнинг намоён бўлиши, рўёбга чиқиши, воқеланиш шакли бўлиб, у бевосита кузатишда берилган моддий қобикқа эга бўлган ҳодиса. Ушбу назария тарафдорлари шу ўринда тил бирликларини нутқнинг у ёки бу кўринишида ишлатиш қонуниятлари ва имкониятларини чегаралаш хусусида меъёр категориясини ҳам илгари сурадилар.

Бадиий асар нутқ ҳодисаси сифатида қаралгани боис унинг тил хусусиятлари ҳам бевосита кузатиш предмети ҳисобланади. Бироқ биз кўп ҳолларда бадиий нутқни бадиий тилнинг алоҳида намунаси эканлигини ҳисобга олмаймиз. Демак, бадиий нутқда бадиий тилнинг бир кўриниши намоён бўлади, холос.

Бадиий тил эса, алоҳида ижодкорнинг ўз ички имконияти сифатида кузатишда берилмаган. Аниқроғи, бадиий тил – ижодий потенция. Умумхалқ тили тилшунослик ва адабиётшуносликнинг материали вазифасини бажарар экан, шу ўринда таъкидлаш лозимки, ҳар иккала фан тил материалларига назарий ёндошувида айрича позицияни танлайдилар. Хусусан, тилшунослик тил материалини хусусий белгиларини аниқлайди, масалан, грамматик, фонетик, лексик нуктаи назардан ўзига ҳослигини ишлаб чиқади; адабиётшунослик эса, шу материал асосида яратилган матннинг яхлит шакллариномлайди, масалан, роман, шеър, сюжет, поэтика каби. Бироқ амалиётда ҳар икки фан тил материалига фақат бир хил муносабатда бўлади: тилшунослик матндан мантиқ-маъно излайди, адабиётшунослик эса, шу матн маъносида акс этган эстетик гўзаллик фалсафасини маъно-мазмун сифатида қайд қилади.

Тил ва нутқ ҳодисалари алоҳида-алоҳида ҳодиса сифатида қаралаётгани боис, уларнинг табиатидан келиб чиққан ҳолда шартли равишда бадиий асарнинг маъно (ички, ғоя) ва мавзу хусусиятларини герменевтик тил ҳодисаси сифатида, унинг эпос, лирика ва драма шаклида мавжудлигини нутқ ҳодисаси сифатида баҳолаш мумкин. Шу каби хусусиятлар шакллантирилганда бадиий асар тили алоҳида ҳодиса эканлиги маълум бўлиб қолади.

Бадиий асар тили алоҳида соҳа предмети бўла олар экан, бунинг учун қуйидагиларни асос қилиб келтириш мумкин:

1. Бадиий асар яратилиши жараёни индивидуал ижод билан боғлиқ, яъни ижодкор таланти, шахсий қобилияти, унинг ижодий ғояси ва бадиий тафаккурининг меваси. Бадиий асар алоҳида инсон ижодий фаолиятининг меваси сифатида ҳали умумхалқ тили, адабий тил доирасига кирмайдиган сўз ва сўз маъноси орқали ғояларини ҳам қамраб олади. Бу ҳол бадиий асар архитектуроникаси ижодийлигининг энг муҳим мезони сифатида белгиланиши лозим.

2. Янги давр бадиий адабиёти инсоният жамиятининг кўзгуси сифатида ўзининг функционал доирасини тубдан ўзгартирган. Унинг аввалги факатгина санъат намунаси сифатидаги функцияси бадиий адабиёт функцияларидан бирига айланиб қолган, холос. Янги давр бадиий адабиётида илмий-фантастик услуб билан боғлиқ қатор жанрларнинг пайдо бўлиши унинг жамият, илм-фан ва умуман мавжудлик функциялари даражасини ғоят даражада ўзгартириб юборди. Хусусан, саргузаштнома, саёхатнома асарлари география, океанология, зоология, ботаника, биология билан боғлиқ кашфиётларни ўзида мужассам қилгани ҳолда нафакат бу борадаги маълум илмий ғоялар, назарияларни, балки ҳали илмга номаълум бўлган кўплаб гипотезаларни ҳам ижтимоийга аренага олиб чиқди.

Бу борада яна космонавтика, физика, кимё, жамиятшунослик, маиший, ҳарбий мавзудаги романларда илгари сурилган ғоя ва фикрларни инobatга олсак, бадиий асарнинг ижтимоий онг тараккиётидаги ўрни ва роли нақадар улкан эканлиги маълум бўлиб қолади. Қолаверса, ҳозирги даврда кенг жамоатчиликка оид жуда кўп ҳодисалар бадиий асарда ўз аксини топмоқда.

Жамиятнинг криминал кучлари психологиясини фош қилиш, ички муносабатларни ёритиш, умуман олганда жуда кенг ижтимоий муносабатларнинг бадиий шарҳи бадиий асар, бевосита романларнинг санъат асари сифатидаги доирасини ижтимоий

аренага олиб чиқди, бинобарин уларнинг ролини глобаллаштириб юборди.

Индивидуал ижод намунаси сифатида юқорида тилга олинган ходисаларни қамраб олгани ҳолда бадиий асар ҳали жамият тафаккури қамраб олмаган герменевтик шароитни яратади, бинобарин, бу борада янги, ўзига хос тафаккур архитектурони ижодкори бўлиб қолади. Янги тилни, янги ходисани, воқеани ва умуман янги бадиий тафаккурни ижод қилиш орқали янги ижтимоий онгни яратиш бадиий асар ижодкорининг лисоний имкониятлари доирасида ётади.

Ижодкорнинг лисоний имкониятлари жамиятнинг бошқа аъзолари имкониятидаги тилдан тубдан фарқ қилади. У ижодкор сифатида жамият аъзоларининг онги ва умуман ҳиссиёт органларида пайдо бўлиши мумкин бўлмаган ва ҳаттоки, биз ҳали уларни бирор-бир категорияга киритишимиз мумкин бўлмаган номаълумликларини яратади. Яъни инсон тафаккурида туб ўзгариш ясаydi. Жамият ва ижодкор психологиясидаги мана шу дифференцияни бартараф қилиш, асарнинг нафақат ижодкорга хос индивидуал қирралари, балки китобхонда ҳам ёлқин орқали пайдо бўладиган тафаккур фантазиясини шакллантириш учун трансформация орқали шаклландиган герменевтик интерпретация тамойилларини мукамал ўзлаштириш зарур.

3. Умумхалқ тили бирон – бир миллат, халқ номи ва савияси билан боғлиқ. Ўша халқнинг менталитети, илмийлик савияси, жаҳонда тутган ўрни умумхалқ тилининг ички ва ташқи даражасини белгилайди. Бадиий тил миллий қобиқдан ҳоли ҳодиса сифатида бадиий асарнинг умуминсоният мулки эканлиги билан асосланади. Бинобарин, бадиий адабиёт намунаси умумбашарий кадриятлардан бири сифатида баҳоланади. Навоий, Шекспир, Данте, Пушкин, Сервантес кабиларнинг дохиёна асарлари ҳудудий ва миллий қобиқларни тан олмайди. Бадиий асар умуминсоний кадриятга айланар экан, унда илгари сурилган ғоялар, кашфиётлар бутун инсоният мулки бўлиб қолар экан, бадиий тил ҳам бирор бир халқ тили билан чегараланиб қолмаслиги керак. Бадиий асарнинг бирор-бир халқ тилида, миллий тилда яратилиши унинг ташқи қобиғини белгилайди, ҳолос.

Юқорида келтирилган асосларга мувофиқ «бадиий адабиёт тили» деган ҳодисани алоҳида фан тармоғи сифатида ўрганиш зарурати туғилади. Шунга мувофиқ унинг ўзига хос ўрганиш

объекти, предмети ва мақсад-вазифаларини белгилаш ҳам кун тартибидаги долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Бадиий тилнинг ўрганилиш объекти кунимизга қадар бадиий адабиёт ва адабиётшунослик соҳасида яратилган бадиий ва бадиий - публицистик асарлар бўлиб, шунинг билан бирга уларнинг тил хусусиятлари ва бадиий нутқ шаклида намоён бўлишидан иборатдир. Предмети шу ўрганиш объектида намоён бўлган бадиий тилни унинг критериялари асосида тадқиқ қилиш, ўрганиш ҳисобланади.

Мақсад – вазифаси эса, бадиий тилнинг умумхалқ тили, нафақат тил, балки тил воситалари орқали унда ифода этилган ғоялари воситасида дунёқараши ва миллий менталитетининг ошувиға хизмат қилишини тадқиқидан иборатдир.

Ҳар бир халқнинг миллий менталитети унинг маданияти, маданий савияси, аниқроғи, “ўзлигининг” савияси билан боғлиқ. Бадиий адабиёт маданиятнинг бир кўриниши сифатида унинг намоён бўлиш усулларидан бири ва бинобарин, энг муҳим усулидир. Зеро ҳар қандай маданият тилда намоён бўлади, тилда ўзининг моддий қобигини топади, реаллашади. Бадиий тил маданият ташувчи восита сифатида миллий маданият, менталитет билан боғлиқ Менталитет қанчалик юқори даражада эканлиги бадиий асар тили орқали бадиий адабиёт асари савиясини белгилайди. Бадиий асарнинг фалсафий, ижтимоий, илмий, сиёсий заруриятини таъминлайди. Ҳар қандай бадиий асар умуминсоний маданият мулки бўлиши билан бир қаторда у миллатлар орасидаги маданий, этнографик, диний ва бошқа хусусий белгиларни бир миллатдан иккинчи миллатга ўзлаштирилишида энг муҳим восита ҳамдир. Зеро, ҳар бир миллат ва ҳар бир инсоннинг маданий савияси унинг тилида намоён бўлади.

Биз юқорида келтирилган асослар, билдирган фикрларни умумлаштирган ҳолда бадиий тафаккурнинг турли парадигмалари герменевтикасини синтез қилиш борасида асар тилини ўрганишнинг қуйидаги турларини белгиладик. Унга мувофиқ бадиий асар тили уч асосий йўналишда шаклланади:

1. Декоратив тил, яъни бадиий асар адабий гури, жанри, сюжети, мавзуси, вазни, ҳажми ва бошқа шаклий белгилари билан боғлиқ тил хусусиятлари.
2. Бадиий асар ғояси тили, яъни асар мазмуни, ижодий методга муносабати, адабий услуб, ижтимоий-фалсафий оқимларга

алокадорлиги, ижодкорнинг бадий тафаккур борасидаги фантазияси, умуман олганда асар ташиётган ғояни очиб беришга мўлжалланган лингвопоэтик хусусиятлар.

3. Бадий асар лингвопоэтикаси, яъни юкоридаги икки тадқиқот ҳолатини лингвопоэтик элементлар билан таъминлашга боғлиқ тил хусусиятлари.

Декоратив тил, яъни бадий асар адабий тури, жанри, сюжети, мавзуси, вазни ва бошқа шаклий белгилари билан боғлиқ тил хусусиятлари ҳақида гапирганда қуйидагиларни эътиборга олиш лозим.

Ижодкор ўзи томонидан танланган (ёки йигилган) бадий материални қайси мавзуга тегишли эканлигига қараб тилнинг луғавий ресурсларидан мақсадли фойдаланади. Қолаверса, у тил материалларини истифода қилишда, асарнинг архитектоникасини тузишда ғоянинг қайси мавзуга алокадорлигига эътибор қаратади ва шунга мувофиқ материал йиғади. Мавзу ва материал ҳажми, йўналиши ҳамда унинг аҳамияти ижодкорга бадий тур ва жанрни танлаш билан боғлиқ имкониятни яратади.

Эпосда кўпроқ тавсифийлик муҳим, хусусан, романда воқеа-ҳодисалар батафсил тасвирийлик талаб қилади. Чунки унинг жанр хусусияти кенг ва катта мавзуларни атрофлича тавсифлашни талаб қилади, шунинг учун ижодкор кўп босқичли тасвир йўлини танлайди.

Қиссада бу ҳолат нисбатан торроқ доирада амалга оширилади. Ҳикоя эса, бир воқеа-ҳодисанинг маълум қиррасинигина ёритишга мўлжалланган. Шу боис унда тезлаштириш, яъни воқеа-ҳодисаларни сўнгига, ечимига қараб тез йўналтириш, умуман олганда воқеа асосий ўринда бўлади.

Лирикада ижодкор ўз руҳий ҳолатининг бир кўринишини тавсиф қилиши керак. Бунинг учун ундан талаб қилинадиган шакл тасвирийлик, аниқроғи, руҳий ҳолат тасвири. Ундаги шу тасвирнинг оригиналлигини таъминлаш шоирнинг муваффақиятини белгилайди. Шунинг учун лирик асар мавзусида лирик қаҳрамон (шоир)нинг нимадан, қай йўсунда таъсирланганлигини ҳисобга олиш муҳим.

Таъсирланиш объекти гўзаллик бўлса, инсонга эстетик руҳ бағишловчи нафис сўзлар, аксинча, ёвузлик, хунук ҳолатдан таъсирланиш бўлса, психофизиологик ҳолатларни келтириб чиқарувчи вульгар сўзлардан фойдаланилади. Лирик асарларда ҳам

тарихий, муҳаббат, ҳажвий, шарҳи ҳол, диалогик, санали (календарь) шеърларда лексик-семантик воситалар ўзига хос усулда танланади. Шеърӣ асарларда вазн, қофия, радиф, шеър бандлари, энг муҳими ижодий метод ва адабий йўналиш каби ҳодисалар ҳам бадий тилнинг маълум қоидалари доирасида шаклланади. Қўлланадиган лексик - семантик воситалар вазн, мавзу, ғоя, мақсад талабидан келиб чиқиб ўзгарган шаклда қўлланиши мумкин. Масалан, тарихий мавзуга оид асарларда архаизм, историзмлар (ёки сўзнинг архаик шакллари), ҳарбий мавзуда жанговарлик руҳий ҳолатини берадиган сўз ва сўз шакллари (буйрук оҳанги), лирик мавзуда сентиментал ҳолатни шакллантирадиган психофизиологик феъллар кўпроқ қўлланади. Бу каби ҳолатларни сўзларнинг товуш ва морфем таркибига ҳам таъбиқ қилиш мумкин.

Драматик асарларда асосан юқоридаги икки турдан келиб чиққан ҳолда унинг мавзусига, жанрига қараб тавсифий, эпик тил ёки руҳий ҳолатли тил баёни усули қўлланади. Бирок бу адабий турнинг ўзига хос хусусияти, табиати воқеа – ҳодисаларни якунига қараб тезлаштиришдан иборат. Шу борада ижодкор бу турдаги асарларда тарихий, лирик, ҳажвий-сатирик, фалсафий, ҳарбий - ватанпарварлик драмаларида мавзуга мос равишда лисоний муҳит яратади, луғавий қатлам тизиб боради. Шунга қўшимча равишда турнинг табиатидан келиб чиқиб, сўз ва бошқа лисоний бирликларда табиатан ҳаракатчанлик, тезлик, жанговарлик кайфиятини сингдиради, токи воқеа – ҳодиса тез, драматик тарзда ривожлансин. Драматик асарнинг фақат персонажлар нуткидан иборат эканлиги ҳам воқеа-ҳодисалар шарҳида муаллиф изоҳини истисно қилади.

Умуман олганда, мавзу ва материалга мувофиқ бадий асар тили, асар архитектурониқаси алоҳида шаклланади. Бинобарин, бадий адабиётнинг, унинг алоҳида намунаси сифатида ҳисобланган маълум бир асарнинг мавзу хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда тилдаги ўз адабий тури ва мавзусига мувофиқ луғавий ресурсларни истифода қилиш талаб қилинади. Бу борада унга асарнинг ғояси ҳам қўмақ беради.

Бадий асар ғояси тили, яъни асар мазмуни, ижодий методга муносабати, адабий услуб, ижтимоий-фалсафий оқимларга алоқадорлиги, ижодкорнинг бадий тафаккур борасидаги фантазияси билан боғлиқ тил хусусиятларидир.

Яратилган бадий асарда ижодкор ўзи айтмоқчи бўлган гап ёки фикрни тасвирий ифодалар воситасида образлар, воқеалар, хатти – ҳаракатлар орқали кўрсатиб беради. Образлар ташқи ва ички дунёси тасвири. тавсифида маълум ғояни кўзда тутган ҳолда архитектоника, фасад яратади, мақсадли лексик – семантик воситаларга мурожаат қилади. Бадий асар орқали ижодкорнинг айтмоқчи бўлган гапи, мақсади асарнинг ғояси ҳисобланади. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, ғояни эпос тавсиф, лирика тасвирийлик, драма эса, ҳаракат билан ёритади.

Ғоя бадий асарда тайёр ҳолда нутқ шаклида бўлмайди. У тил шаклида ижодкор (ёки ўқувчи) нинг онгида пайдо бўлади. Уни нутқ ҳолатига келтириш ижодкордан истеъдодни, ўқувчидан эса маълум тайёргарлик, менталитетни талаб қилади. Токи ижодкорнинг асарда ифодаламоқчи бўлган ғояси ўқувчига маълум тушунчалар тизими, яъни ёлқини орқали оригинал луғавий воситалар билан етиб борсин. Ғоя онгда тил шаклида пайдо бўлар экан, уни нутқ ҳолатига келтириш жараёни ижодкорнинг ижодий фантазияси муваффақиятининг тил воситалари билан таъминланишига боғлиқ. Яъни ижодкор ўзи айтмоқчи бўлган гапни, оригинал тушунчаларни маълум тайёргарликда бўлган ёки бўлмаган ўқувчига мўлжаллаш жараёнида унинг фаҳмий фантазияси, менталитетини эътиборга олиши лозим. Ғоя ижодининг муҳим хусусиятларидан бири - ғояга мос лексик – семантик ресурсларини истифода қилиш. Ижодкор асар ғоясини яратиш борасида шундай имкониятни ҳисобга олиши лозимки, асардан кутилган ёки кутилаётган ғоя ўқувчига аниқ, яққол, рангли, эмоционал таъсирчан ҳолатда етиб борсин. Айнан шу ҳол бадий асар тилини, қолаверса, бадий асар герменевтикасининг, унинг катарсис нуқтаи назардан таъсирчанлигининг ва ниҳоят асарни ўзининг ўқимишлилиги муваффақиятини таъминлайди.

Асарда ғояни шакллантириш уни ижодкор танлаган мавзуга уйғунлиги масаласини ҳам талаб қилади. Ўқувчига бир мавзунинг тавсия қилган ҳолда бошқа ғояга мувофиқ тил ресурсларидан фойдаланиш асар тилини, бинобарин, унинг герменевтик ёлқини тавсифи бузади.

Ёлқин лексик – семантик воситалардан ҳоли ўлароқ ўқувчи онгида маълум бир йўналиш асосида тасаввур ва ўй – фикрлар бирлигини таъминлайди, уни маълум тушунчалар доирасида мулоҳаза юритишга чорлайди. Ғоя тилида ҳам худди мавзу тилида

бўлгани каби тегишли параметрлар асар ғоясини қатъий бир мавзу остида шаклланишини таъминлайди.

Бадий асар лингвопоэтикаси, яъни юқоридаги икки тадқиқот ҳолатини лингвистик элементлар билан таъминлашга боғлиқ тил хусусиятлари демакдир. Унга мувофиқ юқоридаги икки тур асосида бадий асар тилини ўрганишнинг хусусиятлари аниқлаб олинганидан сўнг маълум бўладики, мавзу ва ғоя асарда маълум бир шакл (сўз шакли ёки сўзнинг товуш таркиби, грамматик ва лексик-семантик ҳолати) ни талаб қилади. Талаб қилинган тил шакллари миллий ёки индивидуал тил ресурслари имкониятида ётади.

Бадий тилнинг тавсия қилинган критериялари асосида тадқиқ қилиниши унинг барча хусусиятларини қамраб олади. Шу йўналишда ўрганилганда бадий ғоя асарда қандай шаклланишини герменевтик жиҳатдан тўла очиб бериш имкони туғилади. Тилнинг тасвирий ифода воситалари асарда ўзига хос шаклда қўлланиши ижодкорнинг индивидуал услуби ҳисобланади. Ғоя тил шаклида бўлади. Ўқувчи бу тилни қандай қамраб олади? Ёки қандай тушунади? Тушунилиши давомида бадий асар санъат намунаси сифатида ўқувчида керакли эмоционал ҳис-туйғу ёки психофизиологик ҳолат уйғота оладими - йўқми? Шу ҳолатни яшаш учун ижодкор қандай мавзу, ғоя, шаклни танлаши ва уларга мувофиқ қандай тил ресурсларидан фойдаланиши керак? Асар архитектоникаси қандай тузилганда ғоянинг изчиллиги муваффақиятли бўлади? Худди шу ҳолатлар сўзсиз бадий асарнинг муваффақияти замирида ётади.

Бадий асар-индивидуал ижод меvasи. Бинобарин, ижодкор ўз луғавий бойлиги доирасида асар архитектоникасини тузади, асар тилини безаш, шакллантириш учун янги лингвопоэтик воситалар яратиш мобайнида оригинал бадий – тасвирий воситаларга мурожаат қилади, тилнинг луғавий имкониятларини кенгайтиради.

Биз кўпинча бадий асар шаклини унинг поэтикаси - бадий хусусиятлари билан боғлаймиз. Бу тўғри, аммо бу ҳол масаланинг бир томони ҳолос, чунки айнан бадий асар мавзусини белгилашда ундаги лингвистик хусусиятлар ҳам муҳим рол ўйнайди. Хусусан, мавзуга мос шароит яратиш борасида муаллиф шу мавзу, ҳолат, шароитни яратувчи сўзларни қўллаш билан мавзу майдони яратади. Ғоя тили инсон онгида мавжудлиги боис у аксар ҳолларда

тушунча ҳолатида намоён бўлади. Шакл тили эса, юқоридаги икки турни керакли тил воситалари билан таъминлашга хизмат қилади.

Асарда сўзларнинг адабий шаклини истисноли бузиб кўрсатиш ижодкорга муаллиф ёки қаҳрамоннинг индивидуал қалб манзаралари, психологик кечинмалари мундарижасини очиб беришга хизмат қилади. Хусусан, Англия модернизм адабиёти отаси Ж.Жойснинг «Улисс» романида қаҳрамонлар монологи баён қилинар экан, сўз, фразалар узиб қўйилади, гаплар тумтарок, яримта-юримта шаклларда берилади. Айрим саҳифалар нуқта-нуқта билан умуман очиқ қолдирилади. Бундан мақсад қаҳрамон онгида юз бераётган психофизиологик жараёнларнинг аниқ фотокопиясини таъминлашдан иборат эди²⁰.

Бадиий асар тили шу хусусиятларни ҳисобга олиб, ўрганилганда бизнинг назаримизда поэтик таҳлилнинг маълум қирраларига ойдинлик киритилган бўлади. Зеро, бадиий тил нафақат, бадиий асар, бадиий адабиёт тили, балки бадиий адабиётда мужассамланган ижодий фантазиянинг нутқ либосидаги ифодаси ҳамдирки, усиз инсоният руҳий, интеллектуал тараққиёти ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Токи гўзаллик дунёни қутқарар экан, бадиий тафаккур тил орқали инсон қалби манзараларининг гўзал тасвирларини яратиши зарурлиги энг долзарб муаммо. Биз эса, бадиий адабиётда акс этган қалб манзараларининг тил қалитларини ўқувчи олдида очиб беришимиз лозим. Бадиий матни индивидуал ўзлаштириш жараёнида герменевтика қалб манзараларининг шаффофлиги, инсон руҳий оламнинг катарсисини таъминлайди.

3. Бадиий адабиёт – сўз санъати

Бадиий адабиёт - сўз санъати. Сўз тил демакдир. Тил эса турли шаклларда реаллашади: инсон тили, ҳайвон тили, ўсимликлар тили. Тилнинг бу шакллари ундан фойдаланувчилардаги ижтимоий муҳитга муносабат воситасида вариантлашади.

Бу ўринда биз ижтимоий-сиёсий алоқа воситаси ҳисобланган инсон тили хусусида фикр юритар эканмиз, тилнинг этник-географик категорияларини ҳам фарқланишимиз даркор: миллий тил, давлат тили, халқаро тил.

²⁰ Аникий Г.В., Михальская Н.П. История английской литературы. – Москва: 1975. стр. 381-388

Миллий тилнинг ўзи ҳам турли шаклларда намоён бўлади: умумхалқ тили, расмий тил, илмий - публицистик тил, китобий тил, сўзлашув тили, кўча тили, маҳаллий тил, турли табақа ва гуруҳлар тили, бадий тил. Қўлланиши қўлами ҳолатига мувофиқ: қўлланиш доираси чегараланган тил, қўлланиш доираси чегараланмаган тил.

Тилнинг бу каби классификациялари серкирра ва улар орасидаги бўлиниш ҳозирда ҳам давом этмоқда. Бироқ, биз бу ўринда тилнинг ҳар қандай шакллари умуллаштира оладиган шакли ҳақида фикр юритмоқчимиз: бу тил - бадий тил, бадий адабиёт тилидир.

Бадий адабиёт тили умуллаштирувчи характерга эга, чунки бадий асар ижтимоий ҳаётнинг ҳар қандай соҳасига дахлдор бўла олиши ўз исботини топган ҳодиса. Ваҳоланки, бадий асар муаллиф шахси ва образли лисоний масштаб воситасида тилнинг ҳар қандай воситасига мурожаат қилиши мумкин. Илмий, китобий, оммавий, диалектал, чегараланган ва чегараланмаган тил унинг ифода аспектлари ичида бўлади. Шу боис бадий адабиёт тили – бадий тил, бадий адабиётнинг ўзи каби оммавий характерга эга. Айнан мана шу оммавийлик бадий адабиёт герменевтикасини ижтимоий ҳодисага айлантиради (Биз бадий ижоднинг оммавий характери ҳақида қуйида тўхталамиз).

Бадий асар матни герменевтикаси таҳлили жараёнида бадий адабиётнинг энг муҳим атрибутларидан бири унинг бадийлигини, аниқроғи, бадийликнинг инсон тафаккуридаги фалсафий-эстетик фантазияга муносабатини назарда тутиш лозим. Бу ўринда бадийлик “ўзига хослик”, “истиснолик”, “ишланганлик”, “сайқалланганлик”, “меъёрланганлик” маъноларига яқин. Бу маънолар бадий адабиёт намунасининг шакли ва ғояси бинобарида юзага чиқади. Шакл ва ғоя эса мантик – билишнинг ўзига хос кирралари. Билиш – тафаккур, тафаккур эса тилда намоён бўлади. Бадийлик бадий адабиётнинг алоҳида хусусияти сифатида унинг тили ҳам демакдир. Бадийлик – бадий тил.

Бадий адабиётнинг яна бир муҳим хусусияти – унинг индивидуал ижод намунаси эканлиги. Бадий адабиётда энг муҳим ҳодиса – индивидуализм – ижодкорнинг ўз ғояси, унинг ўз асари орқали инсониятга айтмоқчи бўлган гапидир. Гап, сўз - тил бадий асар намунасининг борлиги, унинг мавжудлик ҳолатидир. Бу

тамойил ижоднинг, асарнинг барча мавжудлик категорияларини қамраб олади. Оламнинг мавжудлиги ғоя экан, ғоя сўз билан ифодаланар, сўз эса, тилнинг намоён бўлиш шакли экан, онг, ғоя - тил, сўз эса нутқдир. Нутқ – тилнинг реаллашган шакли.

Тил, умумхалқ тили онгнинг мавжудлик ҳолати. Ҳар бир инсон ўз онгини тил орқали реаллаштиради. Тил - бу ўринда онгнинг реаллик калити. Нутқ эса, тилнинг ёзма, оғзаки, ички туйғуда реаллашган шакли. Сўз эса, нутқнинг, амалдаги тилнинг либосга эга бўлган кўриниши. Буларнинг ҳаммаси умумхалқ тилида умумий, айрим ижодкорда хусусий, индивидуал кўринишга эга. Индивидуал ижод индивидуал тилни талаб қилади. Индивидуал тил – ижодкорлик.

Бадий асарда ижодкор икки шаклда намоён бўлади: янги ғоя ижодкори ёки мавжуд ғоянинг янги шакли ижодкори сифатида. Биринчисида у даҳоликка даъвогар, иккинчисида мавжуд даҳоликнинг давомчиси. Бадий ижод даҳолари ёки унинг давомчилари ўз ғоялари билан ҳали инсон аҳли уфқлари илғамаган қирраларни кашф этишга интиладилар.

Борлиқни билиш – англай билиш меъёри ҳозирги мутафаккирларнинг тадқиқотларига кўра 36 даражани ташкил этади. Ердаги мавжудот шундан бор – йўғи 3 даражасини истифода эта олади. 0 дан 1 гача ўсимлик, 1 дан 2 гача ҳайвонот, 2 дан 3 гача инсоният. Албатта, буларнинг ўзи ҳам чексиз ички бўлинишларга эга. Шу боис бу шаклдаги классификация жуда нисбий характерга эга бўлиб, фақат материалистик таълимот нуктаи назардан талабга жавоб бера олади, ҳолос.

Бадий адабиёт, бинобарин, конкрет бадий асар бадий ғоя, бадий тафаккур сояси эканлигини ҳисобга олган ҳолда ғоянинг реал шаклини истисно қилиб, биз бу каби бўлинишларни бадий ғоя мавжудлигининг фақат бир шакли билан боғлиқ эканлигини эътироф қиламиз.

Ижод индивидуаллиги бадий ғоя индивидуаллигининг асосида ётади. Борлиқнинг изоҳи беҳад, бироқ бу ҳол ундаги тинимсиз оригиналликнинг энг одми ҳолати ҳолос. Олам ҳодисаларининг ичида абадийликка фақат ғоягина даҳлдор. Ҳар қандай материаллик эфемерликка маҳкум. Ҳар қандай эфемер ҳодисалар ўртасида қандайдир умумий боғланиш - дедукция кузатилади.

Дедукция бизни силлогизмга етаклайди. Инсон тафаккурининг энг заиф жойи унинг мана шу силлогизмлар – инкорни инкор ёки сабаб-натижалар домида қолганлигидадир. Шу ҳол материализм, шу ҳол реализмни ташкил қилади.

Ижоднинг индивидуаллиги кўп ҳолларда айнан шу қобикни ёриб чиқишга интилган даҳолар фаолиятининг тўлқинидир. Соямоддий ҳолат, тўлқин эса, ички туйғу, шаклсиз, фаросатга бўйсунмас ёлқин.

Мутафаккирларнинг тафаккур ёлқинлари нутққа айланганда, умуминсоний борлик касб этганда тафаккур дурдоналари бўла оладилар. Ҳар бир тафаккур дурдонасининг мантикка эгаллиги унинг силлогизм натижаси эканлигини тан олиш демакдир. Агар ғоя инсон тафаккури доирасига сиғмаса, у- янгилик, ижод. Ҳар бир инсон индивидуал дунё, унинг борлиги ўзига хос замин, унинг ўз ўрмонлари, мамлакатлари, миллат-халқлари, уммон-тоғлари қўйингки, ер сайёрасидаги барча мавжудликлар инсонда унинг менталитетига мувофиқ у ёки бу даражада мавжуд. Бас, шундай экан, ҳар бир инсон-ўзига хос дунё. Шу дунёнинг адабиётдаги инъикоси ижод демакдир.

Герменевтик индивидуализм - асар яшаш тарзининг энг муҳим шарти. Борликни индивидуал кашф этган ёки билишнинг, тафаккурнинг индивидуал ҳолатини кашф этган асаргина унинг муаллифига шуҳрат келтиради, кейинги авлод учун классик намуна сифатида яшайди. Шуҳрат – машҳурлик, машҳурлик – таниқли бўлмок. Таниқли инсон - мавжуд материал, реал қобикни, ғоя – тафаккур ёлқини билан ёриб чиққан одам. Бундай бахт талантларга, салоҳиятчиларгагина насиб қилади. Талант ва салоҳият эгалари даҳолар, даҳолар эса ижодкорлардир. Ижодкор ягона, индивидуал кўринишга эга. Ғоя – индивидуал тафаккур ёлқини. Оммада ғоя фақат материаллашади, реалликнинг қуролига айланади, ижодийликни йўқотади. Шу боис ижод – ғоя – тафаккур олий заминий кўринишидир.

Заминнинг олий кўриниши унинг ўзидан йироқлашади. Тўғарак жаҳонда ҳамма геометрик томон фазо - космос. Шу боис заминдан узоқлашган, кўтарилган тафаккур, у қайси томонга қаратилган бўлмасин самовий ҳисобланади. Индивидуал тафаккур ёлқини самовий, самовийлик - оригиналлик, оригиналлик - янгилик, янгилик - бетакрорлик, бетакрорлик - ижодийлик. Ижодийлик билан индивидуаллик бу тизимда бирлашмокда.

Юкорида кўриб ўтилганидек, ҳар қандай ижодийлик, у ҳоҳ сентиментал ёки сенсор, ҳоҳ рационал бўлсин ҳозирча тафаккур билан боғлиқ, чунки унинг маъно - моҳияти жамият томонидан англаниши керак. Агар жамият ундаги ўзига хосликни англай олмаса, бундай индивидуализм соҳиби ақлдан ташқари ҳисобланади - жамият уни қабул қилмайди. Индивидуаллик, ижодийлик фақат тилнинг ўзига хос шакли билангина жамиятга тушунарли бўлади. Биз бу ерда тафаккурни, онгни реаллик қалити деб ҳисобланган ҳолда фикр юритмоқдамиз. Бироқ, таъкидлаш лозимки, реализм ижодийликка тўсқинлик қилади. Индивидуализмни, ижодийлик ва ҳиссиёт билан боғлаш романтизм методи талабалардан бири (Англия XIX аср романтизми). Ҳиссиёт ақлни, мантиқни инкор қилади. Борлиқ воқеа – ҳодисаларни ақл - идрок (ҳисоб-китоб) йўли билан эмас, балки эҳтирос, ҳиссиёт, қалб даъвати, юрак туйғуси, тасаввур билан бошқаришни тарғиб қилади. Бу ўринда юрак, қалб, кўнгил онг, ақлга қарши қўйилади. (Бунинг юқори кўриниши сентиментализм, ундан нари ҳолатда психологик пессимизмга олиб келади).

Бадий тилнинг асар ғоясига мувофиқ шаклланиши методикаси жараёни юқоридаги талаблар асосида намоён бўлади. Бадий тил реаллиги кўп ҳолларда герменевтика воситасида шаклланаётган ғояни қандай лингвистик ва лингвопозтик воситалар билан яратилишининг таъминланишини кузатишдан иборат. Сўзларнинг маъно хоссалари, асар архитектоникасига мувофиқ равишда ҳоҳ алоҳида, ҳоҳ куршов ҳолатида бўлсин ижодкорнинг руҳий, ботиний қалбий ёки онгли, ақл - фаросат фаолиятига бўйсунishi даркор.

Асарда ижодкор айтмоқчи бўлган ғоя сўзларнинг ўз ва ҳаттоки кўчма маънолари ҳосиласи бўлмаслиги ҳам мумкин. Ижодкор яратган ғоя афористик шаклда бутун асар замирида мужассам қилинади. Баъзи асарлар сўнгида муаллиф бутун асар мазмунини мана шундай афоризмлар замирига киритади ҳамда уни асар сўнгида ифода қилади. Хусусан, Александр Дюма “Граф Монте Кристо” романида асар сюжетидаги воқеа-ҳодисалар таракқиётини бир жумла: икки дона сўз билан изоҳлайди: кутиш ва умид қилиш. Ваҳоланки мана шу икки сўзнинг тавсифи борлик, табиат, инсон ва жамият ўртасидаги барча ментал муносабатларнинг мукамал изоҳига ишора қилади, бутун борлик ва жамият ҳодисаларини абстраклаштиради.

Асар ғоясини ўқувчи - китобхон унинг сюжетида, образлар ва воқеалар динамикаси, уларнинг психологияси ҳаракатидан излаши лозим. Кўпинча муаллиф ўзи айтмоқчи бўлган гап бошқа ёқда қолиб, умуман бошқа мазмун, сюжет, ҳатто ғояни ҳам яратиши мумкин. Бу ҳам, албатта, асар сюжети, қаҳрамонлар психологияси, воқеалар ривожининг муаллифга боғланмаган ҳолдаги тараққиётига боғлиқ. Бу тасодифийлик онг маҳсули идрок билан белгиланади. Ғоя ҳар доим ва ҳар қандай ҳолатда бир умумий қобикқа эга. У асарнинг кўламида бошдан охиригача воқеа – ҳодиса, ҳаракат, сўз, образ, бадий - тасвирий воситаларнинг умумий ёки хусусий инъикосларида ёлқин воситасида сезилиб туради, трансформация қилинади. Ижодкор ғояни лингвистик воситалар семантикаси жараёнида эмас, балки ёлқин билан етказди ўқувчига. Энди мана шу ўринда асар ғоясини шакллантиришда ҳисобга олиниши зарур бўлган бадий адабиётнинг яна бир муҳим хусусияти – оммавийликка тўхталиб ўтиш зарур.

Оммавийлик – бадий асар мавжудлик функциясининг, унинг герменевтик интерпретациясининг муҳим шарт. Бадий асар фақат кенг омма тамонидан қабул қилингандагина адабиёт, санъат намунаси бўла олади. Омма – халқ асарни уч муҳим хусусиятга таянган ҳолда қабул қилади: биринчисида бадийлиги учун, ўзининг эстетик эҳтиёжини қондириш мақсадида, иккинчисида алоҳида даҳо тамонидан яратилган индивидуал ижод намунаси сифатида ва ниҳоят, унинг янги, инсон учун номаълум бўлган, оригинал дунё сирларини очадиган ғоя ташиганлиги учун. Бу уч хусусият оммага бадий асарни реаллаштирган нутқнинг мавжудлик ҳолати – сўз орқали етиб боради. Сўз ва унинг маъно хусусиятлари бадий асар умумий ғоясининг реаллиги калити сифатида онг билан англаниб, тилга айланади. Бадий асар ғоясининг писоний - тил хусусияти айнан шу шаклда намоён бўлади.

Оммавийлик бадий асар ғояси тилидан ташқари, унинг ифода – шакл тилига ҳам боғлиқ. Асарнинг эстетик эҳтиёжга мувофиқлашуви айниқса, шеърый асарларда янги лингвопоэтик материал яратишни ёки мавжуд материални янги архитектоникада - шакл ва маънода истифода этишни талаб қилади. Омма ижодкордан янги асар, бинобарин, янги сўз кутади. Бу ўринда янги сўз жумласидаги “сўз” калимаси “ғоя” маъносини англатади.

Ҳозирги вақтда “сўз” калимасининг бошқа маънолари ҳам шаклланмоқда. Унинг “китоб”, “бадий асар” “таълимот” маъноларидан ташқари матбуотда “спортда ғалаба”, “устушлик”, сиёсатда “катъийлик”, “ваъдага вафо қилиш”, ижтимоий ҳаётда “менлик” каби маъноларда қўлланмоқдаки, бу ҳол семантик-стилистик парадигмаларнинг қўлами ва имконияти нақадар кенг ва тасодифий эканлигини кўрсатади. (Бу борада яна юқорида айтилган бой ва камбағал сўзлар гуруҳига эътибор беринг).

Бу ҳол оммавий ҳолатда бадий асар ғоясининг мавжудлик шакли сўз - тил билан боғлиқ эканлигини исботламоқда. Дунёнинг асосида ғоя – сўз ётади. Ҳар қандай ҳаракат, ҳолат - реаллик, реаллик эса, ғояга эга, ғоя эса сўз билан реаллашади, яъни оммалашади. Сўз ҳар қандай ҳаракат ва ҳолатнинг реаллашган қобиғидир. Ҳаракат ва ҳолатнинг, воқеа-ҳодисаларнинг ранг-баранглиги инсоният луғавий имкониятлари ичида ётади. Инсоният онги фаҳмламаган воқеа - ҳодиса онг ҳодисасидан ташқари ҳисобланади, яъни ўзининг моддий қобиғи – сўзга айланмайди. Демак, у тил ҳодисаси эмас. Бадий ижод ҳаёт ранг - баранглигини кашф этиш жараёнида кўп ҳолларда айнан мана шу англамаган ҳодисаларни номлайди, яратди, инсониятга тақдим қилади. Табиатдаги индуктивлик, яъни марказга интилиш, кўп воқеа – ҳодисаларни умумлаштиришнинг энг муҳим ролини қайд қилади, яъни уларни сўзда - тилда реаллаштиради, умумлаштиради.

Бадий тилнинг бадий адабиёт специфик хусусиятларига муносабати юзасидан олиб борилган қисқача таҳлил шуни кўрсатадики, бадий асар шахс ижодийлиги ва асарда акс этган маълум ғоянинг омма онгидаги ёлкинидан иборатдир.

Ёлқин жамиятда тил – сўз воситасида реаллашади. Ёлқиннинг реаллик қобиғи тилдир. Бадий матннинг герменевтик шароитда ёлқини унинг тил орқали ўзлаштирилишига асосланади. Халқнинг асрлар мобайнида тўплаган бой ҳаётӣ тажрибаси мақоллар, бадий асарда афоризмлар воситасида келажак авлодга мерос қилиб қолдирилади. Мақоллар халқнинг дунёқараши, миллий маънавиятини белгилловчи мезонлардан бири ҳисобланади. Мақолларда инсон турмуш тарзи, орзу интилишлари унинг ҳаётӣ тажрибасига киёсан образли акс этади, шу боис мақол рационал ёки сентиментал билишдан кўра кўпроқ эмпирик билишнинг самараси сифатида баҳоланади.

Бадий тилнинг мукаммал, жозибадор ва нафис бўлиши бадий асар муваффақиятининг энг муҳим гарови. Инсоният бадий асарни мана шу хусусият гарови воситасида қабул қилади, ўзлаштиради, оммавийлаштиради.

4. Жаҳон адабиётида маърифатпарварлик асарлари ғоясининг герменевтик таҳлили

Биз юқорида герменевтиканинг бадий тил билан боғлиқ кирралари тадқиқи доирасида унинг бадий тафаккур шаклланишидаги имкониятларини таҳлил қилдик. Маълумки, герменевтика асар матни архитектоникасининг синтези орқали ижодкор етказмоқчи бўлган ғоянинг поэтик шаклланиши демакдир. Қуйида биз аниқ бир йўналишда яратилган асарлар мисолида айнан шу герменевтик тамойилни амалий таҳлидан ўтказамиз.

Жаҳон адабиётининг ўзига хос кирраларини қамраб олган маърифатчилик адабиёти асос —эътибори билан янги-капиталистик давр шахсининг индивидуал психологик фаолиятини образли яратишга қаратилган эди. XVII аср охирларида аристократ феодаллар аввалда авлодлар оша ҳукм суриб келаётган анъаналарни буза бошладилар. Авваллари ҳар бир мустақил аристократ ўз мулкини кичик бир давлат сифатида тасаввур қилган. Унда яшовчи ҳар бир кишининг ижтимоий —моддий аҳволидан катъий назар унинг моддий таъминоти, хавфсизлиги, ижтимоий эҳтиёжини таъминлашни ўз мажбурияти деб билган. У эгаллаб турган ҳудуддаги деҳқон, ҳунарманд, қарол унинг шахсий мулки, бинобарин, фукароси, унинг таъминотига муҳтож шахс ҳисобланган. Феодал уларнинг хавфсизлиги, моддий ва ижтимоий эҳтиёжларини таъминлашни ўз зиммасига олган бўлса, унинг қарамоғидаги қарол, деҳқон, ҳунарманд, чоракор ва бошқа шахслар унинг учун меҳнат қилиш, моддий ва ишлаб чиқариш бойликларини яратиши лозим эди.

Бундай шароитда феодал ва унинг фуқаролари ўртасида ишлаб чиқариш муносабатлари, маҳсулотлари, уй-жой, мол-мулк, меҳнатга ҳақ тўлаш каби ўзаро муносабатлар йўлга қўйилмаган эди. Феодал шахсан ўзининг хизматидаги инсонларнинг ҳаммасига шахсий мулк сифатида қараган. Унинг мулкидаги хизматчи қароллар унга ҳам фарзанд, ҳам шахсий мулк сифатида баҳоланган.

XVII-XVIII асрларда юз йиллардан бери ҳукм суриб келаётган бундай муносабатлар барҳам топа бошлади. Бунинг сабаблари энг аввало, феодал-аристократлар орасидаги бузилиш, эски анъаналардан воз кечиш, улар орасида ўз мол-мулкини ортиқча сарфлаш, ички ва ташки низолар натижасида камбағаллашув, бинобарин, улар ҳукмронлик қилаётган ҳудудда тирикчилик билан машғул одамларнинг моддий аҳволи оғирлашгани билан ҳам боғлиқ.

Мамлакатда аҳолининг зичлашуви натижасида феодал-зодагонлар ҳудудлари чегарадош бўлиб қолди. Ҳар икки ҳудуддаги одамлар ўзаро мулоқот туфайли жойлардаги шароитлардан хадбардор бўлишлари имконияти туғилди. Хизматчи қароллар ўртасидаги коммуникация уларнинг бир ҳудуддан иккинчисига ёки норозилик кучайган ҳолларда шаҳарга кўчиб кетиши учун йўл очди. Мамлакатдаги деҳқонлар кўзғолонлари мана шундай туб сиёсий-ижтимоий ўзгаришлар натижасида юзага келган. Энг муҳими, шаҳарга келган хизматчи-қарол, деҳқон иш излаб хунарманд-ишбилармон, ҳозирги тил билан айтганда бизнесменларнинг завод-фабрикаларига эркин ишчи бўлиб ёлланганлар. Ёки ўзлари ҳам турли ишлаб чиқариш усуллари: косиблик, тўқувчилик, пазандалик ва ҳоказо корхоналарини ташкиллаштиришга уринганлар. Шу аснода феодализм муносабатларининг емирилиши капиталистик ишлаб чиқариш учун шарт-шароит яратди ёки аксинча феодал тартибларни барбод қилди. Ҳар икки ҳолатда ҳам жамиятда янги —капиталистик муносабатларнинг шаклланишини акс эттира оладиган янги замон кишиси шакллана бошлади.

XVIII аср Англиясида бу жараён бошқа Европа мамлакатларидаги ҳолатга нисбатан замон ва руҳий-психологик, сиёсий-ижтимоий парадигмалари билан фарқланади.

Маърифатчиликнинг асосида ётган рационализм ҳар бир масалага фақат ва фақат ақл, онг нуқтаи назаридан ёндашувни талаб қилади. Онгли ёндашув манфаатли ёндашувнинг ўзи демакдир. Инсон онг орқали ўз манфаатини ҳимоя қилади. Бирок шахсий манфаат ижтимоий манфаат билан, табиийки, глобал манфаат билан ҳар доим ҳам мос келавермайди. Глобал манфаат, ижтимоий манфаат инсондан қурбонлик талаб қилади. Ўз манфаатини қурбон қилиб, жамият манфаати билан яшаш ҳар қандай одамнинг ҳам кўлидан келавермайди. Ўз манфаатини

курбон қилиш ақлли одамнинг иши эмас. Аммо ақлли одам ўз манфаати учун ижтимоий фаолият олиб борар ва моддий бойликлар яратар экан ўзи сезмаган ҳолда жамият ва умуман инсоният манфаати учун ҳам хизмат қилади. Унинг ички ва ташқи дунёси мана шу манфаат йўлидаги хизматни қандай адо этиши билан баҳоланади. Шу вақтга қадар яратилган дидактик асарлар маърифатпарвар одамларнинг мана шу ички ва ташқи дунёсининг чексиз қирраларини ёритишга, уларни омма эътиборига ҳавола қилишга қаратилган эди. Бундай ишлар энг аввало маърифатпарварлик, яъни аҳолини ўқимишли қилиш бинобарига амалга оширилишга мўлжалланган эди. Шу боис маърифатпарварликнинг иккинчи муҳим қирраси саводхонлик масаласи бўлган. Ўқимишли инсон жамият ҳодисаларига онгли ёндошади. Тарихий, миллий-этник, ижтимоий-сиёсий ва ҳуқуқий тафаккур асосида табиат ва жамият ҳодисаларини онгли баҳолайди, деб ҳисобланган. Илм-фан тараққиёти жамият тараққиётининг энг муҳим бўғини сифатида тан олинган. Киши ўқиш-ўрганиш орқалигина жамиятнинг етук аъзосига айланиши башорат қилинган.

Бадий адабиётнинг, ижтимоий-сиёсий, дидактик, эстетик, маънавият ва бошқа соҳалардаги барча адабиётларнинг асосида айнан мана шу янги давр кишисини ички ва ташқи дунёсини очиб бериш, унинг фаолиятига доир чексиз белги ва ғояларни келажак авлодга китоб орқали таҳлил қилиб беришга ёки образли панорамасини яратишга қаратилган.

Тан олиш лозимки, инсон нафақат онгли шахс, балки у табиий мавжудот ҳамдир: яъни у бир томондан онг, ақл соҳиби сифатида фаришталарга, нур оламига яқин турса, жуссаси, жисмоний эҳтиёжлари билан ҳайвонот оламига яқин туради. Худди ҳайвонлардек борлиқни бевосита қабул қилади: севинади, севади, хафа бўлади, ачинади, ғам-ғусса ёки шодликка тўлади, умуман, қатор психофизиологик жараёнларни бошидан кечиради.

Психофизиологик жараёнлар инсон ҳаётининг асосий мазмунига айланган ҳолларда инсон романтик, сентименталист бўлиб қолади. Романтикасиз инсон ҳаёти қуруқ, рангсиз, жозибасиз, турли руҳий имкониятлардан маҳрум бир тадрижий мавжудликка айланади. Инсон худди ҳайвондек фақат ўз хирси, нафсини қондириш учунгина дунёга келгандек тутади ўзини.

Рационализмга асосланган маърифатпарварлик реализмининг иккинчи қирраси мана шундай мазмунсиз ҳаётга маҳкум инсонлар образини яратишга қаратилган эди. Шу боис бу типдаги адабиёт узок яшамади. Тез орада одамлар ўз бахти фақатгина бойлик, манфаатдорлик, хашамат ва фаровонлик билангина чегараланган эмаслигини тушуниб етдилар.

XVIII аср охиридаёқ инсон руҳий дунёсининг янги қирраларини излашга қаратилган сентиментализм адабиёти юзага келди. Ақлли одамлар жамияти бой ва тўкин бўлиши мумкин, бироқ бахтли бўла олмайди. Одамнинг бахтли бўлиши учун уни ҳиссиёт дунёсига олиб кириш керак бўлиб қолди: токи одамлар бахт нима эканлигини ҳис қилсинлар. Азоб, машаққат, кулфат, жабр-зулм, ночорлик, етишмовчилик инсонни руҳан тоблайди. Инсон руҳан етук бўлиши учун, гўзаллик ва фаровонликнинг қадрига етиши учун айнан юқоридаги ижтимоий-руҳий категорияларни бошдан кечириши керак эди. Романтик ва сентименталистик асарларнинг ғоявий хусусиятлари инсонга орзудаги бахтни ваъда қилар экан, бу ҳолатни асло ёддан чиқармайди.

Маърифатпарварлик асарларининг шакл, мазмун ва ғоявий хусусиятлари таҳлили шуни кўрсатадики, ҳаёт қаҳрамони бундай асарларда кундалик ҳаёт домига чўмган инсон сифатида шу момент, шу давр ташвиши билан яшайди. Романтик инсоннинг эса, келажак бахти - ҳатто орзудаги бахт, ушлалмас орзу бўлса ҳам ҳаётининг мазмунига айланади.

Жаҳон адабий тафаккури тараққиётида маърифатпарварлик адабиёти доирасида саёҳатнома ва саргузаштнома жанрида яратилган асарлар муҳим ўрин тутди. Гомер дostonларидаги қаҳрамонлар саёҳатлари, саргузаштлари ҳамда Шарқ халқлари дostonлари, мифологик асарлари таркибида ҳам бу жанр элементлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Ўзбек мумтоз адабиётининг шоҳ асари ҳисобланмиш «Ҳамса», хусусан, «Сабъан сайёр» ва «Садди Искандарий» дostonларида бир томондан қаҳрамонлик элементлари устунлик қилса, иккинчи томондан уларнинг сюжет чизигида саёҳат ва саргузашт жанридаги кисса ва ҳикоятлар кўпчиликти ташкил қилади.

Кейинги вақтларда қатор тадқиқотларда Фарбий Европа, хусусан, Англия адабиётидаги бу жанрда яратилган асарларни

Ўзбек адабиётидаги турдош асарларга киёслаб ўрганишга эътибор қаратилмоқда. Жаҳоншумул шухратга эга бўлган Даниел Дефонинг «Робинзон Крузо» ва Жонатан Свифтнинг «Гулливёрнинг саёҳатлари» асарлари таҳлили асносида XIX аср охири XX аср бошларидаги ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг маълум қирраларини аниқлаш мумкин.

Маърифатпарварлик Европа адабиётида XVIII-XIX асрларда шаклланган бўлиб, унинг асосий ғояси инсонийлик жамиятини таълим – тарбия, инсоннинг индивидуал хусусиятларини оммага сингдириш орқали жамиятни мукаммал қилишни тарғиб қилган. Маърифатпарварлар, асосан, қомусий билим эгалари бўлиб, инсоннинг маънавий тарбиясини жамиятнинг энг муҳим вазифаси ҳисоблаганлар. Маънавий тарбия замирида нафақат инсонни ўқимишли, зиёли қилиш, балки сабр – тоқат, чидам, саҳийлик, вафодорлик, меҳрибонлик, оқибат, оққўнғиллик ва умуман барча инсоний фазилатларни инсон табиатига жойлаш ва шу тахлитда жамият тўқинлигини таъминлаш энг муҳим вазифа ҳисобланган. Уларнинг дунёқарашига мувофиқ озодлик, тенглик, биродарлик юқоридаги фазилатлар натижаси ўларок юзага келади.

Европа маърифатпарварлари олим, файласуф, ёзувчи ва жамоат арбоби сифатида фаолият юритганлар. Уларнинг ичида Францияда Монтескье, Дидро, Вольтер, Руссо, Германияда Шиллер ва Гёте, Англияда Дефо, Свифт, Филдинг, Локк қабиларининг номини тилга олиш мумкин.

Англия маърифатпарварлик адабиёти буюк ёзувчилар авлодини етиштириб чиқарди. Уларнинг ижодий фаолияти уч даврга бўлиб ўрганилади: илк, етук ва сўнгги маърифатлик даврига. Илк маърифатпарварлик адабиёти XVIII асрнинг 40-йилларига қадар бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврнинг энг таниқли намояндалари Дефо ва Свифт ҳисобланади. Етук маърифатпарварлик эса, шу асрнинг 40-50-йилларидаги адабиёт билан белгиланади. Унинг энг йирик намояндалари Ричардсон, Филдинг, Смоллетт. Сўнгги маърифатпарварлик адабиёти ғоялари (XVIII асрнинг 60-90-йиллари) Стерн ва Голдсмит асарларида ўз ифодасини топган.

Европа адабиётидаги маърифатпарварлик асарлари аксар ҳолларда саёҳатнома ва саргузаштнома жанрида намоён бўлган. Бинобарин, айнан саёҳатнома узоқ ва номатлум ўлкаларга Европа маърифати ва маданияти ғояларини етказишнинг энг самарали

воситаси ҳисобланган. Жаҳон адабиётида саёҳатнома жанрининг йирик рус адабиётшунослари томонидан аниқланган атрибутлари мавжуд. Уларнинг ичида саёҳатнома асарларининг қуйидаги турлари кузатилади:

1) тарихий, реал саёҳатлар асосида яратилган саёҳатнома асарлар;

2) бадиий тўқима асосида яратилган саёҳатномалар

Саёҳатнома асарлар реал адабий муҳитда: 1) йўл кундалиги (айнан саёҳат кузатуви хулосалари сифатида); 2) дostonнинг таркибига киритилган қўшимча сюжет; 4) очерк; 5) эркин ҳикоя жанрларида шаклланиши мумкин.

XVIII аср Европа адабиётида яратилган саёҳатномалар ўзларида маърифатпарварлик ғояларини мужассам қилганликлари билан ажралиб турадилар. Хусусан, Даниел Дефонинг 1719-21 йилларда нашр қилинган «Робинзон Крузо саёҳатлари» асари янги жамият кишисини тарбиялашнинг кўргазмали панорамасидан иборат бўлган.

Бинобарин, инсон рухий-психологик, ижтимоий-эстетик қарашларини ёритишга қаратилган дастлабки асарлардан бири бўлмиш Д.Дефонинг “Робинзон Крузонинг саргузаштлари” асарида янги давр кишисининг ички ва ташқи дунёси янги-капитализм даври кишиси образи орқали очиб берилди. Робинзоннинг кимсасиз оролдаги ҳаёти, у олиб борган ишлар, унинг рухий дунёси психологик манзаралари янги давр кишисини орзу қилган жамият аъзолари учун панорама эди. Улар бу ўринда янги инсон қандай яшаши керак, деган саволга худди Робинзон Крузодек меҳнатсевар, ишчан, ҳалол, тўғрисиўз, пок ниятли, соф қалбли, виждонли, художўй, ўрни келса ўз манфаатларини ҳар нарсадан устун қўядиган яратувчан, изланувчан, иродали, тиришқок умуман олганда жамики инсоний фазилатларни ўзида мужассам қилган одам бўлиши керак, деб жавоб берди. Дефонинг бу асари назариётчи олимларнинг илмий мусохабалари, мавҳум ғоялари, ҳаёлий ибораларидан фарқли ўлароқ янги давр кишисининг ўзини бор бўйи-басти, ички ва ташқи дунёси билан кўрсатиб берди.

Ёзувчи асарда ўз қаҳрамонини жамиятдан тамомила ажратган ҳолда алоҳида оазисдаги яратувчилик фаолиятини кўрсатиб беради. Бу ўринда у янги муҳитда инсон ўз онги, ақли фаросати, сабр – матонати, эътиқоди, иродаси ва яна қатор инсоний

фазилатларига таянган ҳолда бахтли жамият яратиши мумкин, деб ҳисоблайди. Маърифатчилар инсон камолотида тарбия ролини бекиёс ошириб кўрсатиш бинобарига унинг шахсий фазилатларини унутмайди. Ақлли инсон одабийлик, эзгулик, инсонпарварлик, ғамхўрлик, диёнатлилик, камтарлик, меҳнатсеварлик, поклик, ҳалоллик ва чуқур диний эътиқод билан яшайди. Бундай фазилатлар инсон характериға таълим ва тарбия воситасида жо қилинади. Дабдабали ҳаёт, шухрат, юзаки обрў, разиллик ва китмирлик, ҳасад каби иллатлар илму урфондан беҳабар одамларнинг иши. Бундай одамлар тириклигида очлик, муҳтожлик, беобрўликка гирифтор бўлсалар, нариги дунёда жаҳаннам азобига дучор бўладилар.

Маърифатпарварлик адабиётининг ғояси инсон тарбияси воситасида баркамол жамиятни яратиш учун айнан мана шу тамойилға амал қилишдан иборат бўлган. Бироқ маърифатчилар инсон характеридаги муттасил ўзгаришларни, тарбиянинг ҳар доим ҳам инсонға самарали таъсир қила олмаслигини, инсонларда туғма тақдир тамойили ҳам борлигини, энг муҳими, ҳиссиёт-қалб ҳаракати, сенсор ҳолатларни ҳисобға олмаганлар. Реал шароит тақозоси билан юзаға келадиган инсон психофизиологик ҳолати уларнинг кузатув доирасидан четда қолган. Шу боис қатор маърифатпарварлик асарлари кўп ҳолларда инсоният жамиятининг бошланғич фазасида гурган одамлар, токи уларнинг онги ва характери ҳали жамиятнинг иллатлари билан олд тушунча (предрассудка) воситасида булганмаган жойларда қаламға олинади. Айнан шу ўринда Уильям Блейкнинг «Бокиралик қўшиқлари» ва «Тажриба қўшиқлари» тўпламларини ёдға олиш муҳим.

XVIII аср Ғарбий Европа адабиётида яратилган саёхатномалар асосан: а) саргузашт – фантастика асосига қурилган бадиий саёхатномалар; б) эпистоляр роман - саёхатномалар жанрида яратилди. Бундай асарларда асосий урғу европалик сайёҳларнинг узоқ, чекка ва қолоқ ўлкалардаги халққа илму маърифат етказиши, уларнинг зулматға тўла ҳаётиға заррача бўлса - да нур олиб киришини тасвирлайдилар. Асар қаҳрамонлари деярли ҳамма ўринда ижобий фазилатлар соҳиби сифатида гавдаланади. Уларнинг қолоқ ўлкаларда инсонлар онгининг таракқий топиши йўлида кўрсатган хизматлари ҳамда бу жараёнда юз берган саргузаштлари баён қилинади.

Ўзбек адабиётида саёхатнома ва саргузаштнома жанрида алоҳида асарлар XIX асрнинг охири XX аср бошларида яратила бошланди. Унга қадар бундай жанр элементлари мумтоз адабиёт намуналарида ёрдамчи сюжет сифатида намоён бўлган. Навоийнинг «Хамса», асарида «Фарҳод ва Ширин», «Сабъан сайёр» дostonларида саёхат ва саргузаштлар қатта ўрин тутди. Бирок бу мавзуларга бағишланган алоҳида асарнинг дастлабки ижодкори Муқимий бўлиб, у ўз «Саёхатнома»лари билан ўзбек адабиётида янги жанрга асос солди. Унинг издошлари Фурқат, Завкий ва Ибрat қабилар саёхатнома аънаналарини давом эттирган ҳолда шеърӣй очерк жанрининг тараққӣй топишига хизмат қилдилар. Бу асарлар шеърӣй усулда, бармок вазнида яратилиб, муаллиф сафар таассуротларининг қизиқарли баёнидан иборат бўлган. Уларда муаллиф асосан жойлардаги одамлар ҳаёти, турмуши, уларнинг урф-одатлари, ўзаро муносабатлари ва психологиясини четдан туриб кузатаётган сайёҳ сифатида гаўдаланади. Асарнинг ўқимишли бўлиши, тилини жозибали қилиш мақсадида муаллифлар сатирик ҳажвиёт усулидан ҳам кенг фойдаланганлар.

Сафар очерки типидagi саёхатномалар XIX асрнинг охирида «Туркистон вилоятӣ газети»да кўплаб учрайди. Уларда Мирзо Бухорийнинг Петербург, Тошмуҳаммад Исамуҳамедовнинг Парижга қилган саёхат таассуротлари, шунингдек, Сатторхон Абдуғаффоровнинг «Саёхатнома»си, Фурқат «Аҳволот»и, тошкентлик Орифхўжанинги «Саёхатнома» асарлари чоп этилган бўлиб, улар асосан саёхатчи томонидан дунёнинг йирик маданий марказларида олган таассуротлари ҳамда уларнинг Туркистон ўлкасидаги ҳаётга қиссига бағишланган. Бу қабӣ очерклар реал маршрутлар бўйича олиб борилган кузатиш эсдаликлари ҳисобланади. Уларнинг жумласига 1910 йилда эълон қилинган С.Азизийнинг «Москва ва Петербург саёхати хотиралари», М.Бехбудийнинг «Саёхат хотиралари», Авлонийнинг «Афғон саёхати», Чўлпоннинг «Йўл эсдаликлари» қабӣ асарларни киритиш мумкин. Чет ўлкаларга қилинган саёхатлар, таассурот ва хотиралар асносида яратилган очерклар ва бошқа асарларнинг энг муҳим қирралари уларнинг ўша ўлкаларда кўрган ва билган цивилизация натижалари ҳайратларидан иборат. Ўз ватанларида зулматда қолган халқнинг оғир турмушидан афсус чекадилар. Халқ, юрт бошида турган ноқобил инсонларнинг антигуманистик, миллат

манфатига зид қилмишларини қоралайдилар ҳамда ёруғликка чиқиш йўлини илмда, таълим ва тарбияда деб ҳисоблайдилар. Бу туркум асарларда асосий эътибор ватандошларимизнинг ўзлари борган ва кўрган жойларидаги сафар таассуротлари асосида Туркистондаги таълим ва тарбия тизимини ўзгартиришга нисбатан билдирган фикрлари, қолаверса, ватан ва миллат равнақи учун қайғурган инсон сифатидаги мулоҳазалари келтирилган. Туркистон заминидан яратилган асарлар Европа саёҳатномаларидан фарқли равишда четдан ватан учун, халқ учун янгилик, илму урфон ва маданият намуналарини келтиришга қаратилган.

Маърифатпарварлик асарлари таҳлили шуни кўрсатадики. Европа саёҳатномалари узок ва қолоқ ўлкаларга қилинган саёҳатда жойларга европаликлар томонидан келтирилган цивилизация намуналари ҳақида ҳикоя қилинса, ўзбек маърифатпарварлари аксинча, тараққий топган ўлкалардаги маданият ва илм-фан натижаларини ўз юртида жорий қилинишини тарғиб қилганлар.

Хар икки ҳолатда ҳам маърифатпарварлик асарлари ғоялари халқ учун миллат тараққиёти учун ижобий рол ўйнаган. Ижтимоий ҳаёт тасвирига бағишланган адабий асар сифатида маълум бир эстетик аҳамиятга эга бўлган. Бундай асарларнинг кенг тарқалиши ва ўқимишли бўлиши уларнинг содда, раво ва жозибали тилда иншо қилинганлиги билан изоҳланади.

5. Шарқ адабиётида эркин шеър ва бадий тил

Мусулмон шарқи адабиёти кўп томонлари билан, хусусан, кўҳналиги ва романтик ўзига хослиги билан жаҳон адабиётида айри ўрин эгаллайди. Бу адабиётнинг асосий ифода шакли шеърят — лирика бўлган. Узок асрлар давомида аруз нафақат шарқ лирикасида, балки эпосда ҳам ҳукмронлик қилди.

Ренессанс даврида Европада замонавий адабиётнинг шаклланиши XIX — XX асрларда жаҳон адабиётининг жуда кўп қирраларини умумийлаштирди. Бу ҳол бутун шарқ халқлари, шу жумладан аруз ватани ҳисобланган араб мамлакатларида ҳам янги шакл, янги мазмундаги адабиётнинг вужудга келиши учун тўртки бўлди.

XX аср инсоният тарихида буюк ўзгаришлар ясади. Унинг шиддатли урушлари (икки жаҳон уруши), иқтисодий интеграцияси, илм-фан соҳасидаги буюк кашфиётлари ҳамда энг муҳими улкан техникавий — индустриал қурилиши ягона бутун жаҳон

умуминсоний ҳаёт тарзини, санъат, маданият бирлигини яратдики, ундан ҳеч бир халқ, ҳеч бир миллат четда қолмади.

Миср араб шеърляти умумараб адабиётининг бир узвий бўлаги сифатида қайсидир бир томонлари билан Осиё яқин шарқи адабиётига, ҳудудий белгилари билан эса Африка адабиётига дахлдор. Миср адабиёти XX асрда бошқа шарқ мусулмон адабиётлари каби улкан ўзгаришларни бошидан кечирди. Айтиш мумкинки, Миср адабиёти араб мамлакатлари адабиёти ичида биринчилардан бўлиб Европага юз тутди. XX аср бошларида юзага келган «Янги шеър» ҳаракати, унинг ғоявий - шаклий хусусиятларини таҳлил қилиш ҳам айнан шу ҳолдан дарак беради. Бу ҳаракат натижасида Миср адабиётида янги адабий оқимлар, хусусан, «Девон», «Аполлон» каби адабий мактаблар ташкил топди.

XX аср Миср адабиётида юзага келган «Янги шеър» ёки «Эркин шеър» ҳаракатида асосий урғу асар архитетконикасига - эркин вазндан иборат лирикага берилди. Яъни шеърлар эркин вазнда ёзилди. Эркин шеърнинг энг муҳим бадий, ғоявий ва тил хусусиятлари аруз қобикларига ўралиб қолган анъанавий қасидабозлик, шаклбозлик ёки анъанавий мавзубозликдан, лексик-семантик такрорлардан тубдан фарқ қиладиган янги асарлар битишдан иборат бўлди. Янги, эркин шеър мавжуд ижтимоий - сиёсий муҳитни, замон башарияти психологиясида юз берган ўзгаришларни, янгиликларни очик, аниқ, равшан ҳамда энг муҳими яққол акс эттира олади.

Бадий адабиётнинг, шеърлятнинг энг муҳим қуроли тасвирийлик бўлгани ҳолда таъкидлаш лозимки, тасвирийликдан ҳам муҳим бўлган ҳолат бу - қуролдан қандай фойдаланишда, шеърда қўлланадиган архитетконика самарадорлигини таъминлай олишидан иборатдир. Қимдир эски усулда, эски қобикда сийқаси чиққан сўз ва услублар такрори билан, бошқалар эса, янги, қанқок, қиши этиборини жалб қилувчи сўз ва шакллар билан фойдаланади. Бадий адабиёт ижодийлигининг оригинал герменевтик мезони ҳам айнан шунда қўринади. Шоир (ижодқор) ўзининг янги услуб, янги сўзи, янги фикри билан янги ғоя, янги дунёқараш яратади, инсоннинг ташқи оламни билишида, уни онгли қабул қилишида - гнесеологияда, унинг мантиқини англаб етишида - логикада янгилик яратади. Ваҳоланки, бундай воситалар асарни тўғри тушуниш жараёнини шакллантиради. Бунинг учун муаллиф асар

архитектоникида тил хусусиятларини шакллантириш учун турли ижодий метод, бадий – тасвирий воситалардан фойдаланади. «Янги шеър» ҳаракати асар архитектоникасини ўзгартириш орқали янги мазмун, янги ғоя ва умуман янги герменевтик муносабатларга асос солганлиги билан Миср адабиётида туб бурилиш ясади.

Миср янги – эркин шеър ҳаракатининг шаклланиши ва тараққий топишида тараққийпарвар шоирлар қаторида Амал Дунқул ижодининг муҳим аҳамиятини алоҳида қайд қилиш зарур. Амал Дунқул XX аср Миср адабиётининг таникли намоёниси, эркин шеър ҳаракатининг фаол аъзоларидан бири. У ўз ижодий фаолияти давомида «Зарқа ал – Ямама» (1969), «Бўлиб ўтган воқеага шарҳ» (1971), «Ойнинг қатл қилиниши» (1974), «Бўлажак аҳд» (1975), «Мурсага келма» (1979), «8 - рақамли хона варақлари» (1981), «Тўла асарлар тўплами» (1985) китобларини эълон қилди. Шеърларининг мавзулар кўлами кенг, хусусан, фалсафий, ижтимоий – сиёсий, тинчлик, ватанпарварлик, муҳаббат, шаҳар ҳаёти ва ўлим мавзуларига мурожаат қилган.

Шеърларнинг оригиналлиги таҳлили борасида шоирни бадий тилдан фойдаланиш маҳорати хусусида хулоса чиқариш мумкин. Амал Дунқул ўз фикрини ифодалаш жараёнида асар тилида тушунча ва ғояни умумлаштиришга эриша олган.

Мана ўтирибман умидсиз бунда

Варак - варак бўлиб узилади

тақвимдан умрим.

Узилган бу варақлар

Хотира кўлида сузиб юради.

Бу мисраларда дунё фанийлиги, унинг ўткинчилиги ғояси вақт меъёри – тақвим билан берилган. Тақвим узилади, йиртилади, бинобарин, йўқ бўлади, демак инсон умри ҳам тақвим каби кўринмас варақлардан иборат. Варақлар чегараланган. Демак, ҳеч нарса абадий эмас, деган ғоя варақ тушунчасига сингдирилган.

Бошқа бир ўринда шоир вақт ўлчовини табиий ҳодиса тушунчаси билан ифодалайди. Ёмғир дунёни, инсонни, унинг қалбини ювади, ёмғир ўткинчи, аммо садоқат абадий. Бошқача айтганда яна ўша вақт тушунчаси, унинг ўткинчилиги ёмғир билан берилган бўлса, абадийлик эса вафо ғояси билан ифода топмоқда.

Ёмғир ёғади,

Ёмғир тинади.

Ёмғир ёғади,

Ёмғир тинади.
Лекин қалбим сени
Ҳамон кутади.

Бу ниҳоятда содда, одми жумлаларда макон ва замон ҳам, ҳаёт ва борлиқ, воқеа-ҳодиса-ю тафаккур ва қалб, ҳаттоки, илоҳиёт ва инсон мутаносиблиги муаммоси бирварақайига ўз аксини топган. Биринчи “Ёмғир ёғади” жумласи ҳаётнинг ибтидоси, унинг динамикасини яратади, “Ёмғир тинади” эса, интихони, “кутмоқ” сўзи қалб ҳаракатларининг муттасил ва мунтазамлигини тушунишни таъминлай олган.

Вақт тушунчасининг фано, ўткинчилик ғояси билан уйғунлашувига Амал Дунқулнинг яна куйидаги мисраларини мисол килиш мумкин:

Катта шаҳардаги одамлар гўё вақт сингари
Тўхтамайдилар,
Кечикмайдилар,
Чалғимайдилар

Механизмлар, механизмлар, механизмлар.

Бу мисраларда шоир фалсафий мавзудан четга чиқиб ижтимоий муаммо – инсон ва кундалик ҳаёт муаммосига қўл урган. Одамлар тирикчилик ташвишида темир соатнинг милларига бўйсунадилар ва ўзлари унинг механизмига айланиб қоладилар, инсон – бу механизм, деган ғоя сингдирилган шеърга.

Қатор шеърларида шоир ижтимоий, кундалик турмуш ташвиши тушунчасини дунё ўткинчилиги тушунчаси билан кориштиргани ҳолда бахт ва бахтсизлик ғоясини топишга интилади:

Дўстим! Қалбим тўлган дарду аламга
Тонг ҳам отди, сийпамади бу субҳидам маҳзун юзимни
Ризким излаб шаҳардан чиқдим,
Қаноат сувига ботириб ризку рўзимни.
Чўнтакда чақа билан тушдан сўнг қайтдим.
Йўл устида чойимни ичиб
Яматтирдим пойабзалимни.
Нард ўйнадим, гоҳ мен, гоҳида дўстим ирғитади тош
Бир соат ўйнаймиз ёки ундан кўп,
Ўн марта ўйнаймиз ёки йигирма.
Кулдим дўстим айтган аҳмоқлар ҳақидаги афсонадан
Семиз тиланчининг кўзидаги ёшидан.

Ёки бошқа мисраларда Амал Дункул ватанпарварлик ғоясини образ ҳолати билан, образ тили билан инъикос эттиради. Тириклик уни доимо озодликка ундайди. Инсон борки, у озод, эркин яшаш истаги билан ёнади. Фақатгина ўлим уни махв этиши мумкин. Куллар озодлиги учун курашган Спартак тилидан шоир шу мисраларни битади:

Эрта тонгда хочга михланганман мен.

Э воҳ, бошларимни эгандир ўлим,

Чунки тирикликда уни ҳеч эгмагандим.

Ватанпарварлик, ватан озодлиги инсон, руҳ озодлиги билан ҳамоҳанг. Фақат руҳан озодликни ҳис қилган одамгина ватан озодлиги бахтини ҳис қила олади.

Она-Ватанни севиш, унинг гўзалликларини оригинал ўхшатишлар билан қуйлаш ҳам ватанпарварликнинг бир белгиси. Ватандаги ҳар бир ҳолат шеър мисраларида, сўзларида жаранглайди, ўзига хос садо беради. Зийнатли нутқ, гўзал сўз ўйинлари инсон руҳида ватан гўзаллигининг янги, ҳали ўқувчи кўзи билан илганмаган, фаҳми билан англаб етилмаган кирраларини очиб беради. Шоир ўз тасаввуридаги ватанни тасвирлар экан, шеър замирига она тупроққа нисбатан чуқур муҳаббат ҳиссисини сингдиради, ўқувчида она тупроқ билан шу тупроқда яшовчи инсон она билан фарзанд каби бир жисм эканлиги ҳақидаги ҳиссиётни мукамаллаштиради.

Эрта тонгда кенг далалар оша борардим,

Менга ўргатганлар, бу – она Миср.

Ҳар томонга сочилган уруғдек,

У бизга етказиб берди:

отамни,

уйимизни,

ўчоғимизни,

паррандаларни

ва меваларни,

ҳаттоки ойни.

У кумғонимиз тўлдирган сувдир,

Тунги суҳбатларда ичган чойимиз,

У фасллар алмашуви,

У лимондир ҳамда тунлар мен кидирган онам кўкраги,

У кўшиқлар қуйлайдиган гўзал қутича.

У мендирман,

Мен эса удир.

Амал Дункул шеърларининг бадиияти хакида унинг гўзал ва бетакрор ўхшатишлари билан фикр юритиш мумкин. Она Ватанни ундаги бутун жонли ва жонсиз нарсалар билан қиёслаш борасида шоир шундай хулосага келадик, айтилган нарсаларнинг ҳаммаси унинг ўзи, яъни шу тупроқ фарзанди бўлган инсон, бас, шундай экан. Миср, яъни она ватан бу – шоир, инсоннинг ўзи демакдир. Бу ерда ўхшатишлар замирида миллат қалби, миллий маънавият ва кадриятлар миллий ўзига ҳослик билан уйғунлашиб кетган.

Бадий тилнинг яна бир муҳим хусусиятларидан бири бу – сарказм, оксюморон орқали бир фикрни ифодалаш орқасида умуман бошқа фикрни назарда тутиш. Ёки бирор – бир ғояни киноя орқали ифодалаш. Амал Дункулнинг қуйидаги шеърида ватанпарварлик, озодлик ғоялари оксюморон орқали берилади:

Осилган исёнчига ташланг назарни
Сизлар ҳам эртага ундек бўласиз !
Хотинларни кучинг бу ерда – йўл ўртасида
Сизлар ҳам шу ерда ҳалок бўласиз.
Видолашмай хотинимни ташлаб келдим мен,
Агар сизлар унинг кўлида

қолдирган гўдагимни кўрсангиз

Тиз чўкишни ўргатинг унга!
Тиз чўкишни ўргатинг сўзсиз!
Бахтли олам хакида орзу қилманглар,
Чунки ўлган қирол ортидан
Албатта, келади янги бир қирол.
Ўлган исёнкорлар ортидан эса
Бефойдадир ҳеч ғам чекманглар,
Беҳудага кўз ёш тўкманглар.

Бундай мисралар шоир ижоди воситасида Миср ва Миср орқали Африка шимолидаги инсон-шахснинг борлик, ҳаёт, макон ва замондаги ўй-хаёли ҳамда уларда акс этган инсон қалб манзараларини тушуниш учун ўзига хос панорама яратади.

Амал Дункул ижодининг маълум қирраларини XX асар ўзбек адабиёти намуналари билан қиёслаш мумкин. Юқоридаги мисолларда эркин шеър ёки аниқроғи эркин вазн шоирга бадий – тасвирий воситаларни эркин қўллаш орқали асар архитектоникасининг оригинал тизимида герменевтик шароит, етук ғоя тилини яратишга хизмат қилганини кўрдик.

Бадийй эпитетлар («қумғонимиз тўлдирган сув», «ичган чойимиз», «жилға», «ғўзал қутича», «лимон») ўзларининг оригиналлиги билан ўқувчида эмоционаллик ҳосил қила олади, шоир ғоясининг таъсирчанлигини оширади.

Эркин вазндаги бу имкониятларни Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон асарлари мисолида таҳлил қилинганда юқоридаги экспрессивликнинг таъсирчанлигини қиёслаш орқали аниқлаш мумкин бўлади. Хусусан, ватан – она, халқ - ота эпитетли бирикмасининг ўзини ҳам Ғафур Ғулом таъсирчанликни ошириш учун сифатлаяпти.

Сен етим эмассан,

Тинчлан жигарим.

Қуёшдек меҳрибон

Ватанинг - онанг.

Заминдай вазмину

меҳнаткаш,

мушфик

Истаган нарсангни тайёрлагувчи

халқ бор- отанг бор.

Ватанни онага қиёслаш ёки халқни отага ўхшатишлар доимий эпитетлар, аммо «қуёшдай меҳрибон», «заминдай вазмин» каби эпитетлар ўзларининг янги миллий колорити билан ажралиб туради. Бу ерда Ғафур Ғулом инсонпарварлик ғоясини ватан, халқ тушунчаларига “қуёш”, “замин” образлари орқали маҳорат билан сингдира олган.

Ҳамид Олимжон ўзининг эркин вазнда ёзилган «Бахтлар водийси» шеърида ватанпарварлик ғоясини, она Ватанни табиат, борлик тушунчалари билан уйғунлаштириш орқали ифодалайди.

Уфқимизнинг хирсларини

ўзига тортган,

Елкасига тарих билмас

ғалаба ортган

Улуғ йўлда толикмасдан

тез келаётган

бахмал қирлар,

кенг бўшлиқлар,

пахтазор ерлар

кўм – кўк.

Юкорида Ғафур Ғулом ватанни «она», халқни «ота» маъноларида ажратган бўлса, Ҳамид Олимжон бу шеърда «ватан», «халқ» тушунчаларини яхлитлаштирган; ватан ўзлигини ўз фарзандларида намоён қилади. Келтирилган барча эпитетларни ватан учун ҳам, шу ватаннинг фуқаролари учун ҳам тенг маънода қўллаш мумкин. Айнан шу ҳол доимий эпитетни бадий эпитетга айлантира олган ва асарнинг муваффақиятини таъминлаган. Эркин вазн, эпитетлар истеъмолидаги градация шеър архитектуроникасининг мукаммал герменевтик ғоя тавлиниши учун имконият яратган.

Келтирилган қисқа таҳлил шуни кўрсатадики, XX аср бошларида Миср адабиётида юзага келган «эркин шеър» ҳаракати шеърятда аруздан фарқли ўлароқ эркин вазнда шеър ёзишга асосланган. Эркин шеър ҳаракатининг фаол иштирокчиларидан бири Амал Дункул ўзининг эркин вазндаги асарларида бадий матн герменевтикасини мукаммал ўзлаштирган ҳолда бадий тил имкониятларидан фойдаланиб, юксак ғоявий, бадий етук асарлар яратган. Шоирнинг бадий тил имкониятларидан ижодий фойдалана олиш маҳорати, ғоя тили билан шакл тилини уйғунлаштира олиши шеърларининг бадий қимматини оширган.

Амал Дункул лирикасининг, бадий тилининг маълум қирралари XX аср ўзбек шеъряти билан уйғун келади. Унинг шеърларида ватан, она-юрт тушунчаси реалистик манзараларда акс этган бўлса, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон каби эркин вазнда сара асарлар яратган ўзбек шоирлари ватан манзараларини тасвирлашда романтик тасвир орқали янги, оригинал сўзлар ва оригинал тушунча, ғоялар топа олишга эришганлар.

Бадий асар умумбашарий, умуминсоний ғоялари ифодалар экан, унинг яратилиш жараёни ҳудудий, миллий белгиларидан фарқли ўлароқ бир хил кечади. Инсон ўз ғоясини шакллантиришда бадий - тасвирий воситалардан ҳар қандай шароитда бир хил фойдаланади. Булардан кўриниб турибдики, бадий асарнинг оммавийлик хусусияти миллат ва мамлакат танламайди.

III БОБ. МУМТОЗ БАДИИЯТ ВА ГЕРМЕНЕВТИКА

1. Мумтоз шеърятда бадийят ва бадий тил муаммоларига доир

Ўзбек мумтоз шеъряти, умуман, бадий адабиётнинг бутун гўзаллиги, нафосати унинг бадийлигида, мавжуд, реал воқеликни ўзига хос идрок этиш усулида. Навоий таъбири билан айтганда, дунёни меҳр ушлаб туради. Қуёшнинг ерга меҳри-муҳаббати бўлмаганда эди, у ер юзини ёритмас, нур сочмаган бўлур эди ва бинобарин, ердаги тирик мавжудот зулмат ва совуқда ҳалокатга маҳкум бўлур эди. Демак, ишк-муҳаббат, меҳр ҳаётнинг асосини ва улар гўзаллик мезонининг асосини ташкил қиладилар.

Шеърятда олам ва одам гўзаллиги, нафосатини тараннум этиш энг муҳим вазифа ҳисобланади. Айнан шу вазифа ижросида шеърятда турли ижодий фалсафий тушунча ва мисралар бадийлик инъикосида шаклланади. Пушкинда шундай мисралар учрайди:

Қоронғу тунлар аро баҳор,
боғлар унсизлигида
Гулнинг ишқида куйлайди булбул.
Бирок эшитмайди, тушунмайин жим
Ишк куйи остида тебранади жим.

Шеърят ўзининг безаклари-шеърый санъатларсиз ўз кимматини, гўзаллигини йўқотади, ҳиссиз сўзлар занжиридангина иборат бўлиб қолади. Шеърни тушунмоқ, ҳис қилмоқ учун унинг бадийятини мукамал таҳлилдан ўтказмоқ, бадийятини англаб етмоқ лозим. Бунинг учун адабиётда бадийликни яратишга хизмат қиладиган луғавий воситалар, уларнинг семантик-стилистик хусусиятлари алоҳида тадқиқот манбаи сифатида олиб қаралиши зарур. Зеро, М. Фуллер тўғри таъкидлаганидек, «Поэзия-сўзлар мусиқаси»дан иборатдир. Юкоридаги парчада шоир бутун борлиқни мусиқа, оҳанг тарзида қабул қилади.

Шеърят-гўзал олам, у қофия, турок, вазн каби шеър ўлчовлари, ташбеҳ, муболага, тазод, талмеҳ каби бадий санъатлардан ва яна қатор архитектуроник элементлардан таркиб топган мураккаб иморат, турли ранглардан иборат бўлган манзаравий расм. Леонардо да Винчи таъкидлаганидек,

«Рассомлик-поэзия, уни кўрадилар; шеърият эса рассомлик, уни эшитадилар».¹

Кишилик жамияти бор экан, инсон гўзалликка интилар экан бадийят, санъат ҳам бўлади. Шеъриятга жон бахш этадиган ҳодиса – тил, сўз. Унинг безаклари, кийими – бадий санъатлар ёки поэтика. Уни тушуниб ўзлаштириш, ҳазм қилиш герменевтика.

Сўз ғишлари мантиқнинг аъло ранглари билан бўйлиб, сўз санъатининг архитектори, меъмори-шоир томонидан фаросат билан ижодий усулда ўз ўрнига қўйилса, муҳташам ва яркирок шеърият биноти вужудга келади. Ана шундагина бу муҳташам сўз қошонаси ҳам салобатли, ҳам дилбар, адабий қуламас бўлади.

Мумтоз ўзбек адабиётининг катор намояндалари, айниқса, Лутфий, Навоий, Бобур, Машраб, Муқимий кабилар шеъриятидаги гўзаллик, нафосат, умрбоқийликнинг сири нимада? Аввалам бор, улар шеъриятининг халқ дилига, руҳига мослиги, қолаверса, улар шеъриятининг гўзал ўхшатишлар, бежирим сўз ўйинлари, муқимийликка бойлигидадир.

«Дарахтни ундирадиган, ўстирадиган ва мевасини лазиз қиладиган қуёш, ер ва сув бўлса, бадий маҳоратни ундирадиган ва ўстирадиган, самарасини жозибали қиладиган халқ ҳаётидан олинган илҳомдир» деб ёзади Абдулла Қаҳҳор².

Алишер Навоий «Мажолис ун нафоис» асарида 450 дан ортиқ шоирнинг ҳаёти ва ижодий дунёси ҳамда, бадий маҳорати ҳақида фикр юритар экан, уларнинг санъатини сўздан қай даражада фойдалана олишига қараб баҳолайди.

Академик Алибек Рустамовнинг фикрича, шеър завқ, ҳаяжоннинг натижаси бўлиб, у шахснинг руҳий олами билан ўқувчини таништиради, ошно қиладди. Ўқувчида шавқ-завқ уйғотади. Завқни кўзгатувчи асосий омил бадийятдир³.

Бадийятнинг ўзи нима?

Изоҳли луғатда «бадий» сўзига қуйидагича таъриф берилган:

- Воқеликни нафис санъат воситалари, образлар орқали ифода этувчи, тасвирловчи.
- Юксак эстетик талабаларга жавоб берадиган.
- Баланд дид ва маҳорат билан бажарилган, гўзал, нозик.

¹ Мудрость веков молодым. –Краснодар: 1987. Ст.118.

² Абдулла, Қаҳҳор ҳикматлари. –Тошкент: 1990. 155-бет.

³ Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. –Т. 1979. 59-60- бетлар.

Бадиият — бу асарнинг ташки дунёси, унинг либоси. Асар канчалар бадиий жиҳатдан етук, баркамол ва гўзал бўлса, у шунчалар кишига тез ва кучли таъсир кўрсатади, уни ҳаяжонга солади, унда кучли эҳтирослар кўзгади. Бу ерда яна инсон психологияси, яъни руҳияти, муаммоси ҳам бор. Масалан, киши гўзал манзарани кўрса завқланади, қалби, вужуди шодликка тўлади, шу билан бирга у ўз дилида гўзал ҳислар қуйилганини, руҳиятида кўтаринкилик юз берганини сезади. Оҳангдор сўзлар, чуқур маънолар билан безатилган шеър кишини ўйлантиради, мушоҳада юритмоққа чорлайди, лирик нафосатнинг сеҳрли оламига гарк этади, завқлантиради.

Бадиий асар тарбия таъсирчанлигининг ортишига ва маърифий аҳамиятининг яхши ўзлаштирилишига ёрдам беради. Асардаги тарбиявийлик ўқувчининг маърифатга бўлган интилишини ва бадииятнинг таъсирчанлигини оширади. Маърифийлик ўз навбатида бадиий асарнинг тарбиявий ва бадиий томонларини мустаҳкамлайди⁴.

Асарнинг тарбиявий ва маърифий томони унинг маъносини (мазмунини), бадиий жиҳати эса, сувартини (шаклини) ташкил қилади. Сурат-ташки кўриниш, маъно-моҳият асос. Асарнинг барча адабий воситалари, тил ва услуби асарнинг сувартини ташкил этади. Фикр эса маънодир⁵.

Мумтоз адабиётда бадиий – тасвирий воситалар, яъни шеърӣй санъатлар маънавий ва лафзийга бўлинади. Атоуллоҳ Хусайний бу ҳақда шундай ёзади: «Санъатларнинг 1-навъи зотӣй гўзалликлардурким, дилбарларнинг табиӣй ҳусни янглиғдур ва 2 - навъи оризий гўзалликлардурким, алардаги кўрсатма безаклари сингаридур. 1-навъининг баёнини балоғат илми дерлар, 2-навъин балоғатка тобиъ дерлар. Бири маоний илми ва иккинчи баён илмидир»⁶. «Бадойиёус санъойиё» асарида муаллиф маънавий санъатлар гуруҳига ташбеҳ, муболаға, талмеҳ, таҷоҳули ориф, лутф, истиора, тамсил, тафриъ, тадорук, тақрир, ҳусни таълил, лаффу нашр каби санъатларни киритган. Шоирларда санъатлардан фойдаланиш, уларни қўллаш усули турлича бўлади. Бу адибнинг маҳорати, истеъдодининг қай даражадалигига боғлиқдир.

⁴ Шу жойда, 72-бет.

⁵ Шу жойда, 35-бет.

⁶ Атоуллоҳ Хусайний Бадойиёу-с-санъойиё. –Т.: 1981. 34-бет.

Навоийнинг фикрича, элга бирон асарни манзур қилиш учун киши бор истеъдодини, қобилиятини сарфлаши лозим. Юксак бадиийлик билан яратилган асаргина жамият учун манфаатли бўлади.

Навоий асарларида бадиий адабиётга нисбатан юқори талаблар қўйиш, чин фикр баён этиш каби мулоҳазаларни кўп учратамиз. Мутафаккир шоирнинг бу талаблари ўз даврида жуда муҳим аҳамият касб этган, ижодкорларни ростгўйлик ва ҳақиқатга ундаган:

Сўзда Навоий не десанг, чин дегил

Рост наво нағмага раҳмат дегил. (Ҳайрат ул-аброр)

Маълумки, ҳар бир ғазалнинг ўз шаклӣ ва маънавий архитектоникаси бор, бинобарин, бир-бирига уланиб кетган байтлар орасида кўринмас мантиқий занжир мавжуд. Асарда у ёки бу образ ички кечинмалари ҳақида сўз боради, ёр гўзаллиги тавсифланади, тасвирланади, киёсланади. Образнинг руҳий кечинмалари, ўй-фикрларини мисраларда ўзига хос акс эттириш шоирдан катта маҳорат талаб қилади. Шеърят-ҳиссиёт маҳсули. У суфийликнинг сано вақтидаги ҳолати каби чин қалбдан қуйилиб келади.

Бобораҳим Машраб лирикаси ўзбек мумтоз адабиётида юксак бадиийлик ва бадиий истеъдод намунаси ҳисобланади. Унинг шеърларида кишини ҳаяжоннинг юқори ҳолатига чиқарувчи ҳолатлар кўп. Мисраларда маъно, сўз жилоси одамда тез эҳтирос уйғотади. Уларни ўқиб туриб киши ўз руҳиятида маълум даражада жилоланиш, мавжланишни туяди. Ошиқ кўнглининг дарду ҳасратлари, изтироблари, унинг соддалиги, самимийлиги бадиий образда яъни шоирга (шеърятда кўпинча бадиий образ «мен»и тагида шоирнинг ўзи бўлади) бўлган муносабатини шакллантиради, ўқувчи ва шоирни бирлаштиради:

Охи дилимга зоҳидо, масжиду минбаринг куяр.

Қочмасанг эмди олибон тасбеҳу дарбаринг куяр.

Боз рукуъ саждада ғайрати шахноранг қоқиб

Мен борур ерни кўзлаш, эй Жаброил, паринг куяр.⁷

Машраб ғазалларида турли-туман бадиий-тасвирий воситалар қўлланган. Унинг ғазалиётида энг кўп учрайдиган санъат ташбех

⁷ Машраб. Меҳрибоним қайдасан.-Т.: 1999. 50-бет

бўлиб, ташбех ёки ўхшатишни қўллашдан мақсад тасвирланаётганнинг сифат ёки вазифасини равшанлаштириш, ўткирлаштириш ва шу билан ўқувчи ёки тингловчининг ҳиссий муносабатини уйғотишдир.

Олимлар ўхшатишда лексик-грамматик воситаларнинг қўлланилишига қараб ташбехни икки турга бўладилар: 1. Бевосита ташбех; 2. Воситали ташбех.

Бевосита ташбехда бир нарса иккинчи нарсага ўхшатишнинг лексик (сўз ўхшатишлар: каби янглиғ, монанд, худди), грамматик (дек, дай) воситаларида тўғридан тўғри ўхшатилади.

Заъфарондек сарғайиб қолдим фироқинг чўлида⁸

Ёки:

Жисмимға самандар каби ўт пирохан эттим⁹.

Воситали ташбехда бир нарсани иккинчи нарсага ўхшатиш учун бирор нарса восита қилиб олинади. Масалан, нурлилиқ, нафислиқ, гўзаллиқ ва шу қабилар.

Оразинг очилган гул, сочларинг эрур сунбул.¹⁰

Ёки:

Фалакка қўл узотиб шамси анворни олиб бўлмас.¹¹

Биринчи мисолда юз думалоқлиги ва ёруғлиги мисолида ойга, иккинчисиди офтобга, яъни ёр баландда, инсон имкониятидан ташқарида эканлиги, ёруқлиги, нурлилиги воситасида ҳам шамс (қуёш) га ўхшатишмоқда.

Шарқ шеъриятида энг кўп қўлланилган санъатлардан яна бири талмехдир. Талмех арабча сўз бўлиб, луғавий маъноси кўз қирини ташлаш, демакдир. Бадий асарда бирор воқеа, ҳодиса, шеър ёки мақолларнинг ўзини зикр этмасдан унга ишора қилиш талмех санъати ҳисобланади.

Талмех шеърятда лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини, унинг ички кечинмаларини, маънавий оламини асар муаллифи ёки қаҳрамонлари номига ишора қилиш орқали ифодалашда, мазмунни кенгайтиришда асар бадийиятини ошириш имконини беради. Талмех шоирдан тилнинг маъно хусусиятларига эътибор беришни, хусусан, қўлланган қаҳрамон номига хос характер яратишни, қўллашни талаб қилади. Талмех тўрт турга бўлинади:

⁸ Ўша жойда 50-бет.

⁹ Ўша жойда 97-бет.

¹⁰ Ўша жойда 40-бет.

¹¹ Ўша жойда 197-бет.

1. Очик талмех. Бунда афсона ёки асарнинг қаҳрамони символ, рамз сифатида тилга олиниб, асардаги ҳолат киёс орқали умумлаштирилади ва типиклаштирилади. Лутфий бир ғазалида Ҳазрати Ҳизр билан боғлиқ ривоятни ўзининг ёр билан муносабатига татбиқ қилишга интилади. Ривоятни эслатиш учун Ҳизр суви маъносида талмех қўллайди:

Мангу яшар кимки кўрса сизни бир

Ваҳ не Ҳизри чашмаи хайвонисиз?¹²

Яна бир ғазалида Лутфий ўзи билан ёр ўртасидаги муносабатни машҳур дунёвий муҳаббат тимсоллари номини эслаш билан таърифламакда:

Шакар дудоғиндин манга ҳасрат тегар анжок

Ширин магар ул бўлди-ю, Фарҳод замон мен¹³

Огаҳий шеъриятида машҳур бадий образларга (Мажнун, Фарҳод, Лайли, Ширин, Узро) ишора қилиш орқали очик талмех санъати ҳосил қилиш ҳоллари ҳам кўплаб учрайди. Шоир бу номларга ишора қилиш орқали лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини батафсил баён қилиб ўтирмайди. Балки, унинг инъикоси бир сўз, бир исм доирасида маълум бўлишига ишора қилади. Бу билан ўз ички кечинмалари, самимий муҳаббати ва садокатини акс эттиради:

Ширин даҳанинг шавқида, эй шўҳи дилоро, раҳм эткил

неча йил

Фарҳод каби қаздирур кўнғлума даврон ғам тоғин ёлғуз¹⁴.

1. Яширин талмех. Талмехнинг бу турида ишора этилаётган асар қаҳрамонларининг исми эмас, балки унинг лақаби айтиб ўтилади. Хусусан, мумтоз лирикада бу борада энг кенг тарқалган усул Исо пайғамбар билан боғлиқ ривоят. Бу ривоятда шоир ишора қилиш борасида ёр висоли унинг учун худди жон каби муҳим эканлигини ўқувчига бир лақаб – Масиҳ орқали тушунтиради. Бобурда бу борада шундай мисралар учрайди:

Масиҳ анфоси янглиғ жон берур фарсуда жисмимга

Сабо келтурса ногаҳ ҳажр аро ул ёр пайғомин¹⁵

2. Конкрет талмех. Бу санъатнинг асосий хусусияти шундан иборатки, унда тарихий шахснинг номи қўлланади. Шоир ўз устози, унинг бадий маҳорати, ижодининг аҳамиятини тавсифлаб

¹² Лутфий Девон. Т. 1965. 119-бет.

¹³ Шу жойда. 183-бет.

¹⁴ Огаҳий. Асарлар. VI ҷилдлик. II ҷилд. 88-бет.

¹⁵ Ўзбек адабиёти. 4 ҷилдлик. 3-ҷилд. Т. 1959. 26-бет.

ўтирмайди, балки унга ишора қилиш орқали лўнда-лаконизм усулида ўз ниятини намоёиш қилади.

Огаҳий ким топқай эрди сози назмингдин наво,
Баҳра гар йўқтур Навоийнинг навосиндин сенга¹⁶.

3. Мураккаб талмех. Икки турга бўлинади: мураккаб ва таркибли талмех. Агар асар таркибида бирдан ортик номга ишора этилса, мураккаб талмех, бир неча номга ишора бир байтда, бир асарда тизилса, таркибли талмехни ҳосил қилади. Талмехнинг бу тури юқоридагилардан фаркли равишда фақатгина лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини эмас, балки унинг ижтимоий ҳолатини, жамиятдаги ҳолатини тасвирлашга хизмат қилади. Тарихдаги шу ҳолатга оид мисолларга киёслайди, киёсни аналитик шаклда амалга оширади:

Ишк аро Фарҳод ила Мажнунга ҳаргиз етмади,
Мунчаким етди фалакдин дард ила меҳнат сенга¹⁷

4. Таркибли талмехда ғазал ёки байт таркибига сингдирилган ҳар бир афсона ёки тарихий шахс номи маълум бир мазмун билан ривожлантирилади, ўзаро боғланади:

Эй муалло борғаҳинг арш аъзам бўлди тут
Хилвати хосинг аро Жабраил маҳрам бўлди тут.
Жоҳ ила хашмат аро топғил анингдек рутбаким,
Ҳар қулунг Искандару ҳар чокаринг Жам бўлди тут.
Офаринашга Сулаймондек топиб ҳукминг нуфуз
Тобиу фармону амринг жумла олам бўлди тут.
Арсай оламга сиғмай лашкаринг касват аро
Ҳар бири онинг шижоат ичра Рустам бўлди тут.
Хашматинг овозаси хайли малак ичра тушуб
Бир сано хонинг сенинг Исою Марьям бўлди тут.
Илми ҳикматда ўтуб ҳаддин камоли донишинг
Юз Фалотун ажз ила олдингда мулзам бўлди тут.
Ер юзининг нақдию остида Қорун моли ҳам
Жам ўлуб сарто кадам ганжингга мунзам бўлди тут
Муддати умрунг зиёда Ҳизр умридин бўлуб
Ҳар куни бу умрининг Наврўз бўйрам бўлди тут¹⁸

Асарнинг бадиияти, унда қўлланилган бадиий - тасвирий воситалар, санъатлар унинг ташқи томонининг жозибадорлигини

¹⁶ Огаҳий. Асарлар VI ҷилдик. I ҷилд. 69-бет.

¹⁷ Шу ҷойда I ҷилд. 59-бет.

¹⁸ Шу ҷойда I-ҷилд. 118-бет.

таъминлаган. Асарнинг моҳияти-маъноси унинг маълум бир мақсад-ғояни қай тарзда акс эттира олганлигида. Бу борада ижодий истеъдод, тилнинг лугавий имкониятлари ортида акс этган шеър архитектуронаси шоирга маълум ижтимоий-лисоний доирада ўз ғоясининг оригинал мисраларда инъикос эттира олиш имкониятини беради. Бинобарин, шоир ўз даҳоси орқали тил, онг ва ижтимоий дунёқарашнинг янги эшигини сўз қалити орқали очади. Сўз қалитининг тутқичи-бадийликдир. Бадийлик эса, олам ва одам ғўзаллигини ҳис қилиш, инъикос этишнинг ягона этимони-меҳваридир.

Мумтоз адабиётда бадийликни конкрет ижодкор ва унинг айрим асарлари мисолида таҳлил қилиш, унинг герменевтик қирраларини очиб бериш асар матни архитектуронаси ифода имкониятларининг парадигмаларини ўзлаштиришда муҳим омил бўлади.

2. Бобур асарларида лингвопэтика масалалари

1) Бобур лирикасида бир рубоий таҳлили

Бобур таҳликали ҳаёти давомида Марказий Осиёнинг кўп жойларида бўлди. Халқ тилини, маданиятини, ўсимлик ва ҳайвонот оламини ўрганди. ғалаба нашидасини сурди, мағлубият азобини тортди. Унинг ижодий меросида ҳаётнинг мана шундай икир – чикирлари ўз ифодасини топди. Бу-бир хусусият. Иккинчиси унинг шоҳ авлоди сифатида дунёвий илмлардан чуқур маълумот олганлиги ҳамда ўзининг талант ва қобилияти билан уларни таҳлил қила билиши орқасида келажак учун нодир илмий манбалар қолдирганлиги. Биз унинг лирикасини герменевтик ёки архитектуронак нуқтаи назардан ҳам мантиқан, ҳам шаклан ўрганганимизда ундаги мана шу истеъдод ва аччиқ ҳаёт тажрибаси нақадар уйғунлашганлигининг шоҳиди бўламиз. Яна муҳими, шу уйғунликни ифодага келтирган шоир асарларида тилнинг қудрати. Мисол тариқасида унинг бир рубоийсини таҳлил қиламиз:

Ҳар қимқи вафо қилса, вафо топқусидир,

Ҳар қимқи жафо қилса, жафо топқусидир,

Яхши киши ёмонлиғ кўрмагай ҳаргиз

Ҳар қимқи ёмон бўлса, жазо топқусидир.

Шу бир рубоийда Бобур эски ўзбек тили имкониятларидан мукамаллик билан фойдалангани ҳолда улкан бадий ғояни таший оладиган асар яратишга эришган.

Эътибор беринг, рубоий архитектоникаси марказида икки образ устида сўз боради, биринчиси вафодор, яхши; иккинчиси жафокор, ёмон. Биринчи ва иккинчи мисраларда хислат эгалари хислатининг уйғунлиги унинг жавоби, яъни:

Вафо – вафодор,

Жафо – жафокор.

Бу ерда бадий маҳорат шундаки, инсон ўзининг хислати каби абстрактлаштирилади ва икки маъхум хислат билан баробарлашади, бир ном остидаги синонимияни (маънодошликни) ҳосил қилади. Тўртликнинг учинчи мисрасида антитеза инкор юкламаси (-ма) билан бериладики, шоир хусусиятни (ёмонликни) доимо нисбийлаштиришга интилганлиги очик кўриниб туради ва айтадики, «яхши киши ёмонлиг кўрмагай ҳаргиз», яъни яхши – яхши, бироқ сен ёмон бўлма, яхши бўл. Бунда «яхшилик» билан «ёмонлик» антитезаси дунёдаги барча ижобий ва салбий фазилатларнинг умумий тимсоли сифатида гавдаланади. Бир “яхши” сўзининг ортида фазилат, саховат, меҳр, жасорат, ҳиммат, кўйинги, борики инсоний фазилатлар мужассам бўлса, бир “ёмон” сўзи ҳам дунё-дунё ижтимоий категориялар мужассамига айланган.

Рубоийнинг бутун мантики, фалсафаси унинг сўнгги сатрида очилапти:

Ёмон бу – ёмон – жазо.

Шоир ўз салбий хусусиятли қаҳрамонини ҳарчанд ёмонликдан асрамасин, иложини қила олмади ва уни жазолади.

Рубоий ғоясининг схематик мантиқи шундай:

Вафо - вафо	жафо - жафо
(яхши) (яхши)	(ёмон) (ёмон)
Яхши – ёмон	Ёмон – жазо.

Бутун мунозара шу тўрт сўз (вафо, жафо, яхши, ёмон) воситасида ягона фалсафа – жазо билан хулосаланган.

Шу шаклда рубоийнинг жанр архитектоникаси инсон маънавий дунёсининг шундай нозик сирларини кашф этадики, бу кашфиёт бадийати ўткир тил воситасида жарангдор янграйди.

2) «Бобурнома»да жой номлари герменевтикаси

Бобур адабий мероси матн хусусиятлари таҳлили борасида унинг асар поэтикасини шакллантириш жараёнида қўллаган усуллари тадқиқи муҳим роль ўйнайди. «Бобурнома» асари бир томондан тарихий-мемуар асар бўлса, иккинчи томондан унда

катор адабий-бадий маълумотлар мужассам килинганлиги билан аҳамиятлидир. Асар матнини шакллантириш, унда адабий-бадий маълумотларнинг берилиш усули ўзига хос. Шоир асар матнини шакллантириш жараёнида Сарғушаштнома жанридаги тарихий – мемуар асар сифатида «Бобурнома» нинг Марказий Осиё топонимикасига қўшган ҳиссаси бекиёс²¹.

Асарда келтирилган топонимик маълумотлар унинг герменевтик ғоясини мукаммаллаштириш имкониятларини кенгайтиради. Бобур қизиқиш савиясининг кенглиги асар топонимикаси аҳамиятини янада оширади. Асардаги киши номлари, сифат (ранг номлари) билан, «боғ» сўзи қалъа, навоҳи кент, -зор, -истон, -пур, -сти, -ий, дара, ғор, ўланг, работ каби қўшимча ёки сўзлар билан, ўсимлик ва ҳайвон номлари билан, нарсалар, дарё, кўл, ариқ номлари билан ва қўшма отлар билан ясалган жой номлари учрайди. Баъзан жойлар қабила номлари билан ҳам юритилади (масалан чакрак эли – Чакрак 32-бет).

Бобур жой номларини келтириш билан бирга уларнинг таърифини, жой номининг қандай пайдо бўлганини таърифлаб ўтади. Бу ишни у бевосита ҳикоя ичида, воқеалар давомида бажарадики, асарнинг тарихий ва илмий аҳамияти, бинобарин, унинг бадиияти зўраяди.

1. Ҳодарвиш дашти ҳақида ёзади:

Хўжанд билан Кондибодом ўртасида бир дашт тушуптур, Ҳодарвишга мавсумдур. Ҳамиша бу даштта ел борур. Марғинонгаким. шаркидур, ҳамиша мундин ел борур. Хўжандгаким ғарбидур доим мундин ел келур. Тунд еллари бор. Дерларким, бир неча дарвиш бу бадияда тунд елга йўлуқуб, бир-бирларини тополмай, «Ҳо дарвиш, хо дарвиш» дей-дей ҳалок бўлуптурлар, андин бу бадияни Ҳодарвиш дерлар (7-бет).

Биз бу таъриф воситасида «Ҳодарвиш» жой номини ундов (ҳо) ва шахс оти (дарвиш) дан ясалганини билиб оламиз.

2. Қўшма сўзли жой номлари «от-феъл» схемасида учрайди: Сайхун дарёсининг ёқасида, Такасекретку деган ерда, бу жиҳаттин ул мавзу бу номга мавсумдурки, тоғ доманаси жиҳатидин бу дарё андоқ тор оқарким, ривоят қилурларким, ул ердин така секригандур (10-бет).

3. Бобур жой номлари таърифига ҳар тарафлама ёндошади. Терминнинг пайдо бўлишига асос бўлган ҳодисаларга ҳам

²¹ Бобур 3.М. Бобурнома –Т. 1989 Мисоллар шу ватрдан олинган

тўхталади. Жой номига тўла таъриф беришга интилади: Баъзи дерларким, бу ўланнинг оти кони обгир экандур. Вале тарихларда Конибил битурлар (46-бет). Ёки: Баҳорлар саҳроси ва шаҳри ва боми ва томи хўб сабз бўлур учун Шаҳрисабз ҳам дерлар (47-бет).

4. Жой номларининг эски вариантларини келтиради ва янгисига солиштириб, унинг пайдо бўлиши учун асос бўлган воқеаларга боғлаб, қайси тилдан олинганини кўрсатади: Яна Қарши вилоятидурким, Насаф ва Наҳшаб ҳам дерлар. Қарши мўғулча айтур, гўрхонани мўғул тили била қарши дерлар (47-бет).

5. Жой номларини бир-бирига солиштиради, қиёслайди, жой номи маъносига изоҳ киритади: ғайри Ҳиндустонни Хуросон дер, нечуким, араб ғайри арабни Ажам дер (117-бет).

6. Бирор ҳудудда яшовчи аҳолининг айрим товушларни талаффузига-тилининг диалектик хусусиятларига асосан келиб чиққан жой номини ажратиб кўрсатади: Баъзи маҳал коф ўрнига ғайн талаффуз қилурлар, бу жиҳаттин ғолиб бу вилоятни Ламғон дебтурлар (121-бет).

7. Қўшма сўзли жой номларини ҳар бир компонентини алоҳида-алоҳида таърифлайди. Қўшиб қўлланишига асос бўлган ҳодисани кўрсатади: Қўйчи ва чўпон гоҳи гала ва рамани бу йўл ва тани билан индаурур учун бу йўлни Гўспандлиёр дер эмишлар. Йўлни афғон тили бирла лиёр дермишлар (134-бет).

8. Жой номининг пайдо бўлишига асос бўлган предметига эътибор қаратади, предметнинг жойлашган ўрнини кўрсатади. Унинг ўша ер тилидаги номи ва она тилисидаги таржимасини беради: «Филни хотий дерлар, дарвозани пул. Бу дарвозанинг чиқишида бир филнинг суратини мужассам қилиптурлар Бу жиҳаттин Хотийпул дерлар» (313-бет).

9. Жойларнинг табиати, ёғингарчилик кўп ёки оз бўлишига ишора қилинган жой номларини кўрсатади: «Тўккуз руд ушбу тоғдин чикар, бу тоғдин ҳаргиз кор ўқсумас. Бу жиҳаттин Кўҳи Сафид дерлар». (121-бет).

10. Ҳукмдорларнинг туғилган жойларини ва уларнинг қабрлари жойлашган ерларни келтириб, жой номига боғлайди: «Султон Маҳмуднинг, қабри ғазнининг маҳаллотидадурки, султон қабри анда учун Равза дерлар» (126-бет).

«Бобурнома» да 921 та жой номларини учратиш мумкин. Улар мамлакат, вилоят, шаҳар номлари; кентлар, навоҳилар. Тузлар(майдонлар), боғ номлари, тоғликлар, қишлоқлар, бодиялар,

даштлар, чўллар, дара номлари, ўланлар, бандлар, кўталлар, рудлар, кўрғонлар ва ҳоказо ҳудудий бирликларга номлари остида гуруҳланиши мумкин.

Жой номларининг юқоридаги ҳудудий бўлиниши ҳамда номлар эволюциясини кузатиш миллий тил, миллий адабиёт ҳамда тарихнинг ҳали маълум бўлмаган қирраларини ўрганиш учун материал беради. “Бобурнома” да акс этган жой номлари таърифи асар бадийяти юксалтириши билан бир қаторда унинг архитектуроникаси орқали ифода имкониятларини ҳам оширади.

3. Қўқон адабий муҳити шоирлари ижодий меросининг поэтик таҳлили

XIX аср ўзбек мумтоз адабиёти ўзининг муҳим бадий – эстетик ҳамда ижодий – поэтик хусусиятлари билан ўзидан аввалги адабиётдан фаркланади. Бинобарин, бу даврда ўзбек адабиёти ва адабий тили маълум янгиликлар, имкониятлар касб этди. Айтиш керакки, то XIX асрга қадар бўлган давр адабиёти бевосита Навоийнинг кучли таъсири остида шаклланди (Айрим истисноларни ҳисобга олмаганда). Бироқ XIX асрга келиб ўзбек мумтоз адабиётига Фузулий ижодий мероси, форс – тожик адабиётининг таъсири кучайди. Қолаверса, адабиёт халқчиллик касб эта бошлади, унинг тили ва мазмуни реал қобиқда миллийлашди.

Қўқон адабий муҳитида ижод қилган қатор шоирлар бевосита Фузулий асарлари, унинг тил хусусиятлари таъсири остида шеърлар ёздилар. Бу ҳол XIX аср биринчи ярми ўзбек адабиётининг баъзи поэтик хусусиятларида қатор ўзгаришлар ясади. Биз қуйида мана шу ўзгаришларнинг айрим қирраларини, уларнинг бадий матн герменевтик ва архитектуроник ҳамда поэтик тил тараққиётидаги ўрни ва аҳамиятини аниқлашга интиламиз.

1) Амирий асарларида тил ва услуб масаласи

Шоир Амирсайд Муҳаммад Умархон – Амирий 1787 йилда Қўқонда дунёга келди, 1810 йилда хон қилиб кўтарилди. У давлат раҳбари сифатида ижтимоий – сиёсий ишлар билан бир қаторда бадий – ижодий фаолияти жараёнида ўзбек тили ва адабиётини такомиллаштиришда муҳим манба бўла оладиган гўзал шеърлар яратди.

Амирий ўзбек ва форс – тожик тилларида ижод қилиб, каттагина лирик девон мерос қолдирган. Унинг шеърларида ўзбек, форс-тожик ва қардош озарбайжон мумтоз адабиёти анъаналарининг энг гўзал хусусиятлари акс этган. Шоир девони ғазал, мухаммас, мусаддас, мусамман, туюк, рубоий жанридаги лирик шеърларни ўз ичига олади. Девон дебоча билан бошланади. Амирийнинг турли даврларда кўчирилган 26 та қўлёзма девони ҳисобга олинган. Бу қўлёзма девонлар Санкт Петербург, Тошкент, Самарқанд ва Бухоро кутубхоналарида сақланмоқда. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида Амирийнинг 17 та қўлёзма девони сақланади. Бундан ташқари шу институт фондида шоирнинг литографик усулда чоп этилган девон ва баёзлари ҳам бор. Булар Тошкентда 1888, 1898, 1901, 1905, 1907, 1910 йилларда чоп этилган ва Истанбулда 1881 йилдан 1887 йилга қадар 8 мартаба қайта нашр этилган асарлардир.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси қошидаги «Фан» нашриётида 1972 йилда мўътабар қўлёзма ва литографик девонлар асосида Амирийнинг девони кирилл ёзувида чоп этилди. Девон дебоча билан очилиб, унда 216 ғазал, 6 мухаммас, 3 мусаддас, 6 туюк ҳамда шоирнинг Навоий, Лутфий, Фузулий, Жомий, Бедил, Камол ва Залилий ғазалларига боғлаб ёзилган мухаммас жанридаги шеърлари мужассам қилинган²².

Амирий ўз асарларида турли мавзуларни истифода этади, бунинг натижаси ўлароқ шоир тавсифлаётган ҳолат ёки хусусият қатор жой номлари билан боғланади. Асар архитектоникасида шоир руҳий ҳолатининг инъикоси сифатида акс этган бундай лирик этюдларни тушуниш нафақат руҳий-психологик, балки географик, сиёсий-ижтимоий масалаларга боғлиқ эканлиги асар матнини тушунишда унинг мундарижасида ўрин топган топонимлар билан боғлиқ эканлиги маълум бўлади. Айрим ҳолларда топонимлар ғазал мазмунига мувофиқ равишда герменевтик жараёнда иштирок этади, ўзига хос маъно англатади:

Бош олиб ҳажрингда сайри Сабзавор айлай (274).

Сабзавор “ўтлок”, “жой номи” маънолари билан асар мазмун доирасини, унинг тушунилишидаги семантик парадигмани кенгайтириш учун қўллаган.

Шоир қатор топонимларни бир шеърда асар семантикасини шакллантириш учун жуфтлаб қўллайди:

²² Амирий Девон. –Т. Фан. 1972. Мисоллар шу нашрдан олинган.

Гуржистон, Фарғистон, Рум,
Фарғона, Туркистон, Ҳиндистон (242).

Ёки: Наҳованду Хросону Ироку Сифаҳон (59).

Шоир бир неча жой номларини бир асар, бир байтнинг ичида қўллайди: Мулки Турон (207), Чину Хито(207), Бенгало (207), Капмир (207) ва бошқалар.

Амирий шеърларида ўғуз лаҳжа белгилари кўплаб учрайди. Қатор сўзларнинг шакл хусусиятлари турк, озарбайжон, туркман тилларига ҳос фонетик, морфологик хусусиятлар билан характерланади. Хусусан, кўранда (кўрганда маъносида 55), ўлмишам (бўлганман 38), хизра вердинг (хизрга бердинг 31), истарам (истайман 27), қарариб (қарайиб 275), ошиқ бўлан (ошиқ бўлган 203), йиғларам (йиғлайман 189) қабиларда бу ҳол аниқ кузатилади. Шунингдек, айрим сўзлар ўғуз-кипчок лаҳжалари тилларининг луғат қатламига мансублиги билан ажралиб туради. Булар қаторига ал (қўл 51), инжитиб (хафа қилмоқ 78), кучак (кичик 59), бузрук (катта 59), қавлама (қувлама 49), чўх: чўк (ўта, зўр), инонмок (ишонмок 267), ўсонмок(уялмок), бенгзатдим (ўхшатдим) қабиларни киритиш мумкин. Айрим сўзларнинг фонетик таркиби архаик тақлга эга: йиди (ҳиди 183). Шоир асарларининг луғат таркибига нутқнинг оғзаки шаклига ҳос қўпол сўзларни (варваризмларни) ҳам киритган:

Ўзгалар ҳуснини тамошо айласам чиқсун кўзум (293).

Қофияларда ўзбекча сўзлардан кенг фойдаланади, бадий асар тилини янги луғавий элементлар ҳисобига бойитади.: бўйдошимудур (303), кокул (218), чоповул (218), подошингиз (88), кокимунг (316), қаланмасун (179), кўзғалмасун (207), итгали (274), кетгали (274), етгали (274), кенгашингиз (83), чибин (198), ишонмайдур (267), инонмайдур (267), ўсанмайдур (267). Радифлар қўллашда ҳам оригиналликка эришади: чўх (46), ўлтиргудек (112), сучук (113), кирпук (114), қорву қирмиз (86), кўзғалмасун (207), кокул (150), даста-даста (218).

Амирий реал адабий – лисоний муҳитда сўзларнинг шакл ва маъно хусусиятларидан маҳорат билан фойдаланади. Зид маъноли сўзларни жуфтлаб қўллаш орқали тазод санъатини яратади, асар тилини жилолантиради:

1. Мен киби даҳр ичра йўқ - боридин айтилмасун (196).
2. Бир чучук сўз битдим , аччиғи келса ул гул (95).
3. Баски ҳар нодон уринган ишни доно айламас (909).

4. Жаҳон совуклигида бор иссиқлик,

Не учунким келур кишдин кейин ёз (85).

Ўхшатиш – ташбеҳлар қўллаш борасида XIX аср ўзбек тилининг лексик – семантик имкониятларидан мукаммал фойдаланади. Шунингдек, янги ўхшатишлар яратишга эришади: Холни чибинга ўхшатади:

Лаби устида холи куш шакар узра чибин тахсин (198).

Кенгаш сўзини мақсад, фикр маъносида қўллаб янги тушунча ҳосил қилишга эришади:

Мен жон нисор эттим, вале сизнинг недир

кенгошингиз (83).

Бошқа ўринда шу сўздан ўхшатиш учун муваффақиятли фойдаланади:

Бошин эгиб бир-бирига кенгашди икки қошингиз (83).

Форсча изофали бирикма қўллаб ўхшатишни кучайтиради:

Йиди васлиндин менга юз доғи хирмондур насиб,

То қошинг ёйини янги ойининг қурбониман (183).

Ўхшатишлар қўллаш жараёнида этник номларни семантик муомалага киритади:

Кўзлари ишк аҳлининг динин тарож эттилар

Ҳеч ким топмас омон ул турклар яғмосидан (210).

Ўзлашма сўзни ўз қатламдаги сўзлар билан алмаштириб янги ўхшатиш, бинобарин, янги тушунча ҳосил қилади:

Куйган юракнинг шўрини ашким фузун этар,

Андоққи туз суйи била бўлғай кабоб талх (45).

Шоир бадий санъатлар қўллаш борасида ўзбек тилининг луғавий имкониятларидан муваффақиятли фойдаланади. Фикрни лўнда, жозибали ифодалаш учун турли антитезалар ясайди:

Хоҳ ўлтурсун кўзию хоҳ тиргузсун лаби

Мехрибон дерлар ани, номехрибон дерлар ани (138).

Ёки

Себи ғабғаблар фирокида бихидек сарғариб (74).

Жумласида олма (себ)нинг ранги билан биҳи рангини солиштириш оркали лирик қаҳрамон ҳолатини шарҳлаш учун янги луғат, янги ўхшатиш, янги тушунча ҳосил қилмоқда. Сўзларни янги, оригинал маънода қўллаш билан уларнинг семантик – стилистик доирасини кенгайтиради:

Нозанинлар ваъдасин ёлғон билурлар пухта эл

Ваъдаи хом ила бизни бадгумон қилмоқ недур (72).

Юқоридаги қисқача таҳлил шуни кўрсатадики, XIX аср биринчи ярмида яшаб ижод қилган шоир Амирий ўз даври бадий тилининг луғавий имкониятларидан кенг фойдаланган ҳолда юқори савиядаги бадий асарлар яратишга эришган. Сўзларнинг семантик – стилистик имкониятларини кенгайтириб, бадий санъатлар орқали янги тушунча, янги мазмун ижод қилган. Бадий тилнинг лексик-семантик тараққиёти учун ҳисса қўшган.

2) Нодира асарларида бадий тил бўйича мулоҳазалар

Моҳларойим Нодирадан бизга қадар урта девон етиб келган. Уларда шоиранинг Комила, Нодира ва Макнуна таҳаллуслари билан ёзилган ўзбек ва тожик тилларидаги лирик асарлари жамланган. Шоира ўзбекча девонига ёзган дебчасида Навоий, Ғолибий, Амирий девонлари қатори саройдаги хаттот аёллар иштирокида ўзи ҳам девон тузганлиги ҳақида маълумот берса-да, ҳалигача шоира ҳаётлигида кўчирилган ёки унинг ўз дастхатидан иборат бўлган асарлар топилганича йўқ.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида Нодиранинг XIX асрнинг иккинчи ярмида кўчирилган тўла бўлмаган бир девони (инв.4182), форс-тожик тилидаги Макнуна таҳаллусли девони (инв. 7766), Қўлғамалар институти фондидан олинган яна бир девони (инв.313) сақланади.

1988 йилда шоиранинг Комила таҳаллуси билан ёзилган янги девони топилгач, шоира ижоди бўйича янги маълумотлар аниқланди. Девон текширилганда унга шоиранинг ўзбек тилидаги шеърлари тўлалигича Комила таҳаллуси билан киритилганлиги аниқланди. Шундай қилиб, Нодиранинг бугунгача аниқланган ўзбек ва форс-тожик тилларидаги асарлари ўн беш минг мисрани ташкил қилмоқда.

Нодиранинг ўзбекча девонлари шоиранинг каттагина дебчаси билан очилади. Уларда шоиранинг ғазал, мухаммас, мусаддас, мусамман, таркиббанд, таржибанд ва фироқнома каби адабий жанрларда ёзилган асарлари асарлари жамланган.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг «Фан» нашриётида 1993 йилда шоиранинг ўзбекча асарларидан иборат баёзи чоп этилди²³.

²³ Нодира. Баёзи –Т. Фан. 1993. Мисоллар шу нашрдан олинган

Нодира асарлари товуш тизими ўрганилганда кўп ҳолларда сингармонизмнинг бузилганлигини кузатиш мумкин. Кўнгил, кўча, кўшк каби сўзлар жўналиш келишигининг -ға, -қа шакли билан турланади. Аксинча, туфрок, қош сўзлари бу келишикнинг юмшоқ -га, -ка шакллари билан олган. Айрим ўринларда танглай ва лабиал гармониянинг сақланган ўринлари ҳам бор: масалан, кўзлари, йиғлади, учургандек, оёғига, елга, кўзумга, кўнглум, келакўр, ўлдугум, юзлугум каби сўз шаклларида бу ҳол кузатилади.

Нодира асарлари тилининг энг характерли хусусияти бу – замондошларида бўлгани каби кўп ҳолларда сўз ва сўз шаклларининг ғарбий туркий тилларга хос вариантлари қўлланганлигидир. Хусусан, жўналиш келишиги – а(йа) билан ифодаланади: жаҳона, муға, кўзгуя, доға кабиларда. Қолаверса, берди-верди, бундай-бўйла, йўқ-йўх, кўп маъносида чўх қўлланиши бу фикрларни тасдиқлайди.

Нодира бадий адабиёт тилига қатор янги сўзларни олиб кирди: бепарда, сангдил (тошбағир), таноб, часпон(васса), осори муҳаббат (муҳаббат ёдгорлиги), бурут, мийно(вино), тугма, магас, абраш, харпош(тошбақа), ёвар ва бошқалар. У ўз асарларида эски ўзбек тилидаги синонимик бирликлардан маҳорат билан фойдаланади: ал -қўл, ўк - пайкон, юз – сад, маслаҳат –кенгаш, туфроғ - туроб, киприк-мижгон каби.

Шоира асарлари тилида оригинал ўхшатишлар кўп учрайди. Ўхшатишлар учун халқ жонли тилидан ҳамма учун тушунарли булган луғавий воситалар танлайди:

Не маҳфилда шахду шакар яландинг

Ки, бир – бирига чоспондурлар икки лаб. 26.

Ёки

Кўзларим йиғлади зулфингни кўриб

Ки ёғин боисидур тийра булут. 98.

Тазод санъати ҳосил қилиш учун зид маъноли сўзлардан унумли фойдаланади:

Ёр учун ағёр дардин тортамен,

Кўрмадим бир ёрни ағёрсиз.

Ёки

Қизил қондур сиришким, заъфарондур чехраи зардим,

Мени ким кўрса фарк этмас, ҳазон бирла баҳоримдин. 76.

Ўхшатишлар яратиш борасида тарихий шахсларга ишора қилиш икки санъат ҳосил қилишга эришади:

Кўздаги мижгонларингни килки Беҳзод айлагач. 98.

Нодира асар тилининг луғат қатламини шакллантиришда ҳам ўзига хосликка интилади. Асарларида тил луғат таркибининг маълум бир мавзу гуруҳига кирувчи терминларни келтиради. Бу ҳол унга асар архитектуроники орқали маълум ижтимоий руҳни шакллантиришга ёрдам берган. Масалан: бурут, мийно, санжоб, часпон, пирохан, олма, жигар, муғ, фохта, булбул, мор, киш, баҳор, турра, соч, муғилон, хорпош, ўк, пайкон, килк, кўзгу кабилар.

Нодира зуллисонайн шоира сифатида форс-тожикча шеърлар ёзди. Икки тилли ижод шоирага айрим форс – тожикча луғавий бирликларни ўзбекча шеърларига олиб киришига имкон берди. Айрим ҳолларда ўзбекча сўзлар воситасида форсий изофа яратади: тани лоғари, мойили ағёр, мўйи миён, хокони Хито, халифаи Рум, гулшани ғам ва бошқалар. Радиф ва қофияларни шакллантиришда туркий сўзларга мурожаат қилади. Хусусан, келди, ўлай, мени, айру, ўргилай, найлай, этмак, керак, кенгаш, йўх кабилардан қофия ва радиф сифатида асарларида кенг фойдаланилади.

Синонимик қаторлар яратишда ҳам ўз ва ўзлашма қатламга оид сўзларга мурожаат қилади:

Ҳажр ичра фироқ шиддатидин

Йўк нолаю сад ҳазор фарёд 87.

Нодира асарлари тил хусусиятларини кузатиш орқали шундай хулосага келиш мумкин: шоира ўз асарлари бадий савиясини ошириш мақсадида ўзбек тилидаги луғавий бирликларнинг семантик-стилистик хусусиятларидан маҳорат билан фойдаланди. Ўзбек бадий адабиёти тилини янги сўз ва иборалар ҳисобига бойитди, унинг архитектуроник ифода имкониятларини шакллантириш борасида ўз асарларининг герменевтик истифодаси вариантларини кенгайтди.

3) Увайсий шеърятини тилида ўғуз лаҳжа белгилари

Жаҳон отин Увайсий XVIII аср охири XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод қилган истеъдодли шоирадир. Увайсийнинг 1857-1858 йиллар орасида Муҳаммадшоҳ Юнусхон томонидан кўчирилган девони Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида инв. 1837 – ш рақами остида сақланади. Девонга шоиранинг 269 ғазал, 29 мухаммас, 55 мусаддас, 1 мурабба ва «Қарбалонома» ёки Шаҳзода Ҳасан ва шаҳзода Ҳусайн» достони ҳамда «Воқеоти Муҳаммад Алихон»

номли асарлари киритилган. Увайсийнинг ҳамма асарлари ўзбек тилида бўлиб, девондаги асарлар орасида Навоийнинг 9, Ғолибийнинг 3 ва Амирийнинг 5 ғазалига мухаммаслари мавжуд.

Увайсийнинг 1960 йилларда топилган бошқа 3 та девониди ғазал, мухаммас, мусаддас, мусамман, мураббаъ, мустазод, маснавий, рубоий, қитъа, туюқ ва фардлар жамланган бўлиб, улар ўн минг мисрадан ортиқрок шеърни ташкил қилади.

Увайсий шеърлярида ғарбий турк тиллари, хусусан, Ғолибий асарлари тилининг кучли таъсири сезилиб туради. Унинг асарларида куйидаги ўғузча сўз ва сўз шакллари учрайди: ачмадугим, ковламоқлиғ, ўксутма, булбули баналайим, банга, билман, айтурам, бўлмишам, начук, эла, йўктур, доғ ўлди, чўх, сак ўлуб, қилан, солан ва бошқалар.

Увайсий девониди шевага хос сўзлар ҳам учрайди: шатта урди, кетти мағриб, ҳиммат кўрин белга танғиб кирдим муҳаббат йўлига ва бошқалар. Бу ерда шатта тез ва аниқ ҳаракат, танғимок эса, боғламоқ маъносини англатади.

Увайсий ўз шеърларида сўзларнинг архитектуроник имкониятларидан мукаммал фойдаланиб, янги жумла, оригинал ташбех, энг муҳими оригинал герменевтик ассоциация яратилади. Бинобарин, янги тушунчаларга асос солади. Масалан, «Билсанг мени жононима, деҳқони муҳаббат» жумласида форсий изофадаги деҳқони муҳаббат жумласи ўзининг турли маъно силсилалари билан инсон тушунчалари дунёсини кенгайтиради. Бу каби оригинал ассоциациялар мураккаб лисоний воситалар билан таъминланиб, сўз ўйини орқали маънони кучайтиришга хизмат қилган.

Шоира шеърларида мақол ва ҳикматли сўзларнинг салмоғи асар маъно ташиш имкониятларини кенгайтирган. Маълумки, ҳикматли сўзни ғазал таркибига сингдириш алоҳида бадий маҳоратни талаб қилади. Токи ижодкор уни қайта ишловдан ўтказди, унга янги маъно юқини ортади, шакл ва маъно архитектуроникасини мукаммаллаштирган ҳолда тақдим қилади:

Тил агар мазкурлиғда ўлса, нодонлиғ бу дам,

Карвон йўлдин адашгай моҳи тобондин жудо.

Айрим ғазалларида рамзий тимсолларни қўллаб, уни тақрир санъати билан безайди, маъно парадигмаларининг янги рангларини топади:

Тоғ ҳамун соҳиби Фарҳод, Мажнун дўстлар,
Мажнуни Фарҳод, Ширин тоғ ҳамун дўстлар.

Сўзларни жуфтлаб қўллаш билан катор санъатлар воситасида асар тилини шакллантирар экан, лексик-семантик архитектура маънонинг экспрессив, жарангдор, инсон ҳиссиёт дунёсининг янги жилоларини очганлиги билан фаркланади. Ваҳоланки герменевтик шароит имкониятлари кенгайди:

Кундузум – тун, кўрагим – хун, қоматим – нун дўстлар,

Даҳр-дун, ҳеч ким у қўли ва жун дўстлар.

Увайсий ғазалларида Хўканд, Ўратепа, Кўҳан, Муғ йўли, Араб, Ажам каби жой номлари Хожаи Аҳрор, Қозихонум, Қозоқойим каби киши номларининг учраши асарларида географик ифода ҳолатлари кенглигидан далолат беради. Қолаверса, шоиранинг фикрлаш, эмоционал баён зоналари миллий-худудий қобиллардан чиқиб умуминсоний аҳамиятга дохил эканлигини билдиради.

Шоира шеърларнинг архитектурани кирраларини тузар экан, радиф ва қофияларнинг лексик-семантик оригиналликни таъминлашга интилан. Ваҳоланки, бундай оригиналлик ўтуғум, айру, доғ ўлди каби радифлар, қурашқа, қуйашқа, қарашқа, ашқа, қошқа, ошқа каби жонли тил луғат таркибидаги сўзлар ва сўз шаклларида намоён бўлгани ҳолда шоира руҳий ҳолатининг истисноли, бошқалардан фарқли манзараларини акс этиши учун замин яратган. Бадиий адабиётда асар оригиналлиги лексик-семантик воситаларнинг янги, теша тегмаган, ўйноқи бўлганлиги билан баҳоланади. Аввалда қўлланилмаган ёки кам қўлланилган сўзларга мурожаат қилиш ҳамда уларнинг лексик-семантик имкониятлари билан янги герменевтик муҳит яратиш Увайсий лирикасида ғазалларнинг архитектурани имкониятларини кенгайтирган. Бу жумлага ястанибдур, тонмоқ, нола, қабз, қайу ва бошқаларни киритиш мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, Жаҳон отин Увайсий шеърини поэтик кирралари герменевтик таҳлили XIX аср ўзбек адабий тилининг ифода имкониятларини кенгайтирган, уни янги шакл ва мазмун билан бойишига, бадиий тилнинг луғавий имкониятларини кенгайтишига хизмат қилган.

4. Огаҳий лирикасида ғоявий мотив ва бадний – лисоний парадигмаларнинг герменевтик таҳлили

Муҳаммадризо Огаҳий ўзбек адабиёти тарихида ўзига хос ўринга эга бўлган ёрқин сиймолардан биридир. Шоир ижодий меросининг характерли хусусиятларидан бири - лирик асарларининг энг муҳим ғоявий мотивларини ташкил этган мавжуд ижтимоий муҳитга нисбатан исён, ундан зорланиш мотивларининг инсонпарварлик ва ватанпарварлик ғоялари билан уйғун ҳолда берилиши.

Ўрта асрларнинг бўғиқ- Огаҳийга замондош муҳитида риёкор, алдамчи ва мустабид ҳукмдорларнинг идеологиясига айланган диний мутаассиблик ҳар қандай озод ва илғор фикр ҳамда ҳаракатни бўғишга хизмат қилар эди. Дин мунтазам равишда ҳукмрон синфларнинг манфаатини ҳимоя қилган, ҳолбуки, дин пешволарнинг аксари соткин ва иккиюзламачи бўлиб, уларнинг фатвоси эса қонун кучига эга эди. Огаҳий мана шундай муҳитда халқни маърифатга чорлади, катта жасорат кўрсатгани ҳолда илм-маърифатни тарғиб қилди, маърифатпарварлик ғояларини илгари сурди:

Илм андоқ ганжи нафёъдур бани одамгаким

Кимда ул бўлса, ики олам бўлур обод анга

Қасби илм этмай киши гар қолса маҳзи жаҳл аро

Икки олам обрўси бўлғуси барбод анга²⁴.

Шоир ғазалларида шахс ҳаёти билан боғлиқ бўлган масалаларидан тортиб, даврнинг муҳим ижтимоий масалалари ҳамда фалсафий фикрлари акс этган. уларда мавжуд жамиятда жоҳил, фосик одамлар давлатманд бўлганлиги учун иззат-ҳурматда бўлиб, ақлли, доно, ҳалол меҳнати билан кун кўрувчи одамлар хорликда яшаганликлари афсус билан қайд қилинади:

Одам улдур бу жаҳон аҳли аро

Қайси ҳайвоннинг эса сийму зари

Қирмағай зарсиз кишилиқ сониға

Саъдий ўлсун фазл аро ё Анварий II жилд. 66-бет.

Огаҳий ҳажвий асарлар яратиш борасида Навоий ва Мунис анъаналарини давом эттиради. Муниснинг “Рўза” ғазали таъсирида

²⁴ Огаҳий. Асарлар. 2-жилдлик. 1-жилд. -Тошкент, 1971. 71-бет. Кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинган.

“Рўзи айлаб мани бaсe дилтанг” мисраси билан бошланадиган ғазалини яратади. Бу ғазал Огаҳийнинг услуб ва тил жиҳатидан энг содда ва равон ёзилган асарларидан бири бўлиб, уни ўқиганда ўқувчи кўз ўнгида кўзлари нурсиз, ранги саргайган, букчайиб ҳаёлга толган касалманд бир киши пайдо бўлади. Бу ғазал халқ кўшиқларини эслатади, унда сўзлашув тилига мансуб қатор сўз ва иборалар мавжуд, бу ҳол, айниқса, шеърнинг қофиясида ёрқин намоён бўлади.

Даврнинг ижтимоий бўҳронлари яққол акс этган “Қиш” радибли ғазалида Огаҳий меҳнаткаш халқнинг, оғир аҳволи, юқори табақа вакиллари, ҳоким синфлар, бойлар, савдогарларнинг мунофиқлиги ва шафқатсиз эканлигини, инсоний фазилатлардан маҳрум жамиятдаги бир-бирига зид ҳаётни тасвирлайди. Одамларнинг яшаш тарзи ва қиёфасини очиб бериш учун шоир турли адабий-лисоний воситалардан: қаҳратон қиш, қакшатқич совуқ қабилардан ўринли фойдаланади ва ишонарли манзаралар яратишга эришади:

Не билурсан кечалар факр аҳлидин не ўтканин,

Бистари заррин уза эй қин қилурсан хоб қиш.

Ул гадо ҳолига раҳм этким, совуқдин ҳар кеча.

То саҳар афғон чекиб ашқин тўқар йиғлаб қиш.

Эй ғани, боқғил ялбиглар ҳолига бу шукр учун

Қим қиярсан тув-бату қоқим ила синжоб қиш.

Огаҳийнинг сурати ҳолига боққим айлади

Ашқи ҳар ёндин оқиб рухсорин астарлоб қиш.

I жилд, 239-бет.

Шоир моддий ва маънавий бойлиқлар яратадиган, бироқ ўзи ҳамиша муҳтожликда, қашшоқликда яшайдиган, меҳнатининг рағбатини кўрмайдиган, умри азобда ўтиб бораётган халқнинг ғам-қайғусини ифодалайди. Меҳнатсиз талон-тарож йўли билан бойлиқ орттириб, умрини айшу-ишратда ўтказаятганларга ўз нафратини йўллайди:

Тараб базми аро бекорлар доим қилиб ишрат

Ҳамиша хизмат аҳли мубталодур ранжу меҳнатда.

Аларқим беҳунардур дам-бадам хилъат қийиб қат-қат

Хунар аҳли вале муҳтождур, бир кўҳна қисватга.

II жилд, 33-бет.

Огаҳий жуда оғир, мушкул замонда яшади. Бир томонда хонлар, беклар ўртасидаги бетиним низо, қон тўқиш ва ташвишлар,

бир томонда заминдор, давлатмандларнинг зулми, бошқа бир томонда бу зулмларга сабр-токат билан чидашга, мўминликка чақирувчи шайху уламолар ва ҳақозо. Шоир золим шохларни, талончи бойларни, фосиқ, муттаҳам дин пешволарини фош этиш, танкид қилиш билангина чекланмади, халққа қилинган жабр-зулмни ҳеч нарса билан оқлаб бўлмаслигини айтди:

Зулм ила еткурган зоринг раяят кўнглига

Бир жароҳатдурки, бутмас ҳеч бир малҳам ила.

I жилд. 84-бет.

Оғаҳий бошқа бир туркум шеърларида баҳор манзараларини ажойиб маҳорат ва шодлик, руҳий кўтаринкилик ва эҳтирос билан чизади, куйлайди, уларни севинч, реал ҳаётга бўлган муҳаббати билан кориштириб беради. Шу орқали инсонни табиат гўзалликларидан илҳомланишга, шодлик ва нафосатга интилишга чақиради, даъват этади. Оғаҳий табиат кўринишлари, мавсум манзараларини тасвирлаш орқали инсон тақдирини, замон оламларини, ўзининг юрак дардларини ифодалайди. Баҳор фасли, баҳорги шаҳар ва саҳрони олқишлаган шоир бир ғазалини куйидаги сатрлар билан якунлайди.

Фирок ичра дема сўз Оғаҳийға шаҳру саҳродин,

Ким андуҳи ғамин дафъ айламас ҳам шаҳру, ҳам саҳро.

I жилд. 84-бет

Оғаҳий инсофли-номусли, озод ҳаётни куйлайди, инсон дили ҳамда ҳаётини безайдиган табиат гўзалликларини тараннум этади, инсон қадри, эркини, унга бўлган севги ва садоқати орқали инсоннинг бахт-саодатини ардоқлайди. Бинобарин, у бир томондан жамиятдаги айрим ноқонуний иллатлардан нафратланса, иккинчи томондан табиат, табиат фасллари, манзараси, боғу бўстонлар, наврўзни олқишлаб шундай ғазаллар битадики, уларда табиат манзараларининг сирли мусиқаси, ҳар қандай инсоннинг ҳам кўзига чалинавермайдиган назокату латофати сеҳрли мисраларда уфуриб туради:

Ўйла еткурди жаҳонға зийнату оро баҳор

Ким бори ер юзи этти жаннат- ул маъво баҳор.

Оби ҳайвондек сузук сув ҳар тараф айлаб равон

Қилди саҳроға тароват ўзгача пайдо баҳор.

Тоза жон еткурди сарто-сар раёҳин жисмига

Жон физо ел эстуруб ҳар ён масиҳ асо баҳор.

I жилд. 177-бет.

Огаҳий лирикаси ҳаётий, реал манзараларга бой. Унда инсонпарварлик ватанпарварлик ғоялари билан, инсон тақдири муаммолари билан, ёмонликдан нафратланиш, олийжанобликни улуглаш билан уйғунлашиб кетган. Ўзининг шеърларида реал инсоний ҳиссиётларни, руҳий кечинмаларни, шодлик ва кайғу, дил изтироби ва интилишларини ифодалайди.

Таассуф билан таъкидлаш лозимки, ижтимоий муҳит ҳар доим ҳам шоир қалб кечинмалари ижобийлигининг сакланиб қолишини таъминлай олмаган. Бинобарин, шоир асарларининг маълум қисмида ёлғизлик, ижтимоий муҳитдан нолиш, маҳзун кайфиятга чорловчи мисралар учрайди. Шоир шахсий кечинмалари, шахсий ҳаётига оид ҳолатларни ҳам юксак маҳорат билан тасвирлайди.

Оллоқулихон давлатида мироблик вазифасида хизмат қилган Огаҳий хизмат вазифаси доирасида халқ ҳаётини ўрганади, унинг оғир аҳволини янада теранроқ англай бошлайди.

Шоир психологиясидаги демократизм, халқпарварлик хон бошлиқ сарой аҳллари билан шоир ўртасида қарама-қаршилик пайдо бўлишига олиб келади. Бу ҳол, албатта, шоирни руҳий қийноққа солади, азоблайди. Натижада у саройни тарк этади:

Неча умрлар қилдинг аҳли шоҳга хизмат

Тарк этиб ани эмди, факр элига хизмат қил.

I жилд, 322-бет.

Умрининг охирларида шоирнинг аҳволи янада оғирлашади. У муҳтожликдан, ёлғизликдан ва қарилик азобларидан зорланади. Умр йўлдошидан айрилган дамларида ғам-аламга тўла мисраларни яратади:

Қўйинг йиғлайки ушбу кун севар ёримдин айрилдим

Мурувватлиғ, муҳаббатлиғ вафодоримдин айрилдим

Баҳори васл аро бир андалиби хуш наво эрдим

Етиб ҳижрон хазони тоза гулзоримдин айрилдим

Қарилиғ чоғида қувват кетиб афтода бўлғанда

Жувон давлат, фалак қудрат, мадақоримдан айрилдим

Мани мотам тунида Огаҳийдек ёлғуз, эй аҳбоб

Қўйинг йиғлайки ушбу кун севар ёримдин айрилдим.

I жилд, 368-бет.

Яна:

Бугун эй дўстлар холим хароб ўлгонга йиғларман

Ки, яъни дарди доғим беҳисоб ўлгонга йиғларман.

I жилд, 370-бет.

Яна:

Етиб васлингга бўлди барча олам шод, ман қолдим
Даме бўлмай фирокинг бандидин озод, ман қолдим.

I жилд, 359-бет.

Каби мисралар ҳам шоир кайфияти, ички кечинмаларининг инъикосини тушунишнинг реал калити ҳисобланади.

Огаҳий лирикасида етакчи мотивларидан бири ишк-муҳаббат. Бу мотив нафақат кўҳна, балки анъанавий, айни вақтда замонавий ҳамда бетакрор манзараларга эга. Ҳар бир давр ижодкори бу мавзуга мурожаат қилиш жараёнида унда ўз даврига хос ҳиссиётларни, муҳаббат манзараларини янги лисоний воситалар, янги тушунчалар воситасида тасвирлайди. Анъанавий образларга янги маъно, янги моҳият бахш этади. Огаҳий лирикасида муҳаббат мавзусининг инъикоси ҳам бу имкониятдан истисно эмас.

Огаҳийнинг бу мавзуга бағишланган асарлари марказида лирик қаҳрамон ошиқ-шоирнинг ўзи ва унинг маҳбубаси туради. Шоир –ошиқ оддий инсонларга хос фикр ва ҳаёл эгаси сифатида бой руҳий олам билан яшайди. Шоирнинг- ошиқнинг руҳий ҳолатини ва маъшуканинг сифатларини тасвирлаш учун гўзал ва образли бадий-лисоний воситалардан фойдаланади:

Юз очиб келган бу тун базмимга дилбарму экан,

Ё шаби кадр ичра туккан моҳи анворму экан.

Юзда лаълиму экан берган манга жон лаззатин

Йўкса жаннат гулистони ичра кавсарму экан.

Огаҳий назм айлаган сўздурму лаъли васфида

Ё чекилган риштага сероб гавҳарму экан.

II жилд, 10-бет.

Шоир ўз ҳоли зори баёнида диалог усулидан ҳам муваффақият билан фойдаланади:

Дедим ул шўхға: ишқингда хаста жону зоримдур,

Деди: онинг давоси нўш лаъли шахд боримдур.

Дедим: тинмай чекар кўнглум дами оху фиғон, эй гул

Деди: ул андалиби зору бесабру кароримдур.

Дедим: ҳар дам нединдур Огаҳийға лутф-эхсонинг

Деди: бори ғами ишқим чекарда устиворимдур.

I жилд, 169-бет.

Огаҳий олижаноб, вафодор ёр образини яратади. Уни тавсифлайди, кўқларга кўтаради, унга сиғинади. Шунингдек, айрим шеърларида алдамчи, бевафо ёр образи ҳам иштирок этади.

Бундай алдамчи ва бевафо ёрга шоирнинг муносабати жуда мураккаб: у гўзал, назокатли, ўйноқи ва жозибали. Шунинг учун уни севмасдан бўлмади. У юракни ёндиради, сергак онгни лол қилади, ҳиссиёт тизгинини ўз қўлига олади. Шу билан бирга у ёлғончи ва ҳийлакор. У ўзининг ёлғончи ва ҳийлакорлиги билан гурурланади: сўзда содик, вафодор, бироқ амалда алдамчи, бевафо. Тунларни ағёр кучоғида ўтказади, май ичади, айш қилади. Натижада, шоир қанчалар гўзал бўлмасин бундай маҳбубадан воз кечади:

Ваҳки мандин ёширун ёр ўзгаларга ёр экан,
Кечалар хилват аро базми ниҳони бор экан.
Ошкоро тил учи бирла бўлуб мойил манга
Қўнгли майли ўзга элга ёшурун бисёр экан.
Ёр топмишлар ракибу муддаийлар олида
Оғаҳий, эмди сенга ул куй аро не бор экан.

I жилд, 396-бет.

Оғаҳий лирикасидан ағёр образи ҳам кенг ўрин олган. Ситамкор маъшуқа ошиқни кийнаш, азоблаш мақсадида ағёр билан ҳамсухбат бўлади, унга нозли табассумлар ҳадя қилади. Бу ҳолатни кўрган ошиқ ҳасрат ўтида ёнади, бетоқатланади:

Йўқ ажаб бетоқат ўлсам ўзгача, эй дўстлар
Ким бу дам ёрим эрур ағёрга ёр ўзгача.

II жилд, 50-бет.

Севиш-севилишни саодат деб билган ошиқ севикли ёр ҳаёли билан яшайди, ундан мурувват истайди, ағёр висолига талпиниб, мени ҳусни жамолингдан маҳрум қилма, деб илтижо қилади:

Хилвати васлинг аро ағёрни маҳрам қилиб,
Айлама маҳрум ҳусни бемисолингдин мени.

II жилд, 64-бет.

Оғаҳийнинг лирик мероси орасида рубоий, туюк ва китъалардан иборат тўртликлар ҳам муҳим ўрин тутати. Шоир рубоийлари даврининг энг муҳим масалалари юзасидан ҳукм чиқаради, эзгулик ва яхшилиқни улуғлайди, ёмонлик ва жабр-зулмни қоралайди.

Оғаҳий бир рубоийсида Навоийга хос мотивларни такрорлайди: биринчи мисрада тиканни парвариш қилган билан гулга айланмаслигини, иккинчи мисрада зогни тарбия қилган билан ундан булбул чиқмаслигини мушоҳада орқали ифодалайди. Кейинги икки мисрада юкоридагилардан чиқарган хулосасини

умумлаштиради: ёмон кишига минг марта яхшилик қилинса ҳам,
унда яхшилик нияти пайдо бўлмайди:

Қилмоқ билан парвариш тикан гул бўлмас.

Ҳам тарбият ила зоғ булбул бўлмас.

Гар асли ёмонга яхшилик минг қилсанг

Яхшилик онинг нияти билкулл бўлмас.

II жилд, 277-бет.

Огаҳий рубойлари мукаммал фалсафий таҳлилнинг меваларидир. Рубойлар ўзларининг мавзу хусусиятларидан катъий назар етук, теран ҳикматларга бойлиги билан ажралиб туради. Шоир севги садоқати мавзусидаги бир рубойсида бевафо киши ошиқ деган номга лойиқ эмас, чулки унинг ёрсиз кечаларда чеккан ҳижрон азоби ёлғон, деган фикрни ифодалайди:

Ҳар кишики тарики ишқ аро содиқ эмас,

Ошиқлик онингдин кишига лойиқ эмас

Ҳар нечаки чекса туну кун оҳу фиғон

Билгилки, жамоли ёрга ошиқ эмас.

II жилд, 281-бет.

Огаҳий туюқларида ҳам ўзига хос поэтик маҳоратни кўриш мумкин. Шоир сўзларининг шакл ва маъно хусусиятларидан мукаммал фойдаланган ҳолда ўзбек бадиий нутқининг гўзал намуналарини яратишга эришган.

Чехрасининг гарчи муҳрик нори бор,

Бергуси доим ниҳоли нори бор.

Сигмагунг базми аро эт, муддаий,

Термулуб турма бу ерда, нари бор.

II жилд, 290-бет.

Шоир китъаларида теран фалсафий фикрлар акс этган. уларнинг бош ғояси дидактика, яъни инсон тарбияси. Китъаларда қаноат, яхшилик, адолатпарварлик ва илм улуғланади, бахиллик, пасткашлик каби салбий одатлар қораланади.

Огаҳий бир китъасида «Севмаганга суйкалма» деган халқ таъбиридан ижодий фойдаланади, чин севгида зўрлик ёки зўравонлик эмас, балки икки севишган кўнгилнинг ўзаро майли бўлиши зарурлигини уқтиради:

Эй кўнгул кимсаким сени севмас,

Қоч, онинг теграсига айланма

Ки насиҳат қилурда ўтканлар

Дедилар: севмаганга суйканма.

II жилд, 266-бет.

Шоир яна бир китъасида «Меҳмон отангдан улуг» деган халк таъбирини мисралар замирига сингдириб, агар сенинг уйингга меҳмон келса, унга уйингнинг тўридан жой бер. Майли у сенга ҳоҳ дўст, ҳоҳ душман бўлса ҳам, дейди:

Агар меҳмон сенга ўлса муяссар
Агар жонинг уйин жой эт мукаррар
Чу меҳмон дўстингдур, ҳоҳ душман
Очиқ юзликни-ю иззатни қил фан.

II жилд, 266-бет.

Огаҳий лирикасининг катта қисмини мухаммас, мусаддас, мусамман, мустаҳзод, таржиъбанд, маснавий жанрларида яратилган шеърлар ташкил қилади. Бундай асарларида ҳам шоир ўз даврининг характерини, инсон ва унинг қисмати, самимий муҳаббат ва эзгуликни тараннум этади. Шоир лирикасида умуминсоний туйғулар барқ уради, лирик қаҳрамон ҳаёт ғўзалликлари, висол лаззатидан маст бўлади.

Замон адолатсизликлари, турмуш қийинчиликлари, ҳаёт зиддиятлари шоирни вақти-вақти билан умидсизлик кайфиятларига берилишига мажбур қилади. Бундай ўткинчи ҳолатлар оз-бўлсада Огаҳий ижодининг маълум қисмини ташкил қилади. Бироқ шоир лирикасининг асосини, инсонпарварлик, келажакка умид, умуман, умидбахш орзулар, ҳаётга муҳаббат, севинч, шодликни тараннум этган мисралар ташкил қилади. Буларнинг ҳаммаси шоир лирикасининг архитектуроник қирраларини ташкил қилган бадий – лисоний воситалардан мукамал фойдаланилган мисраларда ўзининг ёрқин аксини топган.

Огаҳий лирик мероси юзасидан олиб борилган герменевтик таҳлил бадий матнда шоир руҳий олами, безовта ва бетакрор қалб манзаралари парадигмалари нақадар ранг-баранг ва мазмундор эканлигини кўрсатади. Ижтимоий ҳаёт манзаралари табиат манзаралари билан уйғунлашганда шоир инсоният дунёсининг сеҳрли манзараларини бадий матнда сўз маъноси устига юклайди.

IV БОБ. МУҲАММАД ШАБОНИЙ ИЖОДИЙ МЕРОСИНИНГ ГЕРМЕНЕВТИК ТАҲЛИЛИ

Темурийлардан кейин қарийб юз йил ҳукм сурган шайбонийлар сулоласига аос солган Муҳаммад Шабонийнинг сиёсий фаолияти озми-кўпми ўрганилган бўлса-да, лекин унинг адабий-ижодий мероси узок вақтлар эътибордан четда қолиб келди.

Муҳаммад Шабоний ўз даврида соҳиби девон шоир сифатида маълум ва машҳур бўлган. Унинг лирик мероси ғазал, қасида, рубоий, туюқ, муаммо ва бошқа жанрдаги шеърлардан иборат. Бундан ташқари Шабоний тил илми ва ислом қонуншунослигига оид рисоалар тузганлиги ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд. Шабоний девони Ўзбекистонда кам ўрганилган, шу боис шоирнинг ижодий олами ҳамда лирик меросининг ўзбек поэтик тили, бадиий тафаккур тараққиётига қўшган ҳиссасини аниқлаш борасида асарларининг поэтик — герменевтик ва лингвopoэтик хусусиятларини тадқиқ қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Шабоний ўзбек мумтоз адабиёти ва адабий тилига янги, халқчил руҳ олиб кирган. Алишер Навоий ижодий меросининг салмоғи қанчалик улкан ва аҳамиятли бўлмасин шуни қайд қилиш лозимки, Навоий халқ тили билан адабий тил ўртасида маълум даражада бўшлиқ яратди. Унинг асарларида ниҳоятда кенг қўлланган арабча, форсча сўз, сўз шакллари ва клишелар адабий тилни сунъийлаштириб юборди. Бинобарин, бадиий адабиёт тили кўп ҳолларда омма учун тушунарсиз бўлиб қолди. Навоийнинг лисоний анъаналари узок вақт ўзбек мумтоз адабиётида устунлик килди. Бироқ XVI асрнинг бошларидаёқ Бобур, Муҳаммад Солиҳ ва Шабоний каби ижодкорлар асарларида халқчилликка мойиллик сезила бошланган эди.

Шабоний лирик меросининг ўзбек мумтоз адабиёти адабий тили тараққиёти борасидаги ўрни ва аҳамиятини белгилашда шу тамойилларга асосланиш керак.

1. Шабоний асарларининг матн ва лисоний манбалари

Шабоний ижодий меросининг матн хусусиятлари таҳлили шуни кўрсатадики, шоир ўз асарларида лирик ҳолатни ташки ижтимоий-сиёсий муҳит билан боғлашга интилган. Шеърлари худди кузатилаётган ижтимоий-тарихий воқеаларни изоҳлаб

бераётгандек туюлади. Шу боис унинг асарлари поэтикаси таҳлили аввалида шоир туғилиб ўсган ва яшаб вояга етган муҳитнинг қисқача этник-лисоний таҳлили лирик асарлар яратилишига туртки берган ҳолат ва сабаблар, асарларнинг ғоявий архитекtonикаси, матн хусусиятлари, асарларда индивидуал бадий тафаккур қирраларини англашга, бадий руҳ илдизларини топишга хизмат қилади.

XV асрнинг иккинчи ярмида Дашти Қипчок марказида чингизий шахзода Абулхайрхон бошчилигида кўчманчи ўзбеклар давлати тузилди. Бу давлатнинг илдизларини Ботухон даврида шаклланган Олтин Ўрда давридан қидириш лозим, чунки ўзбеклар давлати Олтин Ўрда давлатининг, аниқроғи, унинг шарқий қисми ҳисобланган Кўк Ўрданинг харобаларида вужудга келди.

Ботухоннинг қариндош-уруғлари Олтин Ўрданинг бутун-бутун вилоятларини улус қилиб олганлар. Нўғой бутун Қорадеңгиз бўйининг ғарбий улусларини идора қилган. Шайбонхон эса, Дашти Қипчокнинг шарқий қисмини бошқарган²⁵.

Кучманчи ўзбеклар давлатининг чегаралари шимолда Турагача, жанубда Хоразмнинг ғарбий қисми билан Орол денгизи ва Сирдарёнинг қуйи оқимиғача етиб борган. Шарқий чегара Саброн (ёки Саврон) дан ўтар, ғарбда эса Тобол ёки Ёйиқ (Урал) дарёлари чегара эди. Бу давлат ҳозирги Қозоғистон, Ғарбий Сибирнинг катта қисмини ва Хоразмнинг шимолий-ғарбий қисмини ўз ичига олган. Ҳозирги Қозоғистон ерларида, Сирдарёнинг ўрта оқимида биз ўрганаётган даврда Ясси, Ўтрор, Сигноқ, Саброн, Арқуқ, Ўзганд, Окқўрғон ва бошқа йирик шаҳарлар бўлган. Бу шаҳарлар жуда қадим замонлардан то XVII асргача Дашти Қипчок ва Мовароуннахрнинг кўчманчи ва ўтроқ аҳолиси учун савдо маркази бўлиб келган. Кўчманчи ўзбеклар давлатининг асосчиси Абулхайрхон ҳақида Бартольд шундай маълумот беради: «Абулхайр-ўзбеклар ҳукмдори ва шу халқнинг қудратли давлатига асос солган. У 1412 йилда туғилган, 1428 йилда Турада хон қилиб кўтарилган. Жўчи авлодининг бошқа хон ва бекларининг устидан қозонган ғалабаларидан сўнг унга Дашти Қипчокнинг катта қисми тобе бўлди. 1430-1431 йилларда у Хоразмнинг Урганчга қадар бўлган қисмини эгаллаб олди. 1447 йилда Абулхайрхон Сигноқ, Арқуқ, Окқўрғон ва Ўзганд қалъаларини эгаллаган ҳолда Сирдарёнинг қуйи ва ўрта қисмида мустаҳкам ўрғнашиб олди.

²⁵ Греков Б.Д. Якубовский А.Ю. Олтин Ўрда ва унинг қулаши -Т. 1956. 88-бет.

1451-1452 йилда Абулхайрхон Самарқандга Абусаид Мирзонинг чакириги билан келди. У 1460-61 йилларда у Абусаид Мирзога карши курашаётган Муҳаммад Жўкига ёрдам берди. 1457 йилда Абулхайрхон кудратига қалмиқлар томонидан кучли зарба берилди. 1465-1466 йилда ўзбеклар орасида бўлиниш юз берди. Натижада Дашти Қипчоқнинг ўз эгалари бўлмиш қозоқлар ўзбекларнинг бошқа халқларидан ажралиб чиқдилар. Абулхайрхон 1468-сичкон йилида ўлдирилди²⁶. Шу ўринда яна бир муҳим ҳол аниқликни талаб қилади, бу-ўзбек этнонимининг келиб чиқиши ҳақида. Ўзбек этноними ҳақида Абулғози Баҳодирхон шундай маълумот беради: Тўқтағухон ўлганидан сўнг ўн уч ёшинда Ўзбекхон хон бўлди. Таки элни ота-бобосининг дастури бирлан забт қилди. Ҳар кимнинг мартабасина лойиқ ҳурмат қилиб, инъомлар берди. Эл-улусни дини исломга кирғузди. Барча халқ ул соҳиби давлатнинг сабабиндин шарафи исломга мушарраф бўлдилар. Андин сўнг барча Жўчи элини Ўзбек эли тедилар. То киёматгача айткуси турурлар²⁷.

Олтин Ўрданинг кудрати энг кучайган давр – Ўзбекхон замони эди²⁸. Ўзбекхон баланд бўйли, хушсурадли, хушқоматли, келишган, ақлли ва жасур бўлган. Унинг замонида Олтин Ўрда давлатининг ҳар томонлама ривожланиши атрофдаги кўшни туркий халқлар зътиборини тортган. Ўзбекхон замонида Олтин Ўрда мўғулларининг босқинчилик юришлари давом этган. Ғарб, шимол, жанубда катта-катта ҳудудлар ишғол қилинган. Биз Абулғозий маълумотларига таянадиган бўлсак, Ўзбекхоннинг ислом динини қабул қилиши унинг давлатчилиги йўлида муҳим роль ўйнади. XV асрнинг биринчи ярмигача бутун волгабўйи халқларига ягона, яхлит халқ сифатида қаралган. Олтин Ўрда давлати кулаганидан сўнг давлат айрим қисм ва бўлақларга бўлиниши билан ўз мустақиллигини йўқотди. Натижада ўзбеклар ҳам ўзига хос кичик бир бўлақ ёки қисмнинг эгаларига айланди. Ўзбек сўзи кейинги даврда Россиянинг жанубида умуман ишлатилмай қолди ва фақатгина Туркистонга кўчиб келган қабилалардагина сақланиб қолди²⁹.

«Тарихи арбаъ улус» да (Улуғбек) Ўзбекхон ўзбек элига подшоҳ бўлди, дейилади. Сўнгра 720/1320 йилда Саййид Отанинг

²⁶ Бартольд В.В. Сочинения. – М.: 1964 2-том 2-часть стр.489-490

²⁷ Абулғозий. Шажиран турк. – Т.:1992. 108-бет.

²⁸ Олтин Ўрда ва унинг кулаши. 224-бет.

²⁹ Бартольд Сочинения. 5-том стр.143.

саъй-ҳаракатлари билан Дашти Қипчок аҳолиси мусулмон динини қабул қилдилар. Ислом динини қабул қилганларни ўзбеклар, қабул қилмаганларни эса калмиқлар (қолмоқ феълидан) деб атай бошладилар³⁰.

Ҳ. Вамберида бу борада қизиқарли маълумот мавжуд: Ўзбек сўзининг туб маъноси «ўз-ўзига бек», «хўжайин», «мустақил». Ажабо, бу сўз қадимги можорларда ҳам мартаба, унвон маъносида учрайди ва шу маънода 1450 йилга мансуб ҳужжатларда қайд этилган³¹.

Мана шундай қилиб, Ҳамдуллоҳ Қазвинийнинг «Тарихи ғўзида» асарида таъкидланган «мамлақати ўзбек» кейингирок даврда бўлиниб, парчаланиб кетди ва бевосита мамлақатнинг бўлиниши билан давлатнинг ҳам маълум бир қисмларида бошқа-бошқа қабила ёки уруғларнинг ҳукумати ўрнатилди.

Ўзбек сўзининг ягона бир халқ номини англатиш доираси чеклаб қўйилди. Бартольд юқорида Туркистонга кўчиб келган ўзбеклар хусусида ёза туриб, Сирдарёнинг шимолида шаклланган кучли ўзбеклар давлатини ва унинг XV асрнинг охири XVI асрнинг бошларида Мовароуннаҳрга бостириб кириши ва бу ерда шайбонийлар давлатига асос солинганлигини назарда тутди. Бу ўринда «шайбоний» термини изохга муҳтож. Маълумки, Шайбонхон Ботухоннинг укаси. Исмининг тўғри ўқилиши Шибон, П.Пельонинг маълумотига кўра Сибон. Мусулмон адабиёти бу исмни Шайбонга айлантирди. «Шайбон» термини араб қабиаларидан бирининг номи, аммо Шибон билан Шайбоннинг ўртасида ҳеч қандай умумийлик йўқ³². Шайбонхон Дашти Қипчоқнинг шарқий қисмини бокарган³³. Ботухон унга мардлиги, жасурлиги ва оқиллиги учун ўз давлатининг энг яхши қисмларини ажратиб берган. Шу ҳудудда, айрим истисноларни ҳисобга олмаганда, унинг авлоди узлуксиз равишда авлодма-авлод ҳукмронлик қилиб келди³⁴.

Тарихий асарларда шайбоний Абулхайрхон шажараси деярли бир-биридан фарқ қилмаган ҳолда келтирилади. XV асрнинг

³⁰ Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. –Т.: 1992. 13-бет.

³¹ Қаранг. Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. –Т.: 1992. 11-бек.

³² Бартольд В.В. Сочинения. –М.: 1968. 2-том. 2-часть. стр. 545.

³³ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. –Москва-Ленинград. 1950. стр. 88.

³⁴ Қаранг. Муҳаммад Солиҳ Шайбонийнома чигатойча мати. Проф. Мелиоранский нашри. –СПб.: 1967; Меҳмоннома Бухоро. –Т.: ЎзФА. Шарқшунослик институти. Инв. 1414, Биноий Шайбонийнома. –Т.: ЎзФА кутубхонаси. Инв. 844. Абулғозий Баҳодурхон. Шажараи турк. –Т.: Чўлпон. 1992; Ҳафиз Таниш Бухарий. Шарафнаме Яй шаҳи. Факсимиле рукописи, Д88. перевод с персидского. Ч.1-М.: 1983.

биринчи ярмида Дашти Қипчоқда бўлиб турган муттасил феодал урушлар ҳаммани безор қилади. Шундан сўнг Ўзбек улусининг мўътабар беклари пок насабли чингизий шахзода Абулхайрхонни хонлик мансабига лойик кўрдилар. Олача баходир ва унинг аймоғининг мўътабар одамлари ёрдамида Абулхайрхон бир даста жанговар йигитларини тўплади-да ўз улусига келди. Бу ерда кийот, манғит, дўрмон, қушчи, ўтожи, найман, укараш-найман, тўбои, тоймас, жот, хитой, уйғур, қарлуқ, ушун, қарловут, ичан, туман-минг, тангут, қўнғирот ва бошқа қабилаларнинг бошлиқлари уни хон деб эълон қилдилар³⁵.

Абулхайрхон тез орада Дашти Қипчоқнинг катта қисмида ўз ҳукмронлигини ўрнатди. Тарихий асарларнинг гувоҳлик беришича, у адолатли шох бўлган. Бу хусусда «Шарафномаи шохий» асарида қуйидаги маълумотлар келтирилади: «Абулхайрхон Хоразмни Шохрухдан тортиб олган. Хоразмда адолат билан шохлик қилган. Ҳусайн Хоразмий (ўша вақтда Хоразмда яшаган) унинг фазилатлари ва насабини ўрганиб, бир туркий касида, бир неча байт битган. Байтлар:

Шайбонхоннинг насли, Чингизхон уруғи,
Кичик ёшдин улуғларнинг улуғи,
Кўнгиллар роҳати, жонлар фуруғи,
Шабистони саодатнинг чироғи.³⁶

Яна шу асарда таъкидланишича, Абулхайрхон Дашти Қипчоқда 40 йил ҳукмронлик қилган.³⁷ Мана шундай қилиб, шимоли Турада, жануби Хоразм ва Сирдарёнинг ўнг соҳилида, ғарби Волга дарёсининг сўл қирғоқлари, шарқи Или дарёсига қадар бўлган улкан ҳудудда Абулхайрхон ҳукмронлигида кўчманчи ўзбеклар давлати ташкил топди. Бу ҳудудда яшаган туркий халқлар ва уларнинг лисоний-адабий ҳаёти ҳақида Бартольд қуйидагича ёзади: «Ҳозирги вақтда тасдиқланганки, ҳали мўғул империяси вужудга келмасдан бурун туркларнинг қадимги, мусулмон дунёсидаги адабий маркази Қошғардан ташқари Хоразмда ва Сирдарёнинг қуйи оқимида иккинчи адабий маркази бўлган.

Бу область мўғуллар даврида ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Айниқса, Олтин Ўрда хонлиги даврида гуллаб яшнаган ва айтиш

³⁵ Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. –Т. 1992. 38-бет.

³⁶ Хафиз Таниш Бухарий. Шарафнаме йи шахи. Фаасимиле рукописи, Д88. перевод с персидского. Ч. I.-М. 1983 стр. 28а.

³⁷ Хафиз Таниш Бухарий. Шарафнаме йи шахи. Фаасимиле рукописи, Д88. перевод с персидского. Ч. I.-М. 1983 стр. 28б.

мумкинки, Олтин Ўрда адабий муҳити ўзидан кейинроқ даврда шаклланган чигатой давлати адабий – маданий ҳаётига кучли таъсир ўтказган»³⁸. Шунингдек, Бартольд Ибн Баттута асарларига таянган ҳолда, Ўзбекхон саройида ҳамма ерда одамлар туркий тилда гаплашганлигини таъкидлайди. Бундан ташқари, XIII-XIV асрларда Олтин Ўрда ва Хоразмда яратилганлиги исботланган «Қисаси Рабғўзий», «Хусрав ва Ширин», «Гулистони бит-туркий», «Муҳаббатнома», «Тафсир» каби асарларнинг тили Ўрта Осиё туркийси, бинобарин, эски ўзбек тилидан кам фарқ қилади. Қолаверса, Абулхайрхон, Шайбонийхон каби ҳукмдорлар саройида хизмат қилган қатор ижодкорлар асарларининг тили соф эски ўзбек тилида бўлганлиги кўчманчи ўзбеклар давлатида адабий тил эски ўзбек тили бўлганлигидан далолат беради. Хусусан, ижодий фаолияти кейингирок даврда аниқланган ва девони Ҳиндистонда топилган Ҳофиз Хоразмий шеърлари тили ўзининг содда ва раволиги билан эски ўзбек тилининг бекиёс имкониятларини акс эттиради ва кишини ҳайратга солади. Энг муҳими, унинг асарларида бевосита Дашти Қипчоқ топоними учрайди:

Чашмаи кўзим бикин йўқдур сафолиғ чашмаси,

Ҳар нечаким, Дашти Қипчоқ ичра хуш яйлоғ бор.³⁹

Ундан-да қизиқ ҳолат шундаки, XV асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган жойи Иброҳим Султон даврида Шерозда бўлган Ҳофиз Хоразмийнинг шу даврга қадар ҳеч ерда тилга олинмаган ва тазкираларда қайд қилинмаган ижодинининг ёрқин белгилари, излари XV асрнинг охири ва XVI асрнинг бошларида Дашти Қипчоқ ва Мовароуннаҳр ҳудудларида яшаган Шабоний асарларида учрашидир. Машҳур «Шайбонийнома» асари муаллифи Муҳаммад Солиҳ асарининг тили ҳам ўзининг содда, раво ва ўйноқчилиги билан эски ўзбек тилининг поэтик имкониятларини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Шайбонийлар сулоласидан чиққан ижодкорлар асарларининг тили ҳам XV асрнинг иккинчи ярмида шаклланган кўчманчи ўзбеклар давлати ва унинг айрим лисоний хусусиятлари ҳақида хулоса чиқаришимиз учун имконият яратади. Бу ўринда олдда турган энг муҳим вазифа Кўчманчи ўзбеклар давлатининг этник таркибини таҳлил қилишдан иборатдир. Албатта, қўлимиздаги мавжуд манбаларга таянган ҳолда бу ҳақда аниқ бир фикр айтиш

³⁸ Бартольд В. В. Сочинения. – М.: 1963-1968. 5-том. Стр. 607.

³⁹ Ҳофиз Хоразмий. Девон. – Т.: 1981. 166-бет.

унчалик тўғри бўлмас, бироқ бу давлат тарихи ва ижтимоий-сиёсий, ҳарбий ҳаёти битилган асарлар воситасида бу мавзуга оид айрим чизгилар солиш масаласи кун тартибиди турган долзарб муаммодир. Зотан, бу муаммони ҳал этмасдан ёки бу хусусда қисман бўлса-да фикр билдирмасдан туриб, Шабоний асарлари тили, умуман унинг бадиий-поэтик олами, ижодий дунёси, асарлари ғояси ва герменевтикаси ҳақида фикр билдириш ғоят нисбий ҳосила бўлар эди.

Маълумки, Туркистоннинг XIII асрдан кейинги сиёсий-этник бўлинишида мўғул ҳукмдорлиги муҳим роль ўйнади. Чингизхон ўзининг ҳаётлик давридаёқ Сирдарё ва Амударё оралиғининг Хоразмга қадар бўлган қисмини иккинчи ўғли Чигатойга берган, Хоразмни эса, Сирдарёнинг ўнг қирғоғи, Дашти Қипчоқ ерлари билан то шимолга ва ғарбга мўғул отларининг туёғи етгунга қадар бўлган ерларни улуг ўғли Жўчихон ва унинг авлодига берган эди.

Жўчихон улусидаги сиёсий аҳвол ва унинг кейинчалик ўзбек улусига айланганлиги ҳақида юқорида айтилди. Бу ўринда чигатой истилоҳи ҳам маълум бир изоҳга муҳтож. Чигатой термини Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхон номидан ибтидо олиб, унга отаси томонидан ҳадя қилинган ҳудудда яшовчи халқларга нисбатан қўлланилган. Агар XIV асрда чигатой термини остида тўрт қабила-барлос, жалоир, қавчин ва орлатлар тушунилган бўлса, XV асрда бу термин кенг маънода тушунила бошланди. Чигатой деб Мовароуннаҳрнинг ўша вақтдаги аҳолисини атай бошладилар⁴⁰. Мана шундай қилиб, Сирдарёнинг ўнг ва сўл соҳилида яшаган деярли бир этник таркибга кирган халқларнинг бири жўчи улусини, иккинчи ярми чигатой улусини ташкил қилдилар.

Бартольд Маҳмуд Кошғарийда туркий халқларнинг икки гуруҳга-шимолий ва жанубийга ҳамда ҳар бир гуруҳда ўнтадан қабиллага бўлинишини таъкидлайди. Ҳар бир гуруҳдаги қабилалар ғарбдан шарққа қараб жойлашуви бўйича санаб ўтилади.

Шимолий гуруҳ: печенек, қипчоқ, ўғиз, йемек, башғурт, басмил, қай, ябаку, татар, қирғиз.

Жанубий гуруҳ: чигил, тухси, яғмо, игрок, чарук, жумул, уйғур, танғут, қитан, табғач.⁴¹

⁴⁰ Якубовский А.Ю. К вопросу об этногенезе узбекского народа. —Т. Фан. 1941. стр. 11.

⁴¹ Бартольд В.В. Сочинения. —М.: 1963-1968. 5-том. Стр. 205.

XII-XIII асрлардаги мусулмон тарихчилари қангли ва қипчок сўзларини бир маънодаги сўз тарикасида қўллайдилар⁴². Маълумки, қангли-қипчоклар ва волгабўйи татарлари - бошқиртлар ўзбекларнинг этник таркибида муҳим роль ўйнайди⁴³. А.Якубовскийнинг таъкидлашича, XI асрда Сирдарёнинг ўнг қирғоқларида ўғизлар яшаган⁴⁴. Ўрхун турклари билан ўғизларининг бир халқ эканлиги Радлов томонидан исботланган⁴⁵. Туркий қаямларнинг географик жойлашуви ҳақида Бартольд умумлашган ҳолда Волгадан то Хитой чегараларига қадар ғарбдан шарққа томон бир тартибда ўғизлар, қарлуқлар, тўққиз ўғизлар яна шунингдек, турғашларнинг қолдиқлари, тухси ва аз ҳамда Иссиқкўлнинг шимолий томонида чигиллар ва яғмо халқи яшаган, деб ёзади⁴⁶.

XIII-XIV асрларда шаклланган Олтин Ўрда давлати туркий халқларнинг этник-географик жойлашувида муҳим роль ўйнади. Мўғуллар туркий тилда сўзлашадиган ва ислом динини қабул қилган янги қучманчи халқларнинг ташкил топишига кучли таъсир кўрсатдилар. Шу тарзда татар, нўғой ва ўзбек халқлари шаклланди⁴⁷. Аммо руслар Олтин Ўрда аҳолисининг давлат тили мўғул тили бўлганда ҳам ва қачонки, бутун мамлакат туркийлашганидан сўнг ҳам уларни татарлар деб аташда давом этдилар.⁴⁸ Яна Радлов ҳам ҳар замонда ўзбекларни ва умуман туркий тилда сўзлашувчи бутун Ўрта Осиё аҳолисини татарлар деб атар эди. Кейинги даврда, қачонки, Олтин Ўрда давлати парчаланиб кетганидан сўнг XV асрнинг бошларида қучманчи ўзбеклар давлати шакллангунга қадар бўлган даврда ҳам ўзбек сўзи қавм номи ва географик ном сифатида мавжуд эди. Хусусан, В.Тизенгаузенда Хоразм – мамлакати ўзбек деб аталади.⁴⁹

Биз юқорида Дашти Қипчок ҳудудларида яшаган туркий қавмлар орасида мўғул истилосидан кейинги даврда шаклланган миллатлар ҳақида гапирган эдик. Маълумки, мўғуллар ҳам турк дунёсининг бир бўлаги. Мўғул ўзини ёки тилини туркдан тамомила айри ҳисобламайди. Бартольд бу хусусда, хитой ва мусулмон

⁴² Бартольд В.В. Сочинения. - М.: 1963-1968. 5-том. Стр. 271.

⁴³ Бартольд В.В. Сочинения. - М.: 1963-1968. 2-том. 1-часть Стр. 271.

⁴⁴ Якубовский А.Ю. К вопросу об этногенезе узбекского народа. -Т.: Фов 1941 стр. 8

⁴⁵ Бартольд В.В. Сочинения. - М.: 1963-1968. 5-том. Стр. 204.

⁴⁶ Бартольд В.В. Сочинения. - М.: 1963-1968. 5-том. Стр. 435.

⁴⁷ Бартольд В.В. Сочинения. - М.: 1963-1968. 5-том. Стр. 143.

⁴⁸ Бартольд В.В. Сочинения. - М.: 1963-1968. 5-том. Стр. 271.

⁴⁹ Тизенгаузен В. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. -М.-Л.: 1941 1-том. стр. 93.

тарихчилари мўғуллар билан турклар орасидаги этник фаркни кам хис қилганлар, деб таъкидлайди.⁵⁰ Яна Рашидиддин, қадимги вақтда мўғулларнинг ўзлари ҳам чўлда яшовчи туркий халқларнинг бир бўлаги бўлган холос, деб ёзади.⁵¹ Бартольд манғитлар ва нўғайлар улусини ўзбеклар таркибидаги икки энг муҳим қабила тарзида санаб ўтади.⁵²

Кўчманчи ўзбеклар қиғатойларга нисбатан Эрон шаҳар маданиятидан анча кам таъсирланганликлари ва кўп ҳолларда кўчманчи ҳаёт тарзини сақлаб қолганликлари билан фарқланади. Кўчманчи ўзбеклар қўшинларида уйғур, можор ва қипчоқларнинг жанговар гуруҳлари бўлган.⁵³ Рўзбехон Исфаҳоний ўзининг «Меҳмонномаи Бухоро» асарида: ўзбекларга учта халқ киради. Уларнинг биринчиси шайбонийга тегишли бўлган қабилалар, яъни шайбонийлар, иккинчиси қозоқлар ва учинчиси манғитлардир, деб таъкидлайди. Бу ўринда шайбонийлар ҳақидаги маълумот «Шайбонийнома» асарида ҳам учрайди. Худди шу асарда Муҳаммад Шабоний армиясининг этник таркиби ҳақида: Элининг кўпи шабонлиг эрди,

Эртадин ўзига сонлиг эрди, деб ёзилади.⁵⁴

Мана шундай қилиб, XV асрнинг 30-йилларидан бошлаб Сирдарёнинг ўнг соҳилларида сиёсий ҳокимият ўзбеклар – кўчманчи ўзбекларда, Сирдарёнинг чап қирғоғидан то Ҳиндистонга қадар бўлган ҳудуд темурийлар қўлида бўлган. Темурийларнинг этник таркиби ва ижтимоий-сиёсий тузуми ҳақида Бартольд ёзадики, Темур томонидан ташкил қилинган давлат турк-мўғул давлатчилигининг унсурларини мусулмон ва асосан форс маданияти билан қоришиқ ҳолдаги ўзига хос мужассамлигидан иборат эди.⁵⁵ Темур ўзини турк эканлигини алоҳида таъкидлагани ҳолда, ота томонидан аجدодларини Чингизхон аجدодларига олиб бориб тақаган. Темурийлар тарихини яратишга жазм қилган Мирзо Улуғбек ҳам ўзининг «Тўрт улуси тарихи» китобида турк дунёсининг таркибий қисми сифатида мўғул улусининг этник таркибига кўпроқ урғу беради. Биз юқорида турк ва мўғул қавмларининг Дашти Қипчоқ ва Мовароуннаҳрда мўғул истилосидан кейинги ўзаро муносабатлари

⁵⁰ Бартольд В.В. Сочинения. – М.: 1963-1968. 5-том. Стр. 427.

⁵¹ Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва исмлари. – Т.: Фан. 1968. 20-бет.

⁵² Бартольд В.В. Сочинения. – М.: 1963-1968. 5-том. Стр. 556.

⁵³ Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. – Т.: 1992. 14-бет.

⁵⁴ Муҳаммад Солиҳ Шайбонийнома қиғатойча матн. Проф. Мелляраевский нашри. – СПб.: 1967. 207-бет.

⁵⁵ Бартольд В.В. Сочинения. – М.: 1963-1968. 2-том. 2-часть. Стр. 27.

ҳақида фикр билдирган эдик. Айтиш мумкинки, кўчманчи ўзбеклар давлати нафақат турк дунёсининг, балки мўғул уруғи ва кавмларини ҳам ўзида мужассамлаштирган ўзига хос бир давлат тузуми эди. Шабоний – Абулхайрхон набираси, Темурийлар давлатининг боскичиси ўзини турк ҳис қилган ва шундай ҳам эди.⁵⁶ Муҳаммад Шабоний юришларини бевосита бадиий услубда тасвирлаган ва унинг тарихини акс эттирган «Шайбонийнома» асарида у «Қиблаи силсилаи олами турк» деб аталади.⁵⁷

1465-1466 йилларда ўзбеклар орасида бўлиниш юз берди. Дашти Қипчоқда яшовчи ҳокимиятсиз қолган чингизийларнинг авлоди ҳисобланмиш козоқлар ўзбекларнинг бошқа қисмларидан ажралиб чиқдилар ва Олмаота атрофида ҳокимият тузган Мўғулистон хонига бориб сиғиндилар. Абулғозий козоқлар ҳақида ёза туриб, «козоқ подшоҳларининг оталари Жўчихон бин Чингизхоннинг ўн учланчи ўғли Тўқай Темурхон наслидин турур», деб ёзади.⁵⁸

Қозоқлар дастлабки вақтларда ўзбек-козоқ деб аталди. Бартольд бу ҳақда: «Ўзбекларнинг ичидан козоқлар ажралиб чиқдилар. Улар XV асрда Ўзбек хони Абулхайрнинг ҳукмронлиги остидан қутулиб ҳозирда бир миллатни ташкил қилдилар. Аслида улар (ўзбеклар ва козоқлар) тили ва одатлари тамоман бир бўлган халқлардир. «Қипчоқ» сўзи дастлаб ўзбек элининг ташкил топишида муҳим роль ўйнаган бўлса, эндиликда ўзбек ва козоқларда айрим уруғ ва жой номи сифатида сақланиб қолди холос», деб ёзади.⁵⁹ Қипчоқ уруғи ҳақида Абулғозий «Шажараи турк» асарида туркнинг номини кўтарган беш уруғдан бири сифатида уйғур, киникли, қалач ва қарлуқлар каторида санаб ўтади.⁶⁰ Кўчманчи ўзбеклар давлати XV асрнинг 50-йилларида Эмба, Урал, ва Волга дарёлари оралиғидаги чўлларда юрган элларни бириктирган ҳолда қудратли сиёсий-ҳарбий кучга айланди. Юқорида бу давлатнинг этник таркибида муҳим роль ўйнаган қипчоқ, манғит (нўғой) ва козоқлар ҳақида гапирилди. Бундан ташқари ўзбеклар давлатида Волга бўйларида истиқомат қиладиган татарларнинг ҳам катта-катта гуруҳлари бор эди. Татарларнинг мўғуллар билан бир халқ эканлиги ҳақида тарихий

⁵⁶ Бартольд В.В. Сочинения. –М.: 1963-1968. 5-том. Стр.183.

⁵⁷ Муҳаммад Солиҳ Шайбонийнома чағатойча нусхаси. Проф. Мелворанский нашри. –СПб.: 1967. 285-бет.

⁵⁸ Абулғозий Бақодурхон Шажараи турк. –Т.: Чулпон. 1992. 104а-бет.

⁵⁹ Бартольд В.В. Сочинения. –М.: 1963-1968. 5-том. Стр.463.

⁶⁰ Абулғозий Бақодурхон Шажараи турк. –Т.: Чулпон. 1992. 42а-бет.

манбалар гувоҳлик беради. Хусусан, Бартольд бир ўринда Хитой императори 1161 йилда манифест чикарди. Унда мўғуллар устига, Мангу дада устига бораётганини айтди, деб ёзди. Бартольднинг фикрига караганда татар сўзи дададан келиб чиққан⁶¹.

Энди бевосита кўчманчи ўзбеклар давлатининг этник-лисоний аҳволи ҳақидаги масалани ёритиш хусусига тўхталсак, бу борада катор тарихий асарларда келтирилган қабила ва кавм номлари ҳақидаги маълумотларга таянилди. Масъуд ибн Усмон Кўхистонийнинг «Тарихи Абулхайрхоний» асарида Абулхайрхонни хонликка кўтаришда ҳал қилувчи роль ўйнаган қабилалар ва уларнинг бошлиқлари номма ном санаб ўтилади. Бу қабилалар ўтгизга яқин бўлиб, энг йириқлари буркут, жот, дўрмон, ийжон, ёнқожор, коонбойли, қорлик, кенагас, қиёт, қўнғирот, қушчи, қудоғай, қурловут, манғит, масит, мулуж, найман, нукус, тоймас, танғут, тубойи, туман-минг, уйғур, уйшун, ўтарчи, чимбойлар санаб ўтилади.

Муҳаммад Шабонийнинг ҳарбий юришларини бевосита поэтик панорамасини яратган «Шайбонийнома» асарида қуйидаги қабила номларини келтириладики, улар нафақат Дашти Қипчоқ аҳолисининг этник таркибини, балки Шабоний армиясининг этник аҳволи ҳақидаги мукамал ахборотни ҳам ўзида мужассамлайди. Бу қабилалар қуйидагилар: дўрмон, козок, ўзбек, ўғлот, қўнғирот, арғун, туркман, манқит, қалмоқ, турк, шабонлиғ, найман, қушчи, жалоир, қорлик, сулдуз, нукуз, тамо, татар, адку, соғит, ушун, ўйрот, мўғул. Худди шу даврда яратилган Биноийнинг «Шайбонийнома» асарида ҳам асосан юқоридаги қабила номлари учрайди.

Кўчманчи ўзбеклар давлатининг этник таркибини Мовароуннаҳр ҳудудидаги туркий қавмларга нисбатан қиёсий ўрганишда Абулғозийнинг «Шажараи турк» асари бениҳоя аҳамиятли. Абулғозий ўз асарида энг қадимги замонлардан бошлаб, то XVII асрга қадар бўлган турк дунёсининг этник таркиби хусусида мулоҳаза юритиб қуйидаги қабила номларини келтиради: мўғул, қипчоқ, уйғур, татар, қирғиз, қиёт, қаён, қурлас, қалмоқ, тикрин, макрин, қиниқли, қалач, қорлуг, тумат, найман, қарайт, унгут, хитой, турқак, арлат, сулдус, дўрмон, ўқлан, баёвут, жалоир, тайжут, барлос, дуглат. Шу ўринда яна Шабоний асарларида учровчи этнонимлар ҳам кўчманчи ўзбеклар

⁶¹ Бартольд В.В. Сочинения. -М. 1963-1968. 3-том. Стр.447.

давлатининг, бинобарин, Шабоний давлатининг этник таркиби хусусида хулоса чиқаришимизга ёрдам беради. Улар қуйидагилар: найман(1876), ўзбек(1646), ар(142а), барлос(33а), араб(20а), мўғул(22а), турк(366 хинд(476), қиёт(476), яғмо(54а), ас(556), саёк(77а), чигил(926), татар(119а), урус(183а).

Муҳаммад Шабоний ўз аجدодларини ҳамма ўринда Чингизхондан бошлаб санайди ва девонда уч ўринда ўзининг чингизий шахзода эканлигини таъкидлаб ўтади. Кўчманчи ўзбеклар давлати мўғуллар - Чингизхон авлодлари ҳукмронлик қилган ҳудудда ташкил топди, шунинг учун айтиш мумкинки, узок вақт давомида ўзбекларни мўғул қавмига қўшиш одат эди. Ўзбекхон ҳам мўғул қавмининг вакили бўлган. Бу хусусда яна XVII аср ёдгорлиги «Шажараи тарокима» асарида шундай маълумот учрайди: Ул вақтда (XIII-XIV асрларда) ўзбекни мўғул дерлар эрди⁶².

Муҳаммад Шабоний асарларида учровчи айрим қабила номлари хусусида Бартольд асарларига мурожаат қилиш ўринлидир. Бартольд Саха (ёкутларнинг қавм номи), сагай (Энасой туркларининг номланиши) ва саёк (қора-қирғиз қавмларидан бири) этнонимларидаги товушлар ўхшашлиги ҳақида фикр юритиб, уларнинг келиб чиқиши ҳам бир қавмдан бўлиши керак, деб ҳисоблайди⁶³. Олтой турклари ва юкори Энасойдаги туркларнинг ҳаётда ўз давлати бўлмаган ва улар қалмиқлар давлати таркибида ҳаёт кечиришган. Олтой турклари ҳатто ўз миллий республикасини шакллантиргандан сўнг ҳам аслида қалмиқларга тегишли бўлган ўйрот номини халқ номи сифатида қабул қилишган.⁶⁴ Ва ниҳоят ўзбек давлатчилигининг Туркистондаги XIX аср этник таркибини ёритиб беришга хизмат қилувчи асарлардан бири Шайх Сулаймон Бухорийнинг «Луғати чигатой ва турки усмоний» асаридир. Муаллиф ўз асарида ўзбек тилининг 92 уруғ ҳамда қабилаларидан сўзлар ва изоҳлар келтирганини ёзади⁶⁵.

Ўзбек уруғларининг аввал 32 кейин 92 та бўлганлиги ҳақидаги маълумот Бартольд асарларида ҳам учрайди.⁶⁶

Аристов туркий халқларнинг шаклланишида асосий роль ўйнаган энг қадимги қабилалардан 12 тасини ажратиб кўрсатади.

⁶² Абулғозий Шажараи тарокима. -Т.: 1994. 45-бет.

⁶³ Бартольд В.В. Сочинения. -М.: 1963-1968. 5-том. Стр. 268.

⁶⁴ Бартольд В.В. Сочинения. -М.: 1963-1968. 5-том. Стр. 191.

⁶⁵ Шайх Сулаймон Бухорий. Луғати чигатой ва турки усмоний. - Стамбул. 1298х(1882-1883) 71-бет.

⁶⁶ Бартольд В.В. Сочинения. -М.: 1963-1968. 5-том. Стр. 465.

Булар: кангли, кипчок, дўлат, олчин, арғин, найман, кирей, қирғиз, саха(ёкут), теле, турк(тукю), қорлик.⁶⁷

Кейинги даврларда ўзбек халкининг шажара ва шевалари устида тадқиқот ишларини олиб борган Х.Дониёров XIX аср ёдгорликлари асосида 92 ўзбек уруғини санаб ўтади.⁶⁸ Бошқа бир ўринда ўз кузатишлари асосида 300 дан ортиқ ўзбек уруғлари номини келтиради.⁶⁹ Шу ўринда айтиш мумкинки, юқорида келтириб ўтилган Кўчманчи ўзбеклар давлатидаги қабила ва уруғлар номларининг деярли ҳаммаси кейинги даврларга оид асарларда учрайди.

Умуман олганда, Кўчманчи ўзбеклар давлати Дашти Қипчок ва Мовароуннахрдаги туркий халқларнинг ўзига хос сиёсий-этник бирлигини ташкил қилган. Юқоридаги тарихий асарларда келтирилган маълумотлар шуни тасдиқлайдики, ҳар иккала ҳудудда яшаган халқлар деярли бир хил этник таркибни ташкил қилганлар.

Биз шунинг учун XVI асрда шаклланган Шайбонийлар давлати даврида бу ҳудудда муҳим этник-лисоний ўзгариш рўй бермади, фақатгина сиёсий ҳокимият бир сулоладан иккинчи сулола қўлига ўтди холос, деб ҳисоблашимиз учун тўла асос бор.

Муҳаммад Шабоний 1451-1510 йилларда яшаб ўтди. Унинг ҳаёти, сиёсий-ҳарбий ва ижтимоий фаолияти ҳамда фожиали тақдири борасида манбаларда етарли маълумотлар бор.

Мўътабар манбаларда Шабонийнинг 4 та китоб яратганлиги ҳақида ишончли маълумотлар етиб келган. Аммо тарих чиғиригидан ўтиб кунимизга етиб келган асарлари 2 та бўлиб, булар унинг «Баҳр ул-худо» қасидаси ҳамда анчайин салмоқли лирик девонидир.

Муҳаммад Шабоний лирик меросининг мажмуаси бўлмиш «Девони Шабоний» шоирнинг ҳаётлик даврида тартибга келтирила бошланган. Бирок унинг фожиали ўлиmidан сўнг охирига етказилмасдан ташлаб қўйилган. Шабоний девонининг поэтик хусусиятлари ҳақида дастлаб Муҳаммад Солиҳ, Бобур, Биноий, Ҳофиз Таниш Бухорий, кейингирок даврда Аҳмад Заки Валидий Тўғон кабилар мунозарали фикрлар билдирганлар.

⁶⁷ Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей, и сведения об их численности. -СПб.: 1897 стр.465.

⁶⁸ Дониёров Х. Ўзбек халкининг шажара ва шевалари. -Т.: 1968. 74-75-бетлар

⁶⁹ Шу асар: 76-80- бетлар

Шоир шахсининг генеалогияси ва у ўз асарларини иншо қилган миллий тилнинг этник таркиби ҳақидаги маълумотлар унинг асарлари мавзу кўлами, мазмун-моҳияти, уларда акс этган ўзига хос поэтик қирраларнинг маъносини тушунишга ёрдам беради.

2. Шабоний лирикаси поэтикаси

Ўзбек мумтоз адабиёти ва адабий тили энг гуллаб яшнаган даврда яшаб ижод қилган Муҳаммад Шабонийнинг ўзбек миллий тарихи, мумтоз адабиёт ва адабий тили тараққиётида ўзига хос ўрни бор. Шабоний шоҳ – шоир сифатида давлат ишларини бадий ижод билан қўшиб олиб борди. Унинг ўзига хос ижодий истеъдоди, таланти, бадий тил материалларидан фойдаланиш маҳорати, ўз даврида қатор фанлардан кенг ва чуқур билим олганлиги, ҳаётий тажрибаси, қолаверса, меҳнатсеварлиги, тиришқоқлиги мана шу имкониятдан унумли фойдалана олиши учун шароит яратди.

Асримиз бошларида Закий Валидий Тўғон Шабонийнинг Туркияда сақланаётган девони, девон мундарижаси, асарларининг айрим бадий хусусиятлари ҳақидаги маълумотларни мақола тарзида “Янги Туркистон” журналида эълон қилади. 1948 йилда эълон қилинган “Навоий замондошлари” тўпламига ҳам Шабонийнинг асарлари киритилган.

Шоир ижодини ўрганиш бўйича Туркияда ҳам маълум ишлар амалга оширилди. 1989 йили туркиялик олим Яқуб Қорасўй Шабоний девони бўйича докторлик диссертациясини ёқлади. Унинг диссертация иши девон матнини ўрганишдан иборат бўлди ҳамда диссертация ишига шоир девонининг лотин ёзувида ўгирилган нусхасини илова қилди. Олим девоннинг айрим фонетик ва морфологик хусусиятларини ўрганиб чиқди. Ўз ишига Шабоний ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти ҳақидаги маълумотларни ҳам киритди. Яқуб Қорасўй, кейинчалик, Шабоний девонига оид барча тадқиқотларини монография тарзида эълон қилди.

Муҳаммад Шабоний девони ҳозирга қадар кенг аспектдаги бадий герменевтик ва лингвопоэтик тадқиқотлар объекти қилиб олинган эмас. Муҳаммад Шабоний девонининг лингвопоэтик таҳлили, шунингдек девон бўйича олиб борилган тадқиқотлар мавзуси, моҳияти, йўналиши ва кўлами Шабоний лирикасида герменевтик ва поэтик тил мезонларининг янги қирраларини

ўрганишга эҳтиёж бор, деб хулоса чиқариш учун имконият яратади.

Шоирнинг ўзига хос ижодий маҳорати ва асарларининг юкори савияси ҳақида қатор илмий – тарихий асарларда маълумотлар етиб келган бўлишига қарамасдан тоталитар тузумга асосланган жамиятда узоқ вақтлар унинг ижодига бир ёқлама муносабатда бўлинди. Шоирнинг ижодий мероси камситилди, унинг ижодий маҳоратига шубҳа билдирилди, асарларида бадий тафаккурнинг оригинал намуналари борлиги тан олинмади.

Муҳаммад Шабоний девони - адабий анъаналар асосида тузилган йирик адабий мажмуа. Унда шоирнинг ғазал, қасида, рубой, туюқ ва муаммо каби жанрларда ёзган шеърлари мужассам қилинган. Девон мундарижаси ва асарларининг бадий архитектуроникаси, поэтик таҳлили шоир ижодий меросининг ўзбек миллий адабиёти ҳамда бадий тил тараккиётидаги ўрни ва аҳамиятини белгилашга хизмат қилади.

Муҳаммад Шабоний лирик мероси бадий таҳлили, унинг бадий тил яратиш маҳорати ва имкониятлари ҳамда асарлари матни герменевтик нуқтаи назардан кузатишда шоир бу вазифани ўзига хос маҳорат билан адо этганлигининг гувоҳи бўламиз. Шабоний ўз асарларида янги услуб, янги бадий шакл ярата олди. Унинг аруз доирасида ёзилган шеърлари XVI аср ўзбек мумтоз адабиётида туб бурилиш ясаган, деб айтиш нотўғри бўлур эди. Ваҳоланки, шоир ўз даврининг фарзанди сифатида бундай имкониятни моддийлаштира олмади. Шу сабабли унинг шеърлари шарқ адабиёти анъаналарига мувофиқ XV – XVI асрларда кенг қўлланган адабий қолиплар ва бадий тил хусусиятларини акс эттирди.

Бадий ижод, бадий асар оригиналлигининг мезони шоирнинг мавжуд поэтик-лисоний воситаларни асарда зийнатли нутқ шаклида бериш борасида янги услуб яратиши билан чегараланмайди. Шоир ўз асарида инсон онгининг ҳали очилмаган уфқларини кашф қилиши керак. Шабоний ўз шеърларида бунга маълум даражада эриша олди, адабий онг доирасида янги тушунча, янги ғоялар яратди. Шоирга бундай имкониятни тақдим қилган тил материалларидан унумли фойдаланди.

«Девони Шабоний» даги ғазаллар архитектуроникасини ҳажм нуқтаи назаридан кузатиш шоирнинг стабилликка интилганини кўрсатади. Шабоний ўз ғазалларида композицион бутунлиқни

таъминлашга интилган. Байтларнинг мантиқан боғланиши, сюжетлилик шоирнинг шахсий кузатишлари рухий аҳволи тақозоси билан юзага келган ҳол. Шабоний шарқ поэзияси доирасидан четга чиқишга интилади, ғазал композициясига индивидуал ёндошишга ҳаракат қилади. Натижада унинг ғазалларида ўрни-ўрни билан бутунлай мавзудан узоқлашиш ҳоллари учраб туради. Масалан, ёр васфи, ҳижрон азобидан нолиётган шоир бирданига ғазални ҳарбий воқеаларга улаб кетади ёки аксинча.

Масалан: Менга жавр қилдинг, эй бағри тошим
Кўнгулни сақламай дилтоқ ичинда.
Муҳолиф Вахшни кишлаб турурда
Туруш бермай турур турмоқ ичинда. 12а⁷⁰.

Шабоний ғазалларининг асосий типлари таърифий, тавсифий, мадҳ ва шарҳи ҳолдан иборат. Шоир ёрнинг (маъшуканинг) гўзаллиги, юзи, қадди, сочини таърифлайди ва бинобарин, лирик қаҳрамоннинг (ўзининг) ҳолини баён қилади, таъриф ва тавсифни ёр тимсолида уйғунлаштиришга, уни мадҳ этишга, мамдўҳнинг барча ташки ва ички фазилатларини кўрсатишга интилади. Шоир ғазалларида шу нуктаи назардан замондошларининг ғазаллари билан умумийлик кузатилса-да, аммо таъриф ва тавсифда ҳеч бўлмаганда битта сўз ёки сўз цакли оригинал, биргина детал индивидуал қўлланган бўлади.

Шабоний ғазалларининг манзуи ранг-баранг. Албатта, у ўз салафларда куйланиб келинган мавзулардан узоқлашиб кета олмади, аммо уларга ёндошувда оригиналлиги билан ажралиб туради. Ишк мавзуси бошқа ижодкорларда бўлгани каби Шабоний лирикасида ҳам етакчи мавзу. Яна ёр ва диёр таронаси, меҳр-муҳаббат, вафо ва жафо, ихтилоф ва изтироб, ишонч ва имон мотивлари ҳам ғазалларнинг композицион қурилишида фаол иштирок этади. Шабоний ҳам Навоий ва унинг салафлари каби мажозий ишқни ҳақиқий ишққа (ишқи ҳақиқий)га бирлаштиришга ҳаракат қилади. Ёрни кенг маънодаги ёр маъносида қўллайди:

Бу Шабоний кўнглини ҳар неча тафтиш этар

Ёрдин ўзга йўқтурур кўнглида бир зарра ҳузур. 39а.

Ғазаллар мундарижаси муҳаббат ёки фироқ, фуркат ва ҳижрон азобидан нолиш билан чекланиб қолмайди, шоир ўз ҳоли-зорини

⁷⁰ Мисоллар шоирнинг Истанбул шаҳридаги Тўлқон сиройи музейида инв. 2436 рақами остида сақланган "Девони Шабоний" қўлёзма асари факсидан олинди.

баён қилиш борасида инсон ва табиат фалсафасига қўл уради. Ҳаётнинг, турмушнинг мантиқини излайди, инсон ибтидоси ва интиҳоси ҳақида фикр юритади:

Эй Хуросон аҳли, Шабон бир авуч тупрок эди

Кимга Ҳақ килса иноят хону ҳам султон бўлур. 426.

Шабоний ўз ғазалларининг мавзу кирраларини бойитиш жараёнида шеърларида пейзаж тасвири, юртга, ватанга муҳаббат туйғуларини бўрттириб кўрсатади. Айникса, Самарқанд, Туркистон, Ҳирот ва бошқа жойларга берилган таъриф, жойлардаги иқлим ва шароитларнинг ўзаро қиёси шоирнинг анъанавий мавзулар қобиғини ёриб чиқишга интилганидан далолат беради.⁷¹ Кузатишлар шуни кўрсатадики, девондаги кўпгина ғазаллар шоир умрининг сўнгги йилларида ёзилган. Шабоний, албатта, ўзини ҳаётдан эрта кўз юмишини, фожиали ҳалок бўлишини билмаган, аммо ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотган, анча-мунча иссиқ-совуқни бошидан ўтказган киши сифатида атрофдагиларга, ўғилларига, жиянлари ва лашкарбошиларга панд-насиҳат тарзида дидакатик ғазаллар ёзган. Муҳаммад Солиҳ «Шайбонийнома» да таъкидлашича, у сўзамол ва билимдон бўлганлигидан кўп вақт нутқ иродат қилганида йигитлар, ҳатто, кўзларига ёш олганлар: шоир уларнинг кўнглига таъсир қила оладиган сўз ва иборалар топа билган. Девоннинг мавзуий архитетоникасини кузатиш шуни кўрсатадики, шоир ва шох Шабоний ўрни-ўрни билан ўз насиҳатларини, мулоҳазаларини поэтик услубда ифодалаган. Таъкидлаш лозимки, бу унга жангчиларнинг руҳини кўтаришда, қўшиннинг интизомини сақлашда қўл келган бўлса керак. Хусусан, 1501 йилдаги Самарқанд қамали ҳақида ёзади: «Самарқандни қабаб турганда, сафар ойининг бошида, бу маҳалда лашкар ичида шурб бисёр бўлди, деб айттилар. Эрса, сўл қўлнинг намозгузор йигитларини юбориб, шароб хумларини буздурдим. Ул кеча ётоқ йигитлари билан ўлтурганда бу ғазални айтгим» 50а.

Шабоний девони яхлит лирик тўплам сифатида аввалидан охирига қадар ижодкор руҳий ҳолатининг бадний инъикоси сифатида шаклланган. Ғазаллар ва бошқа лирик асарлар архитетоникасини шакллантиришда шоир вақти – вақти билан ўзининг асар ёзилаётган вақтдаги тарихий воқеаларга шахсий муносабати ёки уларнинг умумий обзорини келтирадики, бу унга

⁷¹ Турк саройидаги нодир асар// Ўзбекистон адабиёти санъати// 1991 йил 20 декабрь соми.

шеърни омма — ўқувчи томонидан енгил ва тўғри тушунилиши учун зарур бадий-психологик архитектоника яратишга хизмат қилади.

Шоир шеърларнинг архитектуроник имкониятларини шакллантириш жараёнида қатор санъатлардан унумли фойдаланган. Қиёсий ассоциатив услубдаги ташбиҳ, тансиқ ус-сифот, мурот ан-назир, ёки эмоционал муболага тасвир усуллари: таблиғ, мурожаат, риторик сўрок, саволу жавоб, шунингдек, тазод, таънис ва яна кўпгина санъатлар шоир девонининг бадийлигини таъминлаган.

Хусусан, шоир талмех санъатининг бадий-поэтик, фалсафий-эстетик ҳамда рационал-логик имкониятларидан мукаммал фойдалангани ҳолда патетик ғояларни асар замирига фразеологик ибора киритиш билан амалга оширади. Шу ўринда асарда ғояни кучайтириш мақсадида у ирсол ул — масал санъатидан ҳам фойдаланган:

Не ғам ишнинг кўнгулни қилса вайрон

Ким эрур доимо вайронада ганж. 1166.

байтида «хазина илонли вайронада ётади» масали орқали у ўз рухий ҳолатини, ўзининг асл бойлиги муҳаббати эканлигини масала орқали ифодали, бинобарин, поэтик тасвирнинг кенг имкониятлари доирасида таъсирчан услубда ифодамоқда.

Девондаги мавзуларнинг аъъанавийлиги айрим ўринларда қофия ва радифларнинг аъъанавий шаклда қўлланишини таъминлаган. Аммо «кўнгил», «келмади», «бўлди» каби аъъанавий радифлар билан бир қаторда шоир ҳали шеърятда қўлланилмаган (ёки кам қўлланилган) сўзларни радиф қиладики, бу билан шоирнинг аъъанавийликдан чекинишга интилиши яққол сезилади. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, шарқ классик адабиётида кенг қўлланилган аъъанавийлик, классик шакл асар эстетик руҳини таъминлашга хизмат қилади, бу-аксиома. Аммо индивидуал шакл, янги усулда сўз қўллаш ижодкорнинг матн услубидаги алоҳида мақсадини шакллантиради. Шабоний шеърларида қўлланган «чибин», «бўлум-бўлолай», «экин» каби радифлар унинг психологиясида экзотикага бўлган интилишни кўрсатади. Табиат қўйнига саёҳат унга янги руҳ бағишлар экан янги руҳ янги, «теша тегмаган», оригинал сўзлар - лингвопоэтик архитектоникада ҳам ўз аксини топади. Асар таркибига бу каби

экзотик сўзларни киритиш шоир тасаввурининг ижтимоий, табиий парадигмаларини ортиқча изоҳларсиз тушунишга ёрдам беради.

Қофиялардаги оригиналлик ёки кофиявий экзотика нафакат оддий сўзларни бадий истилоҳга киритишга бўлган уриниш, балки шу ҳаракат замирига сингган олам ҳодисаларини баландпарвоз сўзлар домида қолдирмаган ҳолда элементар изоҳ ортидаги буюк ғоялар инкишофини излаш сифатида қабул қилинмоғи лозим. Бундай архитектоник тузилиш ғазал халқчиллиги билан бир қаторда унда эмоционал-психологик кечинмаларнинг оригинал герменевтикасини шакллантиришга ёрдам беради.

Масалан, девонда 141-аб саҳифадаги ғазалнинг тўққиз байти «биров», «икков»дан тортиб, то «тўққизов» гача бўлган жамлов сонлар билан кофияланган. Шоир кофия сўзларда ўз бадий – эстетик қарашларини санаш орқали жамият муаммоларига муносабатини билдирган.

Шабоний девонидаги асарлар мунадарижаси унинг ижоди ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлишимиз учун имконият яратади. Шеърларда ёр-диёр муҳаббати, соғинч ва ишонч, илтижо ва илтифот, таманно ва тасанно, хайрат ва ҳасрат, алам ва шодлик туйғулари шу қадар усталик билан уйғунлик касб этганки, уларнинг поэтик-лисоний ассоциацияси инсон ички, руҳий дунёсининг чексиз қирралари парадигмаларини турли рангларда очиб беришга хизмат қилган.

Ёрнинг юзи, кўзи, қомату зулфи тасвири, ақли идроқи, нозу қарашмаси тавсифи ғазаллар лейтмотивини ташкил қилгани ҳолда инсон гўзаллиги-жамият гўзаллигини табиат мукамаллигига боғлаган ҳолда ижтимоий мукамалликка интилиш пок ва ёрқин туйғулар ҳосиласи бўла олишини тушунтиришга интилади шоир. Яна шеърлардаги ошиқнинг ёр фироқидан чеккан азоб-укубати, ҳажр ўқидан олган дил яраси, бевафо фалакнинг мусибати, ишқ жабр-зулмидан нолиши каби деталлар ҳиссий декаданслик-тушқунлик руҳияти андозаси бўлган кечинмалар қалб манзаралари парадигмаларининг давомийлигидан далолат беради.

Шабоний лирикаси фалсафий мундарижаси, ундаги мантиқ ўзига хос оригиналлик билан сўғорилган. Шоир ўз ички дунёси, дунёқарашини маълумоти савияси, менталитети даражасида ёритишга интилади ва бунга эришади ҳам. Бу унинг илми зоҳир ва илми ботиндан олган ўзига хос тушунчаси билан тўлдирилгани

холда бадийи кашфиётининг имкониятларини аниқлашга ёрдам беради.

Шабоний лирикасининг бадийи-ғоявий жиҳатлари бир томондан шарқ мумтоз шеърятининг энг илғор ва анъанавий хусусиятларини ўзида мужассамлантирганлиги билан бошқа томондан оригинал, индивидуал бадийи маҳорат, миллий колоритни лирик сатрларда ўйноқи ва содда тилда ифодалаганлиги билан ўзига хос аҳамият касб этади.

3. Шабоний лирикасида сўзлар шакл ва маъно парадигмаларининг герменевтик қирралари

Тилдаги сўзларнинг шакл ва маъно парадигмалари қайсидир маънода инсон руҳий дунёсининг психофизиологик ҳолатини, борлиқни тушуниш, ҳис қилиш ва ўзлаштириш, бинобарин тушунчалардаги хилма – хил кўринишларини акс эттиради. Бирок улардан фойдаланишда янги маъно, янги ғоя яратиш учун янги, оригинал луғавий куршов ҳосил қила олиш маҳорати ҳам муҳим. Токи шеър архитектоникаси, сўзлар дистрибуцияси бадийи ёлқин маъно спектрларининг товланиши учун космик ассоциация яратади.

Шеърнинг бундай ўзига хос кўринишини уддалаш, асарларида оригиналлик ҳолатини таъминлаш, бинобарин адабий герменевтиканинг юқори даражасини шакллантириш индивидуал талант, истеъдоднинг ёркин қирраси ҳисобланади.

Сўзларнинг лингвопоэтик имкониятлари асносида Шарқ поэзиясида ийҳом ва тажнис санъатлари ҳосил қилишда фойдаланилади. Шоир Шабоний ўз асарларида маъно парадигмаларнинг космик спектрларини товлантириш жараёнида она тилидаги бу имкониятдан кенг фойдаланади.

Ийҳом ва тажнис - лексик-семантик бирликларнинг шакл ва парадигмаларига асосланган бадийи санъатлар. Асарда шоир бир байтнинг ичида икки омонимик муносабатдаги сўзларни қўллайди. Шаклдош сўзларнинг потенциал имкониятларидан мукамал фойдалангани ҳолда ҳали инсон онги илғаб олмаган янги тафаккур уфқларини ишғол этади. Шаклдош сўзлар мантик дунёсини англаб етиш инсон ҳаёти ва табиат – борлиқнинг турли-туман ранг-баранглигини инкишоф этишнинг бир усулидир. Шу боис биз девонда шаклдош сўзлар воситасида акс этган матн маъно хусусиятларининг айримлари ҳақида фикр юритамиз.

Куйида бир байтнинг маъно кирраларини шакллантирайлик:
Ҳар кун ғами ишқидин кўнглима сафар қилур
Сад тавбани синдируб, юз тавба асар қилур. 396.

Шоир сўзнинг маъно парадигмаларини яратиш билан бизга бир байт ичида, сўзларнинг ягона мавжуд архитектураник матн, дистрибутив имкониятлари доирасида қуйидаги мантиқ ранг-баранглигини тақдим этган:

1. (Дилдор) ҳар кун ишқининг ғами билан менинг кўнглим уйимга сафар асносида кириб келади (яъни, ёр ҳаёли муттасил менинг қалбимда). Мен уни ўйламасликка юз тавба қилган эдим, бироқ у тавба даворини (арабча сад-девор) ўзининг руҳий гўзаллиги билан бузиб, барибир ўз гўзаллиги олдида тавба қилдиради, ёки юз тавбага юз марта бош эгдиради.

2. Мен уни ўйламасликка юз (форсча сад-юз) тавба қилганим ҳолда ишқининг ғами қошида яна юз (бет ва сон) билан дийдорлашув учун руҳ пайдо қиламан.

3. Имон воситасидаги тавба даворини бузиб, юз сифатининг асари таъсири билан юз бора тавба қилдиради.

Байтда акс этган архитектураник лингвопоэтиканинг герменевтик кирраларини турли ҳилда шакллантирган ҳолда биз «сад» ва «юз» сўзларининг маъно фарқлари орқали дифференциал ғояга эришмоқдамиз. Сўзларнинг дистрибутив ассоциацияси тажниси томм ва ийҳом санъатлари (поэтик нуқтаи назардан) бадиий тафаккурнинг имкониятлари чексиз эканлигидан далолат беради.

Шоир шаклдош сўзлар семантик имкониятларини мукаммал эгаллагани ҳолда поэтик ранг-баранглик чегараларини кенгайтиради. «Ён» сўзи ҳозирги ўзбек тилида ҳам икки-«томон» ва буйруқ феъли маъноларида қўлланади. Эски ўзбек тилида унинг яна «ортга қайтмоқ» маънолари ҳам фаол луғавий катламда бўлган. Шабоний сўзнинг бу маъноларини бир матн доирасида уюштириб, матннинг ўқимишли, жозибадор ва серқирра маъноли бўлишига эришмоқда:

Яна дўстлар фироқи бир соридур

Фирокдин ёнмадим ёндим деганда 11а.

Шоирнинг бир байт таркибида шаклдош сўзларни қўллаш билан бир қаторда уларнинг ҳар иккаласига омоним маъноларни юқлаб шеърнинг таъсирчанлиги ва маънодорлигини кучайтиришга эришган. «Фирок», «ҳижрон» маҳбубни ёндиради, «ёнмоқ»

феълнинг «кайтмок» маъноси иккинчи мисрада янги маънога, «финокни ўз ихтиёрим билан танладим» маъносига асос солмоқда. Юқоридаги таҳлил асосида байтнинг мазмунини «финок азоби мени ёндиради, бироқ мен финок азобидан кўркиб ортга, (севгидан) қайтадиганлардан эмасман» - маъноси шаклланади.

Ёки қуйидаги байтда «ўз» сўзининг турли маънолари остида матннинг ифода имкониятлари кенгайганини кўриш мумкин:

Шабоний нолиши тундун ўзуптур

Не зулфга туштум ўш ўздум деганда 11а.

Тун зулмати чексиз-чегарасиз, аммо шоирнинг, ошиқнинг азоби ҳам чегара билмайди. Шу боис у ўз азоби иқрори борасида тун зулмати пардасини йиртиб чиқишга қодир. «Зулф» сўзининг «тузоқ» маъноси уни яна ҳар қандай ҳолатда ҳам тузоқ домида қолаётганлигидан далолат беради.

Шабоний ўз асарларида сўзларнинг янги лексик-семантик, стилистик имкониятларини излаб топиш, уларнинг маъно ва шакл қирраларин кашф этиш, бинобарин, асар тавсиф имкониятларини кенгайтириш борасида маълум ижодий чўққига кўтарилган олган. Хусусан, қуйида икки жумлада шаклдош сўзларни ёнма-ён қўллаб маънони сўз ўйинининг ичига буркайди:

Етти оҳимнинг тутуни етти айвониғача 12б.

Ёки: Найласун ғайринг кўнгулда нукта холинг борида 13б,

Бўлмағил ғофил кечалар, ушбу холинг борида 13б.

Ёки: Не учун ушбу черикда сўрмади қардошларим,

Сўрмаса андин не парвоким, мени сўрди чибин 118б.

Ёки: Лаъли нобиндин қон ичармен қонимдин қонмайин. 30а.

Поэтик асарда герменевтика кўп ҳолларда сўз истифода имкониятларининг вариантлилигига асосланган ҳолда шаклланади, бундай вариантлик шеър архитектоникасининг асосида ётади. Яъни сўзларнинг маълум ассоциацияси тил луғавий ифода қатламининг юқорида кўриб ўтганимиздек, этник ёки этимологик жиҳатдан дифференциал истеъмол қилиниши орқали ҳам янги ҳолат ёки маъно товланишига эришиш мумкин. Бу хусусда қуйидаги байт характери:

Лови лашкар ҳимматидин ушбу садни боғладинг

Сен ўзинг ёлғуз туриб, хирсингга сад боғла яна 10б.

Биринчи мисрадаги «сад» ийҳом воситасида семантик – стилистик вариацияга эга. Арабча «айн» билан ёзиладиган «саъд» ўзбек тилида ҳам «бахт», «толеъ», «яхшилиқ» маъноларида

қўллангани ҳолда талаффуз ёки вазн талаби билан айнисиз ёзилганда ҳам шу маъноларни истифода қилиши мумкин. Натижада, бир байт ичида «сад» сўзи учта тенг маънога: «бахт-толеъ», «девор» ва «юз»(сон) маънолари билан шаклланган. Эски ўзбек тилида форс тилининг кучли таъсири шеър матнида этник-лисоний алтернативликка имконият яратгани ҳолда уларнинг шакли ва маъноларининг она тилидаги дифференциацияси орқали янги фикрлаш жараёни шаклланиши учун асос берган.

Эски ўзбек тилида тил олди юмшоқ «у» товуши билан овозлантирилган «туз» сўзи «тузмоқ», «дала» (ёки «кенглик»), «тўғри» ва шу маъно орқали шаклланган «ўқ» маъноларида қўлланган. Шоир сўзнинг бу маъноларидан фойдаланган ҳолда бир шеърнинг ичида ҳам раддул кофия санъатига, ҳам қайтариқ орқали сўз ўйини ва поэтик-лисоний ассоциация, шеър архитектоникасининг оригиналлиги борасида янги ғоя ибтидосини таъминлаган:

Қошларинг ёларки анбардин ёйибсан тузларинг 96а.

Иккинчи мисрада:

Эй кўнгул жадд айлаким етсун фалакка тузларинг 96а.

Яна бир ўринда:

Зоҳидинг сўзи билан туз-тўғри йўлдин чиқмасам 103б.

Яна бир ўринда:

Шул кўйинг тузунда етти зарраи холинг била 156б.

Мумтоз адабиётда араб алифбосида «алиф», «мим», «йой» каби ҳарфларнинг шакли имкониятлари поэтик образ даражасигача кўтарилган. Агар биз мавзуга натуралистик позициядан ёндошсак, бу шакли имкониятлари поэтик рамз орқали инсон руҳининг табиатдаги аналогиясини шакллантиради. Инсон қалби манзарасини ҳарфнинг шакли имконияти орқали реаллаштириш шоир асари ифода қўламининг маънолар ассоциацияси параметрларини кенгайтиради:

Лавҳ юзунда ажабдур бу ёзилган икки ё

Ким не теб ёзиб, бу ё ғамзангни пинҳон айладинг 86а.

Биринчи мисрадаги «ё» бирданига тўрт маънода қўлланган: «ҳарф», «қамон», «қош» ва «ёки» (боғловчи). Иккинчи мисрадаги «ё» ҳам уч маънода: «тўр», «қамон» ва «қош» маъноларида. Шу ўринда шоир «ё» ҳарфининг шакли имконияти орқали ясалган «ёз» сўзининг «ёйилган», «кенгайтирилган» (жой ёки дала)

маъноларини олишга эришган. «Ёз» сўзи бошқа бир ўринда «очмоқ» маъносини ҳам яратган:

Хажр шомиди нетакким бўлди ёзмас кўзларинг 83а.

Инсоннинг ижтимоий ҳолати орқали ясалган поэтик образдан санъат яратиш жамият психологиясининг табиатдан узвий равишда сўз, бинобарин, онг ҳаракатини горизонтал ва вертикал йўналишларини таъминлайди. Архаик элементлар вақти-вақти билан нафақат сўз ўйини учунгина қўлланган, балки сўз ўйини орқали ижтимоий-бадний онгнинг ёки калб руҳий манзарасининг мазкур ҳолатдаги тасвирини очишга имкон берган. Қуйидаги мисрада шоир сўзнинг омонимик ассоциацияси орқали поэтик образга нисбатан сентиментал ҳиссиётини уйғунлаштиришга эришган:

Сени юборгали шодим, ўзумда йўқ шодлиғ 119а.

Қадимги турк хоқонлигида «шод» мансаб ва лавозим сифатида хоқондан кейинги даража сифатида қўлланган. Шод, шунингдек, қўшиннинг сўл канотига қўмондонлик ҳам қилган. Шеърда бу термин «қувноқ» маъносидagi «шод» сўзи билан семантик-стилистик алоқага кирган. Параллел санъатлар орқали тамомила янги герменевтик майдонни яратган.

Ёки: Отанг қулдуру қуллар аро қарға

Сени топқан учун отангни қарға 156.

Жумласидаги «қарға» сўзининг «қуш», «лаънатламоқ» маънолари ҳам ижтимоий муноабатларни шакллантириш ёки муносабат вариациялари параметрларини аниқлашга хизмат қилган.

Шаклдош сўзлар орқали яратиладиган радд ул-кофия санъати қайсидир маънода олам ва одам муносабатларини айлана шаклда тушунишга туртки беради. Олам ҳодисалари маъноларнинг қиёсий-ассоциатив уйғунлиги фалсафий маънода экзотик ва ижтимоий дискриминацияни инкор қилади. Агарда жумла, тушунчалар бир майдонда тенг ётар экан, шу сўз ёки термин воситасида ибтидо олган синфий муносабатлар нима учун дифференциацияга эга бўлиши керак? Демак бир матн майдонида бир шакли сўзларни қўллаш синфий дискриминацияга барҳам бериши керак. Севги олдида шоҳ ҳам, гадо ҳам тенг. Омонимик сўзлар асосидаги радд ул-кофия санъати айнан шу ҳолатга ишора қилади. «Ирок» сўзининг қуйидаги маъноларига этибор беринг: 1. «узок» маъносида:

Оҳ нетай дўстлар бўлди Самарқанд ирок 81а.

2. Иккинчи байтда «куй», «жирлов», «оҳанг» маъноларида:

Тоза бўлур жисму жон ҳар неча бўлса ирок 81б.

Худди шу мисра адабий асарнинг инсон руҳиятига катарсис орқали таъсири ҳақидаги Аристотель назариясини эслатади. Санъат, куй инсон руҳини тозалайди, уни янги, покиза, бинобарин, самимий муносабатларга чорлайди.

3. Учинчи байтда ижтимоий ҳолатда ички муносабатларнинг кутбий қирраларини аниқлашга ёрдам беради:

Ким қарилик вақтида бўлдум алардин ирок 81б.

4. Тўртинчи мисрада ўзининг ҳарбий мақсадларини сўз ўйинига киритиб, поэтик ифоданинг нафақат эстетик, балки вертикал майдонда ижтимоий-руҳий имкониятларини яратишга эришган: ўрта асрларда ҳукмдорларининг ташки ва ички сиёсати биринчи ўринда ҳарбий потенциал ҳолатига асосланган. Ташқи муносабатларни шакллантиришда ҳарбий разведка катта роль ўйнаган. Қуйидаги мисра ифодаси шунга ишора қилади:

Қилса муяссар худо найлайн аҳли Ирок 81б.

Омонимик сўзларнинг шакл ва маъно хусусиятларини акс эттириш жараёнида шоир инсон ички дунёсининг зиддиятли кўринишларини ҳам унутмайди:

Чунки ҳақдин тўла бўлди ичиму тошим менинг 83а.

«Ич» ва «тош» сўзлари ўзбек тилида от сўз туркумига оидлиги билан «ички дунё» ва «ташки дунё» маъноларига, феъл сўз туркумига оидлиги билан «ичмоқ», «тошмоқ» маъноларига эга. Айнан шу маънолар матн герменевтик имкониятларини, мазмун арихтектоникасининг, бинобарин, сўзларнинг омонимик маънолар дифференциациясини шакллантиради.

Шоирнинг матн арихтектоникасини тузишдаги маҳорати шундаки, бу ерда ҳар иккала сўзнинг иборавий семантик парадигмаларидан мукамал фойдаланган ҳолда асарда матннинг мазмундорлигини оширган. Асар ёзилган вақтдаги шоирнинг ташки – ижтимоий-ҳарбий аҳволи ва ички- руҳий – психологик аҳволи икки сўзнинг семантик-стилистик дифференциал парадигмалари ичида ётади.

Ийҳом воситасида матннинг лексик-грамматик структурасидан келиб чиққан ҳолда қуйидаги маъноларни тушуниш мумкин:

1. Ичим: 1) қорним тўқ; 2) онгим, зехним тўла, ақлим етарли; 3) оилам, қариндош-уруғларим, яқинларим ёнимга йиғилган; 4)

(қўмондон сифатида) жангга етарли лашкар тўпланган; 5) хазинам, бойлигим ёки моддий таъминотим етарли.

2. Ташим: 1) устим бут; 2) ташқаридан келадиган барча одамларим йиғилди; 3) атрофимда душманларим тўлди ва уларнинг кимлиги аниқ.

Лирик асарнинг матн хусусиятлари шоирга инверсия ёки бадий-тасвирий приём орқали сўзларнинг шакл ва маъно хусусиятлари орқасидаги семантик парадигмалар майдонини – трансформация ҳосил қилиш учун имконият беради. Тақдим қилинган лирик матнни архитектуроник тавсиф ва интерпретация қилиш жараёнида нафақат сўзнинг лексик-семантик, стилистик имкониятлари, балки шоирнинг ижтимоий-сиёсий, руҳий-психологик ҳолати билан биргаликда жисмоний-физиологик имкониятлари ва таланти улкан аҳамиятга эга эканлиги юқоридаги матн таҳлили жараёнида намоён бўлди.

Мухаммад Шабоний йирик давлат арбоби, саркарда, олим ва сўз санъаткори сифатида бадий матнга имкон даражасида улкан маъноларни юклади, сўзларнинг ифода имкониятларини кенгайтди. Бу ҳол унинг ғазаллари матни таркибида турли санъатларнинг муваффақиятли қўлланиши ҳамда уларнинг семантик-стилистик таҳлили орқали турли маъно ва мазмун инкишофлари учун имконият яратди.

4. Шоирнинг бадий-тасвирий воситалар орқали матн герменевтикасини шакллантириш маҳорати

Асарнинг бадийлигини юзага келтирувчи воситалар, ўхшатишлар, эпитет, сўзларнинг турли хил фонетик, лексик-грамматик шакл ифода имкониятлари матн ифода имкониятлари орқали инсонга борлиқнинг турли маънавий рангли дунёси манзарасини аниқлашга ёрдам беради. Бадий-поэтик нутқнинг бошқа нутқ шаклларида фарқи – ундаги ўзига хос лексик-грамматик жараён, эмоционаллик, ритм, инверсия, бадий-тасвирий воситаларнинг оригиналлик имкониятлари, нутқнинг фонетик-интонацион товланишлари ва ҳоказолар орқали маъно парадигмаларини яратишидадир.

Эпик асарлардан фарқли ўларок шеърини асарларда, хусусан, ғазал жанрида поэтик тилнинг мана шу хусусиятлари ижодкор ички дунёсини, унинг қалб манзараларини очиб беришга хизмат қилади. Шоир бу ўринда нафақат оддий миллий қобилиятдан узиб

олинган вакил, балки ўша даврда миллат тили, руҳи, бадий-эстетик даражаси, умуман олганда унинг борлигини, менталитетини акс эттирадиган ойнага айланади. Унинг асарларида акс этган сўз шакллари, қолип, сўз ўйинлари, сўзнинг янги шакллари, уларнинг лексик-семантик, стилистик парадигмалари қайсидир маънода миллий руҳ, миллий онг, миллий менталитет мезонларини белгилашга хизмат қилади.

Лирик асарларда шоирнинг вазифаси маълум бир қолип (клише) доирасида сўзларнинг лексик-семантик хусусиятларини ҳисобга олиб, улардан шундай бадий архитектоника, дистрибуция яратмоққи, шаклланган синтагма ўзининг мазмун доирасида мавжуд сўзларнинг маъно товланишларининг янги фарқларини, янги шаклларини келтириб чиқарсин. Бадий тилнинг яна бир муҳим хусусияти мана шу кутилмаган ҳолатда сўзларнинг янги ассоциациялари орқали тамомила оригинал маъноларини яратишдан иборат. Поэтик тилда бундай ҳолатни шакллантириш учун бадий-тасвирий воситалар: ўхшатиш(ташбеҳ), киёслаш (жомий танҳо), иборавийлик (талмех), зид маънолилик, зиддият (тазод) кабилар ёрдам беради. Реал бадий матнда шоир сўзнинг мавжуд ёки мавжуд бўлмаган шакл хусусиятларидан мақсадга мувофиқ истифода қилиши мумкин. Айнан шу ҳол унинг поэтик ижодкорлигини таъминлайди.

Қадимги туркий адабий ёдгорликлар поэтик хусусиятларини ўрганган Н.Раҳмонов ёзади: «Агар ёдномалардаги метафора ва ўхшатишларнинг семантик хусусиятлари, структураси (яъни предмет, образ ва белги каби уч элементга эга бўлиши) назарда тутилса, бўритаг, кўнитагги метафорик ўхшатиш эмас, тўғридан тўғри ўхшатиш деб қараш керак бўлади. Ўхшатишдаги формал кўрсаткичлар (-ча, таг) уни метафорадан фарқловчи асосий белгилардан биридир. Метафора формал кўрсаткичларга боғлиқ бўлмай, балки семантик тараққиёт туфайли келиб чиқади»⁷².

Ҳазалнинг ўрта асрлардаги поэтик имкониятлари ҳақида қатор тадқиқотлар яратилган. Ҳазал ўз ибтидосини қадимги араб поэзиясидан олади. Унинг мавзу ва шакл жиҳатлари ҳам ўша даврдан сақланиб қолган. Ҳазал кейинчалик форсий адабиёт асосига олинганидан сўнг бу адабиётда асосий лирик жанрга айланди ва худди шу шакл ва мазмунда ўзбек мумтоз адабиётига кириб келди. Ўзбек ва форс адабиёти бир заминда шаклланди, ҳар

⁷² Ўлмас обидалар –Т. 1989.192

икки тилдаги адабиёт ҳамоҳанг ривожланган бўлса-да, форсигўй шоирлар кўпчиликини ташкил қилар ва уларнинг асарларининг бадий хусусиятлари юқори баҳоланар эди. Шу боис ўрта асрларда назарий асарларнинг диққат марказида ўрганиш объекти сифатида кўпроқ форс адабиёти намуналари турар эди. Қолаверса, ўзбек адабиётининг ўша даврдаги вакиллари, Навоий, Бобур қабилар ҳам адабиётнинг назарий муаммоларига муносабат билдириш борасида форс ва ўзбек адабиёти ўртасида фарқни сезмаган. Ўз фикрларини исботлаш, асослаш ва шарҳлаш жараёнида ҳар икки тилдаги адабиёт намуналаридан параллел фойдаланганлар. Бу ҳол ўрта асрларда Марказий Осиёда икки адабий тил: форс ва ўзбек тили ёнма-ён истеъмолда бўлганлигидан далолат беради.

Қатор олимлар форс адабиётида ғазал жанрининг назарияси билан шуғулландилар. Шамсиддин Муҳаммад бин Қайс ар Розийнинг «Китоб ул муъжам фи маъъиър ашъор ул аҷам» китоби ғазални мазмунан ўрганиш учун муҳимдир, чунки айнан шу китобда ғазал мавзуси ҳақида фикр юритилади. «Ғазал сўзининг маъноси аёллар ҳақида сўзлаш, аёлларни васф қилиш, демакдир... Жуда кўп таниқли шоирлар ҳам ғазални маҳбубанинг гўзаллигини шарафлаш, унга интилиш йўлидаги ошиқ аҳволини шарҳлаш, деб таърифлайдилар... Ғазалнинг мақсади инсон қалбини тинчлантириш, шунинг учун ғазалда кўпол сўзлардан сақланади...»⁷³

Қобул Муҳаммад томонидан яратилган «Ҳафт қулзум» асарида ғазал мавзуларидан ташқари унинг шакл хусусиятлари ҳақида ҳам фикр юритилади. «Билгинки, ғазал сўзи севги ва аёллар ҳақида ҳикоя қилишни англатади, том маънодаги бу сўз ҳажм ва оҳанг билан жиҳсланган бир неча байт демакдир. Буларнинг биринчи байти матла дейилиб, у ҳар иккала мисраси қофияланган байтни англатади. Агар иккинчи байтнинг ҳам ҳар иккала мисраси қофияланса, зеби матла, ҳусни матла дейилади. Охириги байтни макта ёки хотима дейдилар. Ғазал ҳажми 11 ёки 12 байтдан ошмаслиги зарур. Айримлар 19 байтни чегара ҳисоблайдилар... Агар ғазал 19 байтдан ортиқ бўлса, қасида ҳисобланади (байтлар миқдори нуктаи назаридан)»⁷⁴.

⁷³ Шамсиддин Муҳаммад бин Қайс ар Розий. Китоб ул муъжам фи маъъиър ашъор ул аҷам. 415-416-бетлар Қаранг И.Стеблева. Семантика ғазелей Бабура. -М.: 1982 стр.9.

⁷⁴ Қобул Муҳаммад. Ҳафт қулзум. 7-том. Лакхнау. 1891. 44-45-саҳифалар Қаранг И.Стеблева. Семантика ғазелей Бабура. -М.: 1982. стр.11.

Шу йўналишда шаклланган ва аъёналар боис мустаҳкамланган ғазал жанри кейинчалик кўплаб мусулмон шарқи халқларидаги каби ўзбек адабиётида ҳам етакчи жанрга айланди. Севги – муҳаббат мавзусидаги ғазаллар асосан икки типда шаклланади: диалогик характердаги ғазаллар ёки шарҳи ҳол характердаги ғазаллар. Демак, ғазал тарихан «мен-маҳбуба» нинг «мен-сен» ёки «мен-у» шаклидаги универсал лирик схемасида тузилади.

Шабоний ғазаллари архитекtonикаси, уларда учрайдиган бадий-тасвирий воситалар шоир лирикаси поэтик имкониятларини ёрқин намоён қилади, бинобарин, шоир яшаган давр адабий қарашлари, поэтик аъёналари ҳам шу ерда ўзифодасини топган. Биз қуйида шоирнинг алоҳида ғазаллари мисолида фикримизни исботлашга интиламиз.

Эй юзунгдин нури илоҳи, кўзларингдин кун камар,
Ё кошнинг кўрганч сени, ўшул ой эксилиб ўздин кетар.

Эй сенинг жисминг жавоҳир, ҳалқа ёйдинг гавҳаре,
Гавҳар исмин эшитгач, куфру куффорлар етар.

Сочларинг тунинда Ҳиндни сен паришон қовладинг,
Зулфу сунбулунг тарарда субҳ юзунгдин асар.

Қошларинг меҳроб ўлди, сарв қаддинг жон аро.

Жон аро қаддинг агар бўлмаса ул жондин кетар.

Қайда бўлса бу Шабонни соласан майдон аро,

Мунда ва машҳарда дилбар сенинг отингни битар. 30а.

Ғазал диалогик шаклда (мен-сен) шоирнинг экстаз ҳолатини акс эттириш усулида шаклланган. Бу ҳолат унда мисраларнинг «эй» ундови билан бошланаётганлиги инобатида шаклланади. Мурожаат воситасида шоир ўзининг бутун маҳоратини, луғавий имкониятларини маҳбубани улуғлашга ҳамда ўзининг-лирик қаҳрамоннинг руҳий экстаз ҳолатини изоҳлашга интилган.

Биринчи байтда мурожаат асносида ташбиҳ, ташбиҳи маршрут қўлланган: «агар илоҳнинг юзи нурли бўлса, сеникичалик бўлар, камарнинг нури кўзингникичалик бўлар». Ё қош (ёйдек қош) рамз вазифасида ҳам ойга, ҳам қиличга ўхшатиш, ой жонлантирилган ҳолатда қошнинг ўзидан гўзаллигини билиб, аклини йўқотади-ўзидан кетади.

Иккинчи мисрада ийҳоми томм (ёки тажниси томм): «ё» бу ерда икки маънода қўлланган: 1-маънода «ё», «ёйдек»; 2-маънода «ёки», «ёхуд». «Қошинг» сўзи ёйнинг маъносига қараб икки

вазифани бажарган. 1-«қош», «бадан аъзоси»; 2-синеқдоҳа усулида «олдингда, қаршингда».

Шу байтда яна мурот ан-назир санъати ҳам бор. «Қамар» ва «ой» сўзлари ўзаро синонимик муносабатда.

Иккинчи байтда яна мурожаат: «жисм - жавҳар» (ташбех), ёки «жисминг жавҳар ҳалқаси», «ҳам жавҳар ҳалқаси», «ҳам жавҳар», «жавҳар» сўзи метонимия ҳосил қилган. Шу аснода рамзга асос солган. Мурот ан-назир санъати: «жавҳар»-«гавҳар» (бу ерда яна таносуб санъати ҳам бор). Байтда ташоҳебул атроф (тасдир ҳам дейилади) санъати иштирок этган.: «гавҳар» сўзи биринчи мисранинг охирида ва иккинчи мисранинг бошида қўлланган (такрир).

Учинчи байтда ташбиҳи измор: яширин ўхшатиш, бекитиқча қиёс бор, «сочларинг-тун, тундек қора» (истиора, метафора). «Қораликда сочларинг Ҳинд тунидан ҳам ошиб тушади» (жомии танҳо-қиёслаб ўхшатиш, ошириб кўрсатиш, игроқи фис-сифат - гипербола). Кейинги мисрада мурот ан-назир (синоним сўзларни келтириш) санъати: «зулф-соч», «сунбул» метафорик равишда соч маъносини билдириб, «зулф» билан синонимик қаторни ҳосил қилган. «Субҳ» (тонг) юзга ташбиҳи маршрут воситасида ўхшатиш. Байтнинг мазмуни қуйидагича шаклланади: «сочинг қораликда Ҳинд туни, юзинг оқликда ўз нурлари билан сочинг тунини тараб, яъни Ҳинднинг қора сочларини оқартиради, яъни тунни ниҳоясига етказди». Умумий қилиб айтганда, «бахти қора Ҳинднинг бахтли бўлиши учун сенинг ҳуснинг баҳоси восита бўлади». Бу ўринда «тарамоқ» феъли эпитет вазифасини бажарган. Шу байтнинг ўзида «соч-зулф-сунбул» синонимик қатори, «тун-субҳ» лексик, «соч»(тун) – «юз» (субҳ) функционал антонимияси иштирок этган. Бундай вариация ёлғир руҳий ҳолатининг муттасил коллизияга образли ўзгаришлар орқали учраб туришини кўрсатиш билан бирга, унинг табиат воситаларини бадий тафаккурда образли изоҳлай олиш имкониятларини кўрсатади.

Тўртинчи байтда яна ташоҳебул атроф ёки тасдир санъати, ташбиҳ, истиора санъатлари қўлланган. Иккинчи мисрада ташбиҳи измор бор: «агар қаддинг (метафорик равишда сен ўзинг) бўлмаса, ул (яъни ошиқ) жондин кетади», (ёрнинг ўзи опикнинг жони маъносида). «Сарв» сўзи ҳам ийҳом ҳосил қилган: биринчи маъноси «сарвқад», «гўзал, тик қадли», иккинчи маъноси «сарв қаддинг-жон устун» ва мана шу орқали иккинчи мисрада

ташоҳебул атроф (ёки тасдир) воситасида янги маъно келиб чиқмоқдаки, унга кўра «жон (ошиқ-истора) аро қаддинг (маҳбуба-истора) агар бўлмаса, ул жондин кетади, яъни танадан эс-хуш айрилади, жонни тарк этади.

Бешинчи байтнинг биринчи мисрасида шоир ўз фикрини яқунлашга, лирик чекинишга интилган: «майдон» сўзи метонимик усулда қўлланган: «ишқ майдони» ва бу майдон жанг майдонининг бир қисми. Иккинчи мисрада истидроқ санъати, яъни тўлдириш бор: «мунда (яъни, шу дунёда-ҳашви малиҳ) ва машҳарда (у дунёда) дилбар, сени ёдлаб ўтади». Бу ерда яна сиёкат ул адод ва тазод санъатлари ҳам иштирок этган: «бу дунё-у дунё».

Ҳазал матнининг бадий-тасвирий воситалар лексик-семантик парадигмаси орқали мазмун ва мундарижаси тахлили бизни шоирнинг лирик экстаз ҳолатидаги аҳволини тасаввур қилишга имкон яратади. Шоир ўз аҳволи ва дилбар насфини уйғунлаштиришда бир хилликдан қочади, янги лексик-семантик воситалар излайди, сўзларнинг янги маъноларини кашф қилади ва шу аснода у мурожаат қилган адабий тил шоирни мана шундай имконият билан таъминлайди. Ёки аниқроғи, шоирнинг ижодий фантазиясида, тасаввурида юз бераётган ҳодисалар тилда, жамият тилида аксини топади. Ўз фикримизни тасдиқлаш учун шоирнинг яна бир ғазалига мурожаат қиламиз.

Лабинг табассум ила тиргизурки, Масиҳ

Зиҳи табассум ширин, зиҳи каломи фасиҳ.

Карашма бирла яна жоним ичра солди таннур

Кўнгулни овлагувчи бир саман узори малиҳ.

Қошинг ёсина бўлди яна бута кўнглум

Вале қароқчи кўзинг нақди жоним олди сарех.

Чекуб кўзум яна кирпукларимни риштасина

Сарашк донасидин қилди ҳар сори тасбех.

Муриди ишқ бўлуптур Шабоний мискин

Деди ишорат ила қилмади ани тасрих. 29а-б.

Ҳазалда таниш мотивлар унинг композицион тараққиётини икки семантик марказ воситасида шаклланишига хизмат қилган.

Биринчи байтнинг биринчи мисрасида ёр лаби ҳаётбахш масиҳ (образли истиора, метафора), иккинчи мисрада иккинчи семантик марказ хусусиятлари характерланади: «табассум ширин», «каломи фасиҳ» («зиҳи» сифатнинг орттирма даражасини ясайди). Бу ерда сиёкат ул адод, тансиқ ус сифот санъатлари: «лабинг

масиҳ"-малоҳатли шундан келиб чиқиб табассум ширин «фасиҳ"-фасоҳатли. Ёр (махбуба)нинг аъзолари: «лаб», «табассум», «калом» масиҳ, ширин, фасиҳ сўзларидан эпитет олади, бинобарин, ҳамма вақт эпитет зиҳи билан орттирма даражага кўтарилган(тазийл санъати-байтда ифодаланаётган маънони қатъий қайд қилиш учун сўз келтириш).

Иккинчи байтда – ёр карашмаси жон учун таннур (ташбиҳи машрут), кўнгул овлағувчи саман узори малиҳ, яъни кўнгил овчиси бўлган гўзал юзинг малиҳ (малоҳатли «узор -юз» ташбиҳи мутлак).

Учинчи байтнинг биринчи мисрасида ташбиҳи мутлак ёки ташбиҳи сариҳ (қошинг ёси) мисра давомида ташбиҳи измор(бекитикча ўхшатиш) қўлланган: «қошинг ёсига (камониға) кўнглум-юрагим бута бўлди-отилиш учун ўрнатилди». Буни икки маънода тушуниш мумкин: юрагим шакли камон ўқини эслатганлиги учун уни ўқ қилиб отиб юборасан(хоҳлаган томонингга), ёки менинг руҳий ҳолатимга бефарқсан, ёки менга ишқинг ўқи қошинг камонидан кўнглумга отилди-мустаҳкам жойланди. Лекин қароқчи кўзинг жоним нақдини(юрагимдаги шижоатни) олиб қўйди.

Тўртинчи байтда факат махбубанинг бадан аъзолари (бадийи деталлар) иштирок этган: кўз, кирпук, кўз ёшларининг сарашк донаси махбуба томонидан тасбиҳга («ёрнинг домига» истиора, ташбиҳи измор) терилган (сиёкат ул адод).

Бешинчи байтда шоир бирданига лирик чекинишга ўтган ўзига нисбатан «муриди ишқ», «мискин» эпитетларини қўллаган. Лирик чекиниш воситасида ўз дардининг тузалмас эканлигига ишора қилади. Ёки «ишора қилади-ю, фикрини ойдinлаштирмайди».

Юқоридаги икки ғазалда матн архитекτονикасининг герменевтик имкониятлари кўрсатадики, мумтоз адабиётда, ғазал жанрида шоир ўз руҳий ҳолатининг самарали ифодаси поэтик тасвирига эришиш жараёнида турли-туман бадийи-поэтик воситаларни қўллайди. Диалогик характердаги ғазалларда лирик экстаз изхори икки лирик қаҳрамон: ошиқ ва махбуба атрофида уюшади. Ғазалнинг ҳар бир байтидаги бадийи детал юқоридаги ҳолатни таъминлашга, фикрни таъкидлашга, мантиқни изчиллаштиришга хизмат қилади.

Бадийи воситаларнинг барча кўринишлари – эпитет, ўхшатиш, параллелизм, метафора, антитеза ва бошқалар бадийи адабиётнинг

зарур элементлари сифатида Шабонийнинг диалогик характердаги ғазаллари таркибига кириб, деярли шу шаклда шарҳи ҳол ғазалларида ҳам учрайди. Бу ўринда ҳам юқоридаги каби сўзлардаги такрорийлик, эмоция, эвфония, аллитерация кабилар асарнинг бадиийлигини таъминловчи восита ҳисобланади. Айрим ҳолларда товуш такрори-аллитерация сўз такрори-илтизомни (ёки тасдиқни) ҳосил қилади. Шабоний ғазалларининг муҳим хусусиятларидан бири уларда истиоравий образлар, аниқроғи эпитетнинг образга айланиши, бу ҳодиса метафорани ҳосил қилади.

Куйида лирик қаҳрамон I шахс бирлик олмаши (эғалик қўшимчалари билан) ва маҳбуба III шахс олмаши «у» (келишик ва эғалик қўшимчалари иштирокида) ифодаланган тавсифий – шарҳи ҳол характердаги ғазал матнини герменевтик таҳлилдан ўтказамиз.

Кошининг ёйи ёзилмиш моҳи тобониғача

Зулфини айла солиптур қадди поёниғача.

Кўрунгуз кўкда булутни қилди юзини қаро

Етти оҳимнинг тутуни етти айвониғача.

Кирпукиннинг ўқлари очти сусаб ғунча оғиз

Ранг олур кўнглум қониндин ўки пайқониғача.

Онча қизлар эрдим ушбу ишқ сириг эл аро

Ошиқро қилди кўзум ёйи пинҳониғача.

Келмасун ҳаргиз итинга фурқатининг меҳнати

Фурқатинг ити тугатти ею эт қониғача.

Найласун бечора булбул ҳеч муяссар бўлмаса

Қим қиғондин айла ёнғай билки домониғача.

Бўлмағанидин не ғамдур меҳмони ёр ҳам

Бу Шабоний айла тухфа қилди ўш жониғача. 30а.

Ғазал шарҳи ҳол характерида бўлса ҳам, уч ўринда: учинчи ва бешинчи байтнинг биринчи ва иккинчи мисраларида лирик қаҳрамоннинг бевосита иккинчи шахсга мурожаати бор. Бироқ бу ҳол ғазал мундарижасининг характери учун эфемер ҳолат бўлиб, унга диалогик характер бера олмайди.

Ғазал матнининг архитектуроник имкониятидан келиб чиқадиган герменевтик таснифи қуйидагича:

Биринчи байтнинг биринчи мисрасида ташбиҳнинг ичида истиора берилган, яъни қош-объект, детал ўхшатишмиш, ўхшатиш ёй, қошнинг эгрилиги (шакл асосида) ёйга ўхшатишмиш бўлиб, метафора ҳосил қилган. Шу байтнинг ўзида истиора «моҳи тобон»,

яъни ёрнинг юзи ой каби ёруғ ва жозибали-ўзига тортувчи. Иккинчи мисрадаги «зулф» сўзининг қўлланишида ийҳом бор, яъни биринчи маънода, «зулф»-соч, «то қадди поёниғача» солинган. Иккинчи маънода «қулф, дом» маъносида, бутун жисмни маҳв этган.

Иккинчи байтда ташбиҳи измор муваффақият билан қўлланган, шунингдек, унинг замирида ийҳом бор: кўкда булут – абр, абр-кош, кўкдаги булутдан мақсад, уни қошга ўхшатиш, ўхшатиш давомида ташбиҳи акс келтирилган-ой унинг (маҳбубанинг) юзи. Иккинчи мисрада шоир тажниси томмга эришган: етти (феъл)-етти(сон).

Учинчи байтда шоир бевосита иккинчи шахсга мурожаат қилган бўлиб, бу ҳол унда таъсирчанликни-экстазнинг юкори фазасида ошиқ ҳолатидаги таъсирчанликни опириш учун қўлланган холос. Бундай ҳодиса ҳақида И.Стеблева ёзади: «Шарҳи ҳол характеридаги ғазал матнига мурожаатни киритиш, унинг матнини диалогик шаклга айлантиради ва бу билан ундаги таъсирчанликни оширади»⁷⁵. Иккинчи мисра мундарижаси уни яна шарҳи ҳол шаклига қайтарган.

Бу ерда яна метонимик характеридаги метафора бор: «киркукинг ўқлари», кейин давомида ташбиҳи измор, яъни «очти сусаб ғунча оғиз», яъни «кўз очди». Иккинчи мисрада иборавий услубдаги ташбиҳи измор: «кўнглум қониндин ранг олур», яъни «киприги учларидаги ёш қонли». Тасдир санъати ҳам иштирок этган. Киприкнинг пайконга –метал бошпоқли ўққа ўхшателиши метафора.

Тўртинчи байт умумий маънода изох-тафсир санъатини ташкил қилган, чунки байтдаги маънога изох киритган: кўз ёшини, қонли ёшни айнан ошиқнинг ўзига нисбат қилган.

Бешинчи байтда яна диалогик услуб қўлланган: «итингга»- лирик қаҳрамонга(ошиққа), иккинчи мисрада истиора (метафора) ривожлантирилган: «фурқатинг ити». Бу ерда яна жамъ ва таъдил санъатлари ҳам иштирок этган.

Олтинчи байтда метафора «булбул» шоирнинг ўзи, метонимия «домониғача», яъни «охирига қадар, тамомила» маъносида.

Еттинчи байтда шоирнинг тафсир ва тажозуб санъатларига мурожаат қилганлиги, унинг умуман юкоридаги фикрларини ҳаммаси учун якуний хулоса ясашга интилганидан далолат беради

⁷⁵ Стеблева И. Семантика гәзәләй Бабура. –М.:1983. стр. 189

ва бир жумла билан изоҳланади: «меҳмони ёр бўлмади», яъни ёрнинг илтифотига мушарраф бўлмади.

Амалга оширилган асар архитектоникасининг матни таҳлиллари кўрсатадики, ғазалнинг диалогик ёки шарҳи ҳол характерида ифодаланиши унинг асосан шаклий, яъни экстаз ҳолатининг атрофдагиларга нисбатан ифодасига боғлиқ. Шу боис улардаги умумий томонлар кўп, хусусан, шеърда ғоя икки поэтик образ(семантик марказ) атрофида уюшади. Ҳар иккала типдаги ғазалларда ҳам шоир мавжуд лисоний майдонда, мавжуд лексик-семантик воситалар иштирокида ўқувчи онгида (тасаввурида) ўзининг экстаз ҳолатидан келиб чиқадиган ҳолатни назарда тутган ҳолда фикрлар мундарижасини баён қилади. Шоир тилда, онда мавжуд ҳолатлардан ташқари янги, оригинал ғоя яратишга интилади, янги маънони ихтиро қилади. Шоирнинг поэтик маҳорати ҳар иккала услубдаги ғазалларда ҳам поэтик санъатлар воситасида намоён бўлади, чунки айнан санъатлар ғазалда бадий фантазияни таъминловчи поэтик восита сифатида иштирок этади. Лингвопоэтик воситаларнинг санъат тўғайли маълум матн архитектоникасида (дистрибуцияда) янги маъноларининг ихтиро этиши (ибдо санъати) поэтик тилнинг ижодий имкониятлари доирасида ётади.

Қадимги туркий ёдгорликлар поэтикаси бўйича кузатишлар олиб борган Н.Раҳмонов таъкидлайдики, қадимги туркий тошбитиглар, хусусан, Култегин битигтошининг лирик услубини таъминлаган ҳолат шундан иборатки, у даврда поэтик тил кенг камровли бўлиб, лирик воситаларни атрофлича эпик жанрларга таянган ҳолда ёритиш имконини берган, аммо эпитетлар: ўхшатиш, ритм ва бошқа воситалар асрдаги поэтик руҳни сақлашга хизмат қилган. Шу ўринда таъкидланиши лозим бўлган яна бир ҳол муҳимки, бунда лирик матнларда логик урғу доимо эпитетларга тушади, чунки айнан эпитет бадий руҳ инъикоси, асар матнининг лингвопоэтик қобиғини трансформация қилиш учун воситадир.

Эпитетларнинг қўлланиши бадий адабиётда турлича кечади, у давр руҳи, ижтимоий онгнинг шаклланиши билан боғлиқ. Масалан, қадимги туркий ёдгорликларда маълум предмет ёки объектларга нисбатан бир хил атрибутларнинг қўлланиши миф, культ ёки идеал тушунчаларни ифодалаш билан боғлиқ бўлган. Масалан, қаҳрамонларни доимо алп, доно ёки ёвуз, билимсиз сифатида тасвирлаш ёки воқеа-ҳодиса, объектларни мукаддас деб қараш

туфайли унда мифологик тушунчалар ўз аксини топган. Бинобарин, энг қадимги даврда (VIII асргача бўлган даврда) абстракт фикрлашга мойиллик бўлмаган⁷⁶.

Ўрта асрларда Марказий Осиё халқларида ижтимоий шароит тубдан ўзгариши билан бир қаторда ижтимоий онгининг шаклланишида ҳам ўзгаришлар юз беради. Эндиликда оддий мифик таассуротлар ижтимоий борлиқнинг реал образларига айланади, абстрактлик конкретлик касб этади. Шоир иккинчи табиат (жамият) воситаларини эпитет сифатида қўллашдан ёки мифик образларни улар билан ёнма ён келтиришдан ҳеч қандай ғайритабиийлик ҳис қилмайди.

Шабоний ғазал композициясини қатор поэтик санъатлар воситасида тузади. Юқоридаги ғазаллар таҳлилида кузатганимиздек, ғазал архитектурасининг лингвопоэтик парадигмаларида сўзнинг лексик-семантик таҳлили шуни кўрсатадики, сўз маъноси унинг шакли билан мустаҳкам боғлиқ бўлгани ҳолда, матн ичидаги сўзларнинг тартиби, сўзларнинг архитектурон асоциацияси ҳам асар ғоясининг ёлқин асосида трансформацион шаклланишига кучли таъсир кўрсатади. Архитектура шеър-шоир, ижодкор ички дунёсининг сўз, ритм, оҳангдаги тузилиши демакдир.

Бадий матн герменевтик таҳлили кўрсатадики, сўзнинг семантик этимони (ўзак, бошланғич маъноси) бир маънони ифодаласа, унинг инсон менталитетидаги, лисоний имкониятидаги ёлқин асосида шаклланидиган семантик парадигмалари сўз маъносининг тўхтовсиз континуумига (маъноларнинг ўзгариб боришига), бинобарин, асар мазмунининг турли параметрларда трансформация қилинишига имконият яратади.

Шеър матнда, ғазалда сўз маъносини белгилашда диструбиция ҳам муҳим ўрин тутати, бу ўринда шоирнинг инверсия орқали маъно парадигмаларини ярата олиш маҳорати кўзда тутилади. Поэтик нутқнинг эмоционал тараққиёти албатта, унинг янги маъно трансформациясининг омили бўлиши тайин. Такрорнинг барча кўринишлари, хусусан, эпифора, анафора ҳам матнда сўз маъно тараққиёти орқали янги бадий фантазиянинг асосида ётади.

Поэтик нутқнинг энг характерли хусусиятларидан бири аккордлик (сўзлардаги ҳамоҳанглик) бўлиб, бу ҳолатда бир неча

⁷⁶ Ўлмас обидлар –Т.: 1989, 169-бет.

сўзларнинг бир маънони ёки бир сўзнинг бир неча маънони ифодалаши кўзда тутилади. Қофия, радиф шеърӣ асарларда ритми, ритм эса, аккордликни ҳосил қилади.

Шоирнинг асар маъно кирраларини шакллантира олиш борасидаги поэтик маҳорати яна унинг ҳамма лексик-семантик воситаларни ягона доминанта маъно атрофида бирлаштира олишида ҳам кўринади. Ҳамма поэтик аксессуарлар (2-даражали деталлар): парабола(бир фикрни турли шаклларда ифодалаш), эвфемизм, экивок(сўзлардаги кўпмаънолилиқ), реминисценция (зўрға, аранг сезиладиган маъно), градация (маънони кучайтирадиган сўзларни кетма-кет қўллаш) ва шу каби поэтик стратегияларни умумлаштирувчи архитектуроник парадигма ҳам асарда янги маъно, янги доминанта маъно ихтироси учун хизмат қилади.

Форс адабиётида поэтик нутқ сўз шакли ва сўз тизими асосланган бўлиб, сўзларни бир тизимда қўллаш бир матн дорасида бир хил маънони ифодаласа, иккинчи тартибда иккинчи хил маъно яратилишига хизмат қилган. Бу услубнинг муттасил давом этиши, сўз маъноси ва шаклининг алмаштирилиб туриши нутқда жимжимадорликни таъминлаган. Форс адабиётида сўз ўйини асосий ҳисобланган.

Навий эса, поэтик нутқда сўз маъносини бош ўринга суради, таъкидлайдики, муҳими қандай айтиш эмас, нимани айтишда. Айтилган сўздан келиб чиқадиган маъно товланишлари поэтик тафаккур асосида ётади. Шабоний ўз лирик меросини шакллантиришда айнан шу анъанага асосланган.

Юқоридаги фикрлар асосида шоирнинг яна бир шарҳи ҳол характеридаги ғазалини таҳлилдан ўтказамиз.

Ишқ сирри ул санамнунг нуктаи холиндадур

Бу муаммо нуктаси ошиқларнинг ҳолиндадур.

Қол бирла ҳол сиррини сўфи ҳаргиз билмади

Ҳарки сўзлар ушбу сирни барчаси қолиндадур.

Отқай эрдим сўфилар васли муяссар бўлсади

Барча маъно билингизким, чеҳраи олиндадур.

Чеҳраи гулнинг фироқин чеккали мен доимо

Мурғи жонимнинг макони зулфининг долиндадур.

Ё магар жон нуктасидур чеҳраларда кўрганим

Бу муаммо сирри мушқил ой нетай қолиндадур.

Ноғу тушти ушбу игна хирмани жон ичига

Кўзлагил жонинг ичинда сарвининг болиндадур.
Эй Шабоний кечти умрунг қилмадинг бир дам қарор
Йўк эмиш ишқнинг қарори лабларинг олиндадур.
Бу ғазални ёз фаслинда деюрман, эй мўғул,
Қози-ю муфти сўзумдин барча афъолиндадур.

406, 41a.

Ғазалдаги шарҳи ҳол услуби уни икки семантик марказ атрофида – «мен»(шоирнинг мени) ва «у» (махбуба) атрофида шаклланишини таъминлаган.

Биринчи байтда шаклдош сўзлар иштирок этгани ҳолда радд ул қофия санъатини келтириб чиқарган. Ваҳоланки, ғазал мундарижасининг бошланғич нуқтаси ҳам шу ерда. Шарқ адабиёти назарияси бўйича тадқиқот олиб борган олимларнинг таъкидлашича, матлаъда бутун ғазалнинг композицион ва семантик тузилишига туртки берадиган потенциал рух-нуқта бўлади, шунинг учун ҳам ғазалдаги эффе́ктив матлаълар унинг архитектуроник тадрижий ривожига ва бинобарин, доминанта нуқтасининг ғоявий жиҳатдан муваффақиятли очилишига кучли таъсир ўтказади.

Шоир биринчи мисрада ташбиҳи аксга мурожаат қилган, яъни «ишқ сирри очилмас сир», «зулмат худди ул санамнинг холи каби», бу ерда яна ташбиҳи измор ҳам учрайди: «зулмат каби қора хол», яъни «ёрнинг холи қораликда Ҳинд зулмати». Иккинчи мисрада ташбиҳи акс ва ташбиҳи измор асарнинг бадиий мазмуни тараққиётига асос солган: «ошиқларнинг холи(аҳволи) ёмон (қора, ечилмас муаммо) худди ул санамнинг холи каби». Бу ташбиҳлар байтда метонимияни ҳам шакллантирган. «тун»-«қора хол», «муаммо-аҳвол», «ҳол-тун», шунингдек, «нуқта» сўзи илтизом қилинган.

Иккинчи байтда: сўз – гап (қол) аҳволнинг муаммосини еча олмади, «нимаки сўзласа, барчаси қуруқ гап», байтда «қол» сўзининг байт боши ва охирида қўлланиши унинг маъносига шоир томонидан алоҳида ургу берилаётганига ишора.

Учинчи байтда риторик сўроқ: Сўфилар! Бу сўроқ ортида шоирнинг ўз мақсади йўлида қатъийлиги акс этган. Токи дин мухтасиблари уни дилбарга эришув йўлидан қайтара олмайдилар. Шоир давом этади – ҳаётнинг мазмуни чехранинг оллигида, қизиллигида. Қизиллик: 1) чехранинг ранги; 2) тириклик белгиси (синекдоха).

Тўртинчи байтда форсий изофали сўз бирикмасида ташбеҳи акс. Иккинчи мисра каторлаштирилган метафоралар билан келтирилган, истиора билан ташбеҳи акс ёнма ён: «жоним қушининг (менинг жонимнинг) макони зулфининг домида (ёр зулфининг гажагида, гажаги ўрамасида)», шунинг учун ташкарига чиқолмайди ва ёрнинг гул чехраси фироқида, гул чехрадан йироқда қолаверади. Шу ўринда антитеза орқали шоир ажойиб фалсафа яратишга интиланган: «зулф» - тун, яъни у дунё-нотирик ; чехра – кун –бу дунё- ҳаёт манбаи.

Бешинчи мисрада шоир матлада ифодаланган фикрга қайтиб, уни тўлдирган (истидрок), қайта изоҳлаган (тафсир). Бу билан ғазалдаги ғоявий бутунликни таъминлашга эришган. Бу байтда «жон нуқтаси-хол», иккинчи мисрадаги ой (метафора) – «ёр юзи».

Олтинчи мисрада оригинал истиора учрайди: «игна-ишк дарди», «хирмони жон-бадан», яъни ишк дарди-игна тушган жой. Иккинчи мисрада шоир игнани ёрнинг қомати билан қиёслаган, унинг қоматидек узун, баланд тасаввур қилган.

Еттинчи байтда Шабоний бевосита лирик чекинишга ўтган, ўзига (I шахсга) мурожаат қилган: умр ўтди, аммо тиним билмадинг, иккинчи мисрада тафсир воситасида ўз фикрини изоҳлаган: «ошиқда қарор йўқ»; шу ерда шоир яна радд ул қофияга мурожаат қилмокда: «лабларинг олиндадур». Факат эпитет лаб учун қўлланган, аввалгисида чехра, юз учун эди. Яна шу байтда шоир ғазалнинг якунига ишора қилгани ҳолда таҳаллус келтирган.

Саккинчи байт шоир томонидан бевосита истидрок санъати учун келтирилган, чунки шоир ғазал якунидан қоникмади, уни тўлдириш учун вақтга ишора қилгани ҳолда «ғазал ёз фаслида айтилди», дея якунлаган.

Юқоридаги ғазалларнинг матн архитектуроникасининг герменевтик таҳлили кўрсатадики, Шабоний поэтик маҳорати юксак шоир сифатида асарларида сўзларнинг маъно, шакл, дистрибутив ва герменевтик имкониятларидан мукаммал фойдаланган ҳолда (бу борада у Алишер Навоий анъаналарини давом эттирди) юқори поэтик савиядаги асарлар яратишга интилди. Асарларининг нафақат шакл жиҳатидан, балки энг аввало мазмун, ғоя жиҳатидан мукаммал бўлишини таъминлашга эришган. Ўрта асрлар ўзбек мумтоз адабиёти, адабий тилнинг поэтик имкониятлари шоирга бу мақсадни амалга ошириш учун материал бера олди. Шоир нафақат юксак ғояли, балки юксак

поэтик асар яратишга ҳам интилди. Ҳазалларида сўзларнинг лингвопоэтик имкониятларига таянган ҳолда поэтик санъатларни кенг қўллади, сўзларнинг янги маъноларини кашф қилди. Адабий анъаналар асносида ўз ҳазалларида таҳаллусдан ҳам қофия ва санъатлар яратиш борасида фойдаланди. Шоир девон тилини бойитиш, асарларида бадий тафаккур поэтик жиҳоларини янада ёрқинроқ намоён этиш, асарда ғоя ва мазмун юксаклигини таъминлаш борасида нафақат она тилидаги, балки ўзга тиллардаги лексик-семантик воситалардан ҳам эркин фойдаланишга интилди. Бу ҳол ўша даврдаги адабий-лисоний анъаналар билан ҳамоҳанг бўлиб, улар шоирга асарларида поэтик маҳоратни баркамол бўлишига хизмат қилган деб айтиш мумкин.

5. Ҳазалда рамз герменевтикаси

Бадий матннинг поэтик шаклланишида сўзларнинг кўпмаънолилиги муҳим ўрин тутди. Шоир сўзнинг матни ичида мумкин бўлган маъноларини қўллаш билан чекланиб қолмасдан оригиналлик ва поэтик талаб даъвоси билан сўзнинг номумкин маъноларини ахтариши мумкин. Қўлланилган сўзнинг оригинал шакл ва маъно хусусиятларининг ўрни ва маъно муваффақияти шоир истеъдоди, маҳорати ва у мурожаат қилган тилнинг лексик-семантик имкониятлари билан боғлиқ.

Ўрта асрлар ўзбек адабиёти нақадар катта ҳудудда шаклланган бўлишига қарамасдан қатор лингвопоэтик воситалар деярли ҳамма ерда бир хил шакл ва маънода қўлланган. Хоразмда яратилган бадий адабиёт ёдгорликлари тилини Самарқанд-Бухоро ва Тошкент – Қўқонда яратилган асарлар тилига қиёслаб ўрганиш бу хулосани тасдиқлаш учун имкон беради.

Муҳаммад Шабоний асарлари маълум бир аснодаги анъаналар доирасида яратилган бўлиб, асарларнинг матн архитектуроник хусусиятлари, бадийлик, мазмун-моҳият ҳамда асар поэтикасини таъминловчи лингвопоэтик қирралари ўша давр поэтик тил анъаналари асносида шакллантирилган. Албатта, шоирнинг поэтик новаторлиги, унинг бадий маҳорати асарларининг муваффақиятини таъминлашга хизмат қилган.

Поэтик матннинг ифода имкониятларини кенгайтиришда сўзларнинг кўп маънолилиги муҳим роль ўйнайди. Шоир сўзнинг матннинг қуршов архитектуроникасида ёки қуршовдан алоҳида маъноларини шакллантириш жараёнини ташкиллаштиришда турли

поэтик усуллардан фойдаланади. Оригиналлик даъвоси билан матн доирасида сўзнинг номумкин маъно кирраларини ҳам ахтариши мумкин. Қўлланилган услуб, ўрин ва воситанинг муваффақияти шоир истеъдоди, маҳорати ва у мурожаат қилган тилнинг лингвопоэтик имкониятлари ҳамда миллий менталитетнинг трансформацион имкониятлари билан боғлиқ.

Поэзия, бинобарин бадиий тафаккур табиий воситаларнинг инсон руҳий дунёсига, руҳият тасаввурига кўчиришга хизмат қилади. У бир нарсаларни характерлаш, тавсифлаш учун ўзга нарсалардан ўхшатиш, эпитетлар излайди. Маълум предметлар учун қўлланилган эпитетларнинг муваффақиятли чиқиши уни рамз (символ) даражасига кўтаради, аммо бу ўринда натижа эпитетнинг умумхалқ тушунчаси сифатида илоҳийлик даражаси билан ҳам боғлиқ. А.А.Потебня тилнинг луғат таркиби бойиши жараёнида сўзнинг дастлабки маъноси йўқола боришини таъкидлаб, символ-рамзнинг пайдо бўлиши ҳақида фикр билдирганда, сўзнинг образлилиқ ифодалаш хусусиятини назарда тутиб, буни қуйидагича изоҳлайди: «Сўзнинг ўз унутилган маъносини тиклашга бўлган талаб рамз (символ) ҳосил бўлишининг сабабларидан биридир»⁷⁷.

«Оқ» эпитети ўзбек халқида энг қадимги даврлардан буён адолат, ишонч, мартаба, тўғрилиқ рамзи сифатида эпитет вазифасини бажариб келган. Тонгнинг отиши (оқ) максадга эришув, тун, хижрон ва фирок (азоб, қора) эпитетлари даврлар мобайнида тадрижийлик хусусиятини ўзида касб эта борди ва символ-рамз даражасига кўтарилди:

Чикди оқ эвдин санам 75а.

«санам оқ – муҳаббат уйидан чикди».

«Қора» метафора сифатида биринчи маъносида қош, иккинчи маъносида тўсиқ, парда. Зулф – сочининг ортида, пардада беркинди (санам). Бир ўринда тун соч учун эпитет вазифасида келган бўлса, бошқа ўринда зулф-соч туннинг эпитети даражасига кўтарилган.

Дудогинг устида холингни ўхшата билман,

Қора чибин яна қўниб асалга берканду. 142б.

Натижада «қора» сўзи секин-аста эпитетдан символ-рамз даражасига ўтади. Бу сўзнинг метафора сифатида айрим ўринларда соч (зулф), хол, зиндон, тун, руҳий ҳолат маъноларини англаиши шоир руҳий дунёсининг ички кирраларини очиш баробарида

⁷⁷ Потебня А. А. Эстетика и поэзия. – М.: 1977. стр. 222.

борлик, табиат, жамият ва инсон муносабатларининг мураккаб ассоциациялари орқали янги гипотезаларга асос солади. Улар ўз навбатида инсон акли англаб етмаган янги истилоҳларни очишга ёрдам беради.

Рамз-символ ва эпитетлар ўрни-ўрни билан образга айланади. Бошқа мумтоз адабиёт намояндалари ижодида кузатилганидек, Шабоний ғазалларида ҳам бу образлар орасида мураккаб геометрик-логик муносабатлар мавжуд. Улар сўз маъноларининг нафақат семантик-грамматик имкониятлари, балки, беҳад кўп қиррали этник-этимологик ва индивидуал-биологик имкониятлари билан ҳам характерланади. Хусусан, «қора» сўзининг фалокат, ёмонлик, зулм, шафқатсизлик, адолатсизлик ва бошқа ижтимоий мураккаб муносабатларнинг турли-туман парадигмаларини очиб берадиган қирралари шарқ халқлари тилидагина учрайди. Мутаносиб равишда «оқ» эзгулик, бахт, давлат, ҳокимият ва яна катор инсон романтик орзуларининг символини англатадиган туйғуларни номлашга хизмат қилади. Демак, символ туйғулар умумий номи сифатида саҳнага чиқар экан, уларни табиат вакиллари номлари билан атайдилар. Бинобарин, ижтимоий ҳиссиёт туйғуси бўлмиш рамзни яна табиий асосларга қайтарадилар.

Хулоса

Адабий тафаккур ижтимоий онгининг ажралмас қисми сифатида қадим замонлардан буён инсон ҳаётини безаб келади. Санъат - сўз санъати олам ва одам яралганининг дастлабки кунларидан бошлаб инсон ҳаётининг ажралмас қисмига айланган. Санъат намуналарини изоҳлаш, уларда акс этган тафаккур қирраларини шарҳлаш ҳам маълум тарихий мезонларни бирлаштиради.

Герменевтик тадқиқотлар антик даврда Александрия мактаби олимларининг илмий рисолаларида ўз ибтидосини олган. Библия матнларида акс этган ғояларни инсониятга очиб бериш жараёнида улар илоҳий мазмун талкин-интерпретацияларини амалга оширганлар. Кейинроқ бундай усул адабий асарлар матн хусусиятларини ўрганишга ҳам татбиқ қилинди.

Фалсафий герменевтика асосида шаклланган адабий герменевтиканинг асослари Шлейермахер, Дильтей ва Гадамер каби олимлар томонидан ишлаб чиқилди. Адабий герменевтика бадиий матнларнинг ифода имкониятларини кенгайтиришга интилар экан, бадиий асарнинг архитектоник ҳолати орқали оригинал, янги ғоя, борлиқнинг очилмаган қирраларини топишга ҳаракат қилади. Бадиий матннинг инсон руҳий дунёсини кашф қилиш жараёнидаги имкониятлари унинг трансформация жараёнида шаклланадиган семантик-стилистик парадигмаларини аниқлаш билан амалга ошади. Янги даврда бу фан тараққиётига Хирш ва Э.Тисельтон каби олимлар муҳим ҳисса қўшди.

Бадиий матнни тушуниш, умуман, тушуниш жараёни адабий герменевтиканинг асосида ётади. Матнни инсон томонидан ўзлаштирилиши икки усулда кечади: рационал ва эмоционал шаклда. Рационал усулда инсон матн мазмуни ва бинобарин ғоясини ақл билан англаб етади. Эмоционал ўзлаштиришда эса, у қалбдан ҳис қилади асарда бу ҳолатни. Бадиий матнни руҳий-психологик ўзлаштириш санъатда, хусусан, адабиётда қатор модернистик оқимларнинг турли ғоялар ташиши билан ҳам характерланади.

Маданий герменевтиканинг бир шакли сифатида адабий герменевтика санъат асари орқали акс бегона инсон қалб манзараларини ўрганар экан, асар архитектоникаси орқали унинг ўзига хос дунёси штрихларини кашф қилади.

Адабий герменевтика бадиий матнни мукаммал ўрганadi, қачонки асарда акс этган тил қурилиши материалларини мукаммал ўзлаштира олса, бинобарин бадиий асар тили, бадиий тил адабий герменевтиканинг тадқиқот доирасининг ажралмас ҳамроҳи сифатида қаралади. Унда ҳар қандай матн умумборлиқнинг бир қуриниши, бошқача айтганда борлиқнинг ўзининг бадиий тасвири сифатида қабул қилинади.

Қўлланмада асосий эътибор жаҳон адабиётшунослигининг сўнгги ютуқлари асносида бадиий асар матнини герменевтик ўрганиш бўйича олиб борилган тадқиқотлар таҳлили орқали ўзбек мумтоз адабиёти намуналарини поэтик истифода қилиш борасида лирик асарларда матн архитектуронаси ҳамда бадиий матнлар фалсафий-поэтик ва семантик-стилистик имкониятларини кенгайтиришнинг назарий асосларини яратиш, уларни ўқувчига содда тилда тақдим қилишга қаратилди ва бу ҳолат имкон даражасида очиб берилди.

Бадиий матнда герменевтик шароит ва бадиий тилнинг шаклланиши жараёнида ёлқин категориясининг аҳамияти беқийёс. Айнан ёлқин мавжуд лексик – семантик қуршов ва уларнинг семантик қирраларидан ҳоли ўларок ўқувчи онгида маълум бир йўналиш асосида ўй – фикрлар ва ҳиссиётлар, қалб ҳаракатлари бирлигини таъминлай олади, уни маълум тушунчалар доирасида мулоҳаза юритишдан озод қилади. Ғоя тилида ҳам худди мавзу тилида бўлгани каби тегишли парадигмалар асар ғоясини қатъий бир мавзу остида уюшувини таъминлайди. Асар ғояси унинг ижодий методи масаласини ҳам шакллантиради. Хусусан, романтик асарларда лирик ҳиссиёт, реалистик асарларда реал турмуш ташвишлари тасвири устуңлик қилади.

Бадиий асар лингвопоэтикаси асар архитектуронасининг лингвистик элементлар билан таъминлашга боғлиқ тил хусусиятлари демақдир. Унга мувофиқ бадиий асар тилини ўрганишнинг хусусиятлари аниқлаб олинганидан сўнг маълум бўладики, мавзу ва ғоя асарда маълум бир шакл (сўз шакли ёки сўзнинг товуш таркиби, грамматик ва лексик-семантик ҳолати) ни талаб қилади. Талаб қилинган тил шакллари миллий ёки индивидуал тил ресурслари имкониятида ётади. Бундай имконият турли миллат, шунинг билан бир қаторда бир миллат вакили бўлган инсонларда турли даражада бўлади.

Адабий герменевтика адабиётшунослик ва лингвистика орасидаги жойни эгаллайди. Асарнинг поэтик воситалари ҳамда уларнинг лингвопоэтик воситалар билан таъминланиши мукаммал герменевтик трансформация учун замин ҳозирлайди. Шу сабабли бадиий адабиёт намунасини мукаммал тушуниш ва ўзлаштиришда герменевтик метод доирасида бу уч фаннинг имкониятларини умумлаштириш зарур. Тушунишнинг амалий, педагогик ёйилишини таъминлаш борасида факатгина бу уч фан бўйича илмий-амалий дунёқарашни бирлаштиргандагина натижага эришиш мумкин бўлади. Бу фан бўлимлари ўзига хос ахборот жараёнларини яратадики, уларда субъектив реаллик матн воситалари билан етказилади, бироқ уларнинг турли қирраларини очиб бериш орқали амалга оширилади. Адабий герменевтика ўз мақсадини тўлақонли амалга оширади қачонки унга ёндош адабиётшунослик ва тилшунослик фанлари тадқиқот усули ва методлари билан имкониятлари бирлашган вақтда.

Ўзбек мумтоз адабиёти қанчалик қадимий ва бой анъаналарга эга бўлмасин унда ҳар бир адабий сиймо ёки адабий асар намунасининг ўзига хос ўрни ва аҳамияти бор. Бу ранг-баранглик биринчи навбатда бевосита бадиий адабиёт намунасининг архитектуроник тузилиши ва тилида намоён бўлади. Ижодкорнинг бадиий маҳорати, унинг фалсафий-эстетик дунёси ифодаси унинг ўзи эгаллаб тилнинг лисоний имкониятлари билан белгиланади.

Ўзбек мумтоз адабиёти ва адабий тили энг гуллаб яшнаган даврда ижод қилган Навоий, Бобур, Шабоний, Машраб, Амирий, Нодири, Увайсий ва Оғаҳий каби ижодкорлар асарларининг мумтоз адабиёти ва адабий тил тараккиётида ўзига хос ўрни бор. Бинобарин, улар ижодий меросида шаклланган бадиий матн архитектуроникаси ва унинг герменевтик таҳлили ўзбек мумтоз адабиёти доирасида ижодкор, у мансуб бўлган миллат, бинобарин, бутун башарият эстетик-фалсафий дунёқараши ва қалб манзараларини очиб, инсон руҳияти маъно спектрлари орқали дунёнинг янги рангларини топишга имкон беради.

XVI аср ўзбек мумтоз адабиёти намояндаси Муҳаммад Шабоний етук ғазалнавис шоир сифатида ғазал композициясини қатор поэтик санъатлар воситасида тузади. Унинг лирик мероси таҳлилида кузатганимиздек, ғазал архитектуроникаси парадигмаларида сўзнинг лексик-семантик таҳлили сўз маъноси унинг шакли билан мустаҳкам боғлиқ бўлгани ҳолда, матн ичидаги

сўзларнинг тартиби, сўзларнинг архитектураник ассоциацияси ҳам асар ҳоясининг ёлқин асосида трансформациявий шаклланишига кучли таъсир кўрсатади. Архитектура шеър-шоир, ижодкор ички дунёсининг сўз, ритм, оҳангдаги тузилиши демакдир.

Бадий матн герменевтик таҳлили кўрсатадики, сўзнинг семантик этимони (ўзак, бошланғич маъноси) бир маънони ифодаласа, унинг инсон менталитетидаги, лисоний имкониятидаги ёлқин асносида шаклланадиган семантик парадигмалари сўз маъносининг тўхтовсиз континуумига (маъноларнинг ўзгариб боришига), бинобарин, асар мазмунининг турли параметрларда шаклланишига олиб келади.

Адабий герменевтика, бадий матн архитектураникаси ва бадий тилни ўрганишнинг янги параметрлари филологияда бадий асарнинг поэтик таҳлилни мукамаллаштиришга хизмат қилади. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари доирасида олиб борилган герменевтик таҳлил бадий матнда акс этган нафакат ижодкор, балки китобхон руҳий-психолок, фалсафий-эстетик, ижтимоий ёки индивидуал дунёсининг янги маъно товланишларини очишга туртки беради.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Адабиёт назарияси. 2 томлик. –Т.: 1979.
2. Алимухамедов А. Антик адабиёт тарихи. –Т.: 1969.
3. Алишер Навоий. Ҳамса. – Т.: 1958.
4. Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик.- Т.: 1961-1966.
5. Алишер Навоийнинг адабий маҳорати масалалари. – Т.: Фан.1993.
6. Алишер Навоий. Ғазаллар, шарҳлар. – Т.: Камалак. 1991.
7. Арнаудов М. Психология литературного творчества. – Москва: 1970.
8. Атоуллох Ҳусайний. Бадойиъу-с-санойиъ. –Т.: 1981.
9. Аҳмад Заки Валидий. Шайбоқхоннинг шеърлари // «Янги Туркистон» 1-сон. – Истанбул: 1927.
10. Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. –Т.: 1991.
11. Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. –Т.: 1992.
12. Басин Е.Н. Семантическая философия искусства.-Москва: 1973.
13. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – Москва: 1986.
14. Богин Г.И. Филологическая герменевтика. – Калинин: 1982.
15. Богин Г.И. Современная лингводидактика. – Калинин. 1980.
16. Богин Г.И. Обретение способности понимать: введение в филологическую герменевтику.-Москва: Психология и бизнес. Онлайн. 2001.
17. Белинский В.Г. Избранные сочинения. –Москва: 1947.
18. Гадамер Х.Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики. –Москва: 1988.
19. Гаспаров М.Л. Очерк истории русского стиха. –Москва: 1984.
20. Бобур З.М. Бобурнома. –Т.: 1960.
21. Бобур З.М. Мухтасар. Факсимил нусха. – Т.: Фан. 1971.
22. Бобоев Т. Аруз вазнарини ўрганиш. – Т.; 1991.

23. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. –Т.: 2005.
24. Васильева А.Н.Художественная речь.-Москва: Русский язык.1983.
25. Виноградов В.В.Язык и стиль русских писателей.- Москва:1982.
26. Виноградов В.В.О языке художественной прозы.- М.: 1988.
27. Винокур Г.О. Филологические исследования. – Москва:1988.
28. Ионин А.П.О филологической герменевтике // Журнал МНП. 1863. ч. 120.
29. Исоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т.: 1983.
30. Каримов С.Ўзбек тилининг бадийи услуби.-Самарқанд. 1992.
31. Кузнецов В.Г. Герменевтика и гуманитарное познание.- Москва: 1991.
32. Лихачев Д.С. Текстология: На материале русской литературы X-XVII веков. Москва: 1983.
33. Маллаев Н.М. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: 1976.
34. Махмудов Н. Бадийи сўз масъулияти // Ўзбекистон адабиёти ва санъати.-Т.: 2010 йил 23 апрель 17-сон.
35. Михайлов А.А. Современная философская герменевтика. – Минск:1984.
36. Муборак мактублар. – Т.: 1987.
37. Навоий асарлари луғати. – Т.: 1972.
38. Носиров О. ва бошқ. Ўзбек классик шеърлари жанрлари. - Т.: 1979.
39. Писатели Англии о литературе. –М. 2001. 330.
40. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – Москва. 1975.
41. Рикёр П. Конфликт интерпретаций: Очерки о герменевтике.-Москва:1995.
42. Рустамов А. Навоийнинг бадийи маҳорати. – Т.: 1978.
43. Салиева К.А. Эволюция архаичных элементов в газетной лексике советской эпохи. авторефер. дисс...канд.филол.наук.- М.:1985.

44. Соссюр де Ф. Курс общий лингвистики. Труды по языкознанию. – Москва: 1977.

45. Стеблева И.Я. Семантика газелей Бабура. – Москва: 1983.

46. Тисельтон Э. Герменевтика (перевод с английского О.Розенбург). –Черкассы: 2011.

47. Тожибоев М. Муҳаммад Шабоний лирикасида бадий тил муаммолари. Т.: 2006.

48. Турк саройидаги нодир асар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1992 йил 20 декабрь сони.

49. Цурганова Е.А. Герменевтика // Западное литературоведение XX века.-Москва: 2004.

50. Шарафуддинов О. Маънавий камолот йўлларида.-Т.: 2001. 85-бет

51. Шоабдурахмонов Ш. Ойбек романларининг тили // Шарк юлдузи. 1955 йил 10-сон.

52. Шпет Г.Г. Герменевтика и её проблемы // Контекст. Литературно-теоретические исследования.-Москва: 1989-1992.

53. Куронбеков А. Хофиз газалиётида маънолар силсиласи.-Т.:Фан.1994.

54. Қўчқортөев И. Бадий нутк стилистикаси.-Т.: 1975.

55. Қўчқортөев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. –Т.: 1982.

МУНДАРИЖА

Кириш.	3
-------------	---

I боб. Адабий герменевтика ва бадий асар архитектоникаси

1. Бадий асар матнини тушуниш адабий герменевтиканинг асосий омили сифатида.....	12
2. Бадий матни тушуниш ва ақлий фаолият тизими жараёнлари.....	25
3. Адабий герменевтиканинг бошқа фанлар орасидаги ўрни.....	27
4. Герменевтик таҳлил ва бадий асар ёлқини.....	34
5. Бадий матни ўзлаштириш жараёнида ижодий ёлқин имкониятлари.....	40

II боб. Герменевтик таҳлил, бадий ғоя ва бадий тил.

1. Лирик асарларда ғоянинг герменевтик тавсифи.....	43
2. Бадий тил таҳлилининг герменевтик мезонлари.....	48
3. Бадий адабиёт – сўз санъати.....	57
4. Жаҳон адабиётида маърифатпарварлик асарлари ғоясининг герменевтик таҳлили.....	64
5. Шарқ адабиётида эркин шеър ва бадий тил.....	72

III боб. Мумтоз бадийят ва герменевтика.

1. Мумтоз шеърятда бадийят ва бадий тил муаммоларига доир.....	80
2. Бобур асарларида лингвопоэтика масалалари.....	87
3. Қўқон адабий муҳити шоирлари ижодий меросининг бадий-поэтик таҳлили.....	91
4. Оғаҳий лирикасида ғоявий мотив ва бадий-лисоний парадигмаларнинг герменевтик таҳлили.....	100

IV боб. Муҳаммад Шабоний ижодий меросининг герменевтик таҳлили.

1. Шабоний асарларининг матн ва лисоний манбалари.....	108
--	-----

2. Шабоний лирикаси поэтикаси.....	121
3. Шабоний лирикасида сўзларнинг шакл ва маъно парадигмаларининг герменевтик кирралари.....	127
4. Шоирнинг бадий-тасвирий воситалар орқали матн герменевтикасини шакллантириш маҳорати.....	133
5. Ғазалда рамз герменевтикаси.....	147
Хулоса.....	150
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.....	154

ИЗОХЛАР УЧУН

М. ТОЖИБОВ, Ш. ЮСУПОВА, Э. БҮРИЕВА

**АДАБИЙ ГЕРМЕНЕВТИКА ВА
МУМТОЗ БАДИЙ ТИЛ**

Мухаррир
Техник муҳаррир
Дизайнер
Саҳифаловчи

Б.Ботиров
Л. Ҳажибеков
Б. Тўхлиев
Н. Раҳмонов

Босишга 2013 йил майда рухсат этилди.

Бичими: 60x84 ¹/₁₆ Times гарнитураси.

Офсет босма. Шартли б.т.: 10,0.

Адади 1000 нусха. Буюртма № 19

«BAYOZ» МЧЖ матбаа корхонасида чоп этилди.
100100, Тошкент. Юсуф Хос Ҳожиб кўчаси. 103-уй.